

ISSN 3030-3370

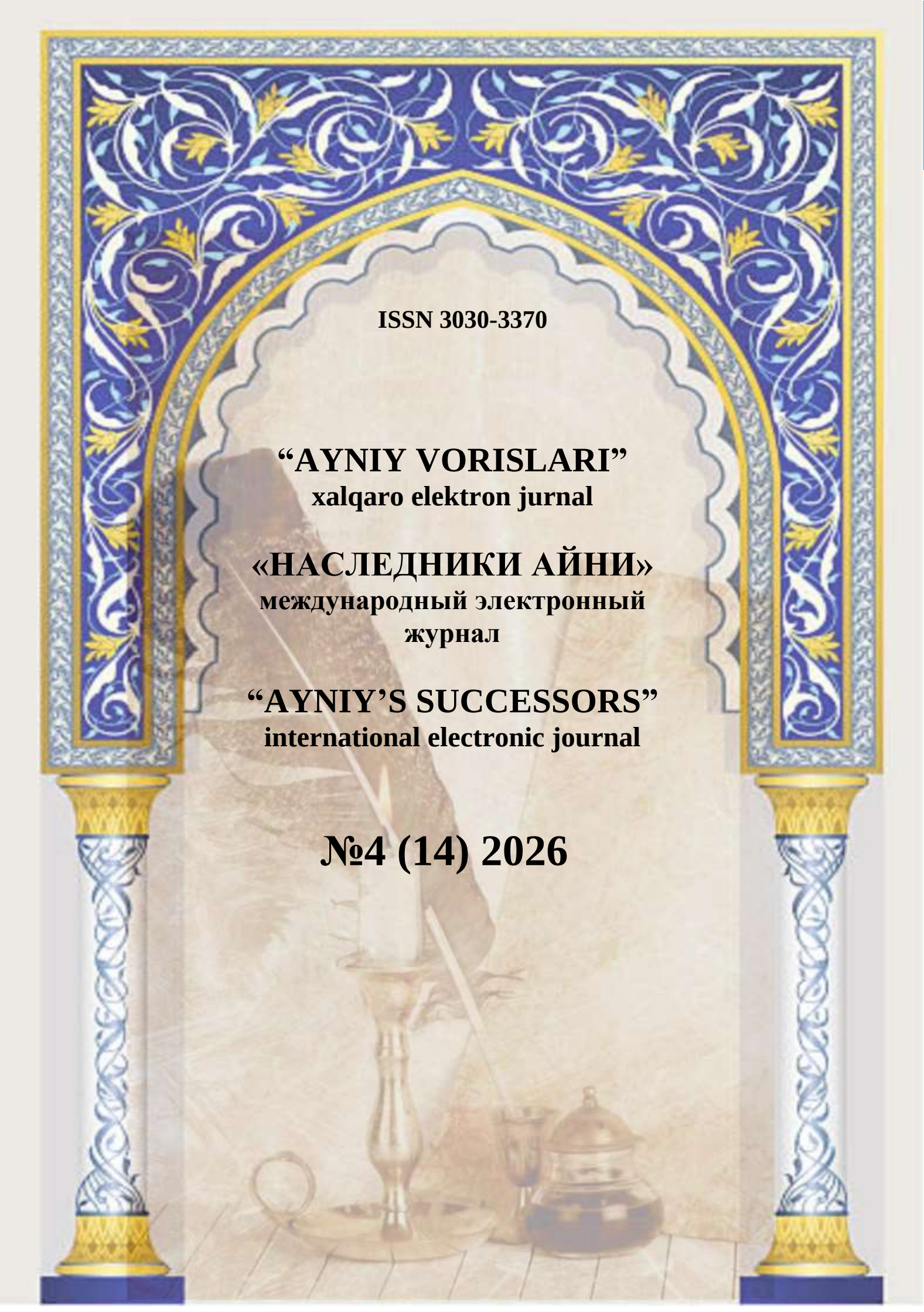
№ 4 (14) 2026

AYNIY VORISLARI

XALQARO ELEKTRON JURNAL
INTERNATIONAL ELECTRONIC JOURNAL

ISSN 3030-3370

“AYNIY VORISLARI”
xalqaro elektron jurnal

«НАСЛЕДНИКИ АЙНИ»
международный электронный
журнал

“AYNIY’S SUCCESSORS”
international electronic journal

№4 (14) 2026

Jurnal 2024-yildan boshlab filologiya fanlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining №072250 raqamli guvohnomasi asosida dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: OBIDJON XAMIDOV, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)

Bosh muharrir o'rinbosari: DILRABO QUVVATOVA, filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)

Mas'ul kotib: NAFOSAT O'ROQOVA, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O'zbekiston)

IBODULLA MIRZAYEV,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

JUMAQUL HAMROH,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

DARMONOY O'RAYEVA,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

NURBOY JABBOROV,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

NURALI NUROV,
filologiya fanlari doktori,
professor (Tojikiston)

SALIMA MIRZAYEVA,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

SHAVKAT HASANOV,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

NURETTIN DEMIR,
Pr. Dok. (Turkiya)

ALFIYA YUSUPOVA,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor (Rossiya)

FUNDA TOPRAK,
Pr. Dok. (Turkiya)

OLAF GUENTHER,
Filologiya fanlari doktori,
Leypsig universiteti
(Germaniya)

ALBINA HAAS,
MA., Myunster universiteti
Germanistika instituti dotsenti
(Germaniya)

SHOIRA AXMEDOVA,
filologiya fanlari doktori,
professor (O'zbekiston)

MEHRINISO

ABUZALOVA,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

DILSHOD RAJABOV,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

HUSNIDDIN
ESHONQULOV,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

MA'RIFAT RAJABOVA,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

QAHRAMON
TO'XSANOV,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

TAVAKKAL CHORIYEV,
filologiya fanlari nomzodi,
professor (O'zbekiston)

ZUBAYDULLO
RASULOV,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

MAQSUD ASADOV,
filologiya fanlari doktori
(DSc), professor
(O'zbekiston)

BAXTIYOR
FAYZULLOYEV,
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent (Tojikiston)

HILOLA SAFAROVA,

filologiya fanlari nomzodi,
dotsent (O'zbekiston)

SAIDA NAZAROVA,

filologiya fanlari nomzodi,
dotsent (O'zbekiston)

BAYRAMALI QILICHEV,

filologiya fanlari doktori
(DSc), professor

(O'zbekiston)

DILOROM

YO'LDOSHEVA,

filologiya fanlari doktori
(DSc)i, professor

(O'zbekiston)

ZILOLA AMONOVA,

filologiya fanlari doktori
(DSc), professor

(O'zbekiston)

NAFISA

G'AYBULLAYEVA,

filologiya fanlari doktori
(DSc), professor

(O'zbekiston)

MUBORAK XAMIDOVA,

filologiya fanlari doktori
(DSc), dotsent (O'zbekiston)

RAMAZON

BOBOKALONOV,

filologiya fanlari doktori
(DSc)i, professor

(O'zbekiston)

JEREN MIZRABOVA,

filologiya fanlari doktori
(DSc), dotsent (O'zbekiston)

YARASH RO'ZIYEV,

filologiya fanlari doktori
(DSc), dotsent (O'zbekiston)

UMIDA RASULOVA,

filologiya fanlari doktori

(DSc), professor
(O'zbekiston)

FERUZA

MURTAZAYEVA,

filologiya fanlari doktori,
(DSc), professor

(O'zbekiston)

NODIRA XOLIQOVA,

filologiya fanlari doktori,
dotsent (O'zbekiston)

OTABEK NOSIROV,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent
(O'zbekiston)

SADOQAT MAXMUDOVA,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD),
professor (O'zbekiston)

NODIR RO'ZIYEV,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)
(O'zbekiston)

RO'ZIGUL QODIROVA,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent
(O'zbekiston)

TO'XTAMUROD

RAJABOV,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent
(O'zbekiston)

GULRUX XUDOYOROVA,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent
(O'zbekiston)

SHERALI

NORKUCHKOROV,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

JAMOATCHILIK KENGASHI

Jamoatchilik kengashi raisi:

TO'LQIN RASULOV,

fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)

Jamoatchilik kengashi raisi o'rinbosari:

ERGASH QILICHEV,

filologiya fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston)

Jamoatchilik kengashi:

MUSLIHIDDIN MUHIDDINOV,

filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)

MAHMAYUSUF IMOMZODA,

filologiya fanlari doktori, akademik (Tojikiston)

NAFAS SHODMONOV,
filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)
SHAVKAT HAYITOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)
SHODMON SULAYMONOV,
filologiya fanlari nomzodi (O'zbekiston)
GULMUROD ZARIPOV,
texnika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston)
BIBISH JO'RAYEVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O'zbekiston)
LAYLO SHARIPOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O'zbekiston)
NAZORA BEKOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)
ATOULLO AXMEDOV,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston)
GULI TOIROVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)
LOLA NE'MATOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O'zbekiston)
BASHORAT JAMILOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)

MUHARRIRLAR:

SHOHSANAM DAVRONOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor
RA'NO RAJABOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
IXTIYOR KAMOLOV,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
MEHRIGIYO SHIRINOVA,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TEXNIK MUHARRIRLAR:

NASIMA Qodirova, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
NIGORA Sayfullayeva, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUSAHHIHLAR:

DILDORA Nazarova
SARVINOZ Raximova

O‘zbek va tojik xalqlari bir daraxtning ikki shoxi, bir daryoning ikki irmog‘iga o‘xshaydi. Bizning muqaddas dinimiz, yerimiz va suvimiz bir. Quvonch-u tashvishlarimiz, taqdirimiz mushtarak. Ajdodlarimizning ezgu an‘analarini davom ettirib, xalqlarimiz do‘stligini mustahkamlashimiz va asrab-avaylashimiz kerak.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Yigirmanchi asrda Sadriddin Ayniy ikki do‘st xalqning ko‘p asrlik ezgu an‘anaviy adabiy aloqalarining davomchisi edi. Ustoz Ayniy atoqli o‘zbek adiblari – Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, G‘afur G‘ulom bilan shaxsan tanish bo‘lib, ular bilan yaqin ijodiy hamkorlik qilgan.

EMOMALI RAHMON,
Tojikiston Respublikasi Prezidenti

Ustod Ayniy tarixnavislikda iste‘dodli adib-u, yozuvchilikda tarixning ulug‘ bilimdoni edi. U xalqimiz o‘tmishini xuddi o‘zi yashayotgan zamonday mukammal bilar, bilganlarini esa badiiyat libosiga shu qadar ustakorona o‘rab tasvirlardiki, undan zamon ruhi va chaqirig‘i butun borlig‘icha ufurib va jaranglab turardi. Uning qalami tarixdagi har bir nuqtadan jonli obraz yaratishga mohir edi.

OXUNJON SAFAROV,
filologiya fanlari doktori, professor

Hech ikkilanmay aytish joizki, Ayniy ijodiyoti XX asr dunyo adabiyotining eng nodir, eng e‘tiborli va eng mazmundor sahifalaridan hisoblanadi. Ayniy badiiy ijodining poydevori ilm, ma‘rifat, tarix, hayot va haqiqatdir. Ayniy asarlarini bilish ko‘hna Sharq tarixi, madaniyati, mumtoz adabiyoti va milliy qadriyatlarini anglashga yo‘l ochadi.

IBROHIM HAQQUL,
filologiya fanlari doktori, professor

SADRIDDIN AYNIY HAYOTI VA IJODIGA DOIR TADQIQOTLAR

Muxammedova Xulkar Eliboyevna,
filologiya fanlari doktori (DSc),
professor O'zbekiston davlat jahon
tillari universiteti (O'zbekiston)
E-mail: xukarmuxammedova@uzswlu.uz

SADRIDDIN AYNIY VA APTON SINKLIYA IJODIDA IJTIMOYIY REALIZM

Annotatsiya. Ushbu maqolada Apton Sinkliyaning «Changalzor» (The Jungle, 1906) hamda Sadridin Ayniyning «Sudxo'ring o'limi» (1939) va «Esdaliklar» asarlari qiyosiy tahlil etilgan. Shu orqali Amerika hamda Markaziy Osiyo ijtimoiy realizmi o'rtasidagi konseptual va uslubiy mushtaraklik ochib berilgan. Bir-biridan butunlay farq qiluvchi geografik va ijtimoiy-siyosiy muhitda – XX asr boshlaridagi sanoatlashgan Chikago hamda Buxoro amirligining so'nggi davrida ijod qilgan har ikkala yozuvchi ijodida inson mehnatining tizimli ravishda qadrsizlanishini hayotiy lavhalarda tasvir etganligi muayyan badiiy parchalar vositasida yoritilgan. Muqoyaviy tahlillar orqali Sincliyaning sanoat kapitalizmi va korporativ ochko'zlikning jilovlanmagan shafqatsizligiga e'tibor qaratganligi, Ayniyning feodal-diniy ekspluatatsiya hamda sudxo'rlik tabiatini ifoda etganligi aniqlangan. Bundan tashqari, tadqiqotda badiiy makon – Chikago kushxona va Buxoroning tor ko'chalari tasvirida makon-vaqt munosabatlari narratologiyasi o'rganilgan. Qolaversa, milliy-madaniy tafofutlarga qaramay, har ikkala yozuvchi ijodida Amerika va Markaziy Osiyo realizmi o'rtasida o'ziga xos ko'prik yuzaga kelganligi asoslangan.

Kalit so'zlar: Qiyosiy adabiyotshunoslik, Ijtimoiy realizm, Makreykerlik, Apton Sinkliya, Sadridin Ayniy, obraz.

Аннотация. В данной статье сопоставительно анализируются роман Эптона Синклера «Джунгли» (1906), а также произведения Садриддина Айни «Смерть ростовщика» (1939) и «Воспоминания», что позволяет выявить концептуальные и методологические точки соприкосновения между американским и среднеазиатским социальным реализмом. Работая в совершенно различных географических и социально-политических условиях – в индустриальном Чикаго начала XX века и в период закабаления Бухарского эмирата, – оба писателя ярко изображают систематическое обесценивание человеческого труда через конкретные художественные фрагменты, рассматриваемые в исследовании. Сравнительный анализ показывает, что Синклер сосредоточен на безудержной жестокости индустриального капитализма и корпоративной жадности, в то время как Айни разоблачает природу феодально-религиозной эксплуатации и ростовщичества. Кроме того, в исследовании изучается нарратология пространственно-временных отношений (хронотопа) через описание художественных пространств – чикагских бойен и узких улочек Бухары. Наконец, в статье обосновывается, что, несмотря на национальные и культурные различия, в творчестве обоих авторов возник уникальный мост между американским и среднеазиатским реализмом.

Ключевые слова: Сравнительное литературоведение, социальный реализм, макрекинг, Эптон Синклер, Садриддин Айни, образ, среда, социально-политическая реальность.

Abstract. This article comparatively analyzes Upton Sinclair's *The Jungle* (1906) along with Sadridin Ayni's *The Death of the Usurer* (1939) and *Memoirs*, thereby revealing the conceptual and methodological commonalities between American and Central Asian social realism. Operating within entirely distinct geographical and socio-political environments – the industrialized Chicago of the early 20th century and the last period of the Emirate of Bukhara – both writers vividly portray the systematic devaluation of human labor through concrete artistic fragments, as examined in this study. Comparative analyses establish that Sinclair focuses on the unbridled cruelty of industrial capitalism and corporate greed, whereas Ayni expresses the nature of feudal-religious exploitation and usury. Furthermore, the study explores the narratology of space-time relations through the depiction of artistic spaces – specifically the Chicago stockyards and the narrow streets of Bukhara. Finally, the article substantiates

that, despite national and cultural differences, a unique bridge emerged between American and Central Asian realism within the works of both authors.

Keywords: Comparative literature, social realism, muckraking, Upton Sinclair, Sadriddin Ayni, character, environment, socio-political reality.

Kirish. Amerika va O'zbek adabiyotida uchraydigan tipologik mushtaraklik yozuvchilar ijodini qiyosiy tadqiq etishda yaqqol namoyon bo'ladi. Asarlar kontekstini tahlil qilishda biz bevosita mualliflar yashagan davr muhiti, yaratilgan obrazlar hamda ularning uslubiga murojaat qilamiz. Amerika adabiyotining zabardast adiblaridan biri bo'lgan Apton Sinkliya hamda O'zbek adabiyotining yirik vakili Sadriddin Ayniy asarlarida ijtimoiy realizm konteksti kuzatiladi. Apton Sinkliya Amerika adabiyotida makreykerlik faoliyati bilan juda mashhurdir. Garchand uni o'z vaqtida «go'ng tituvchi» deb atashgan bo'lsada yozuvchi xujjatlar asosida asar yaratishdan to'xtamadi. U xujjatlarni sinchkovlik bilan o'rganar va mana shu dallillarga tayanib asar yaratardi. U hayoti davomida o'ttizdan ortiq romanlar yaratdi. O'zbek adabiyotining zabardast adiblaridan bo'lgan Sadriddin Ayniy ijodida ham hayotiy va real detallar juda ko'p uchraydi. Muallif e'tiborida uni qurshab turgan oddiy insonlar romanlarda o'z aksini topdi.

Asosiy qism. Apton Sinkliya va Sadriddin Ayniy nasridagi ijtimoiy-iqtisodiy realizmni o'rganar ekanmiz, mazkur ikki adib ijodi bevosita D.Damrosch [2, 230] va V.Yip [7,165] tomonidan asoslab berilgan qiyosiy-tarixiy tipologik metodga tayanadi. Mazkur olimlar umumiy ijtimoiy-siyosiy omillar sababli, bir-biridan mustaqil ravishda turlicha madaniy tizimlarda ham tipologik yaqinliklar yuzaga kelishi mumkinligini isbotlaganlar. Ushbu metodologik yondashuv G'arb yuksalish davrida shakllangan janrlar va Markaziy Osiyo ijtimoiy realizmi o'rtasidagi farqlarni qiyosiy-tipologik asosda tahlil qiladi. Qiyosiy tipologik asosda Narguess Farzad «Sadriddin Ayni and the Emergence of Soviet Tajik Prose: A Typological Study» [3, 45] maqolasida Ayniy nasrini («Sudxo'ning o'limi» va «Esdaliklar») realizm tabiati va feodal tuzum tanqidi nuqtai nazaridan boshqa xalqlar adabiyoti bilan qiyosiy-tipologik tahlil qilgan. Ji-Yeon Bak [1, 190] esa «*The Chronotope of Bukhara in Central Asian Realistic Prose: A Reading of Sadriddin Ayni*» maqolasida Ayniy asarlaridagi Buxoroning berk makonlarini qiyosiy va xronotopik metodlar yordamida tahlil qilgan. Narguess Farzad va Ji-Yeon Bak kabi xalqaro tadqiqotchilar o'z ishlarida Markaziy Osiyo, jumladan, Sadriddin Ayniy asarlarini jahon adabiy jarayonidagi o'rnini xuddi mana shunday xalqaro ingliz tilli jurnallarda tahlil qilib berishga urinish kuzatildi. Sadriddin Ayniy ijodi bir qator g'arb yozuvchilari bilan qiyosiy tahlil etilganligi yangi tadqiqotlarga zamin yaratadi. Biz maqolamizda Sadriddin Ayniy hamda Apton Sinkliya ijodida ijtimoiy realizm kontekstini qiyosiy topologik tahlil qilamiz.

Apton Sinkliya va Sadriddin Ayniy asarlarida inson mehnatining qadrsizlanishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Har ikki muallif ham insonlarning og'ir iqtisodiy tizim ichida shafqatsizlarcha maydalanib, ekspluatatsiya qilinishini tasvirlashda real detallardan o'tkir foydalanadi. Apton Sinkliyaning «The Jungle – Jangalzor» romanining 3-bobida Chikagodagi go'sht kombinatlarining dahshatli va konveyerli ish tizimi ilk bor asar qahramoni Jurgis ko'zi bilan tasvirlanadi. Inson bu yerda shunchaki mashina murvatidek ekanligi Jurgisning nigohi bilan ochib beriladi: «*He [the hog] went up a narrow alley listlessly... and then signed his death warrant... It was pork-making by machinery, pork-making by electricity, with the velocity of the very light! It was all so very businesslike that one watched it with a feeling of awe... It was like some horrible crime committed in a dungeon, all hidden away from the light of sun and sky*» – «U [cho'chqa] tor yo'lak bo'ylab loqaydlik bilan ko'tarildi... va o'z o'lim hukmiga imzo chekdi... Bu mashinalar yordamida, elektr energiyasi yordamida, yorug'lik tezligida cho'chqa go'shti tayyorlash sanoati edi! Hammasi shunchalik sovuqqonlik bilan yo'lga qo'yilgandiki, odam buni dahshat hissi bilan kuzatardi... Bu quyosh va osmon nuridan yashirilgan, qorong'u zindonda sodir etilayotgan qandaydir mudhish jinoyatga o'xshardi»[4, 112]

Ayniy esa «Esdaliklar» asarining «G'allakorlar fojeasi» da dehqonlarning, xususan xirmon va g'alla yanchish paytidagi qora mehnatini, ochlik va chang-to'zon ichidagi hayotini xuddi Sinkliya kabi real bo'yoqlarda tasvirlaydi: «*Dehqonlar issiq toblagan xirmon joyida kechasi-yu kunduzi tinmay ishlar edilar... Ularning yuz-ko'zlari chang va ter aralashmasidan qorayib ketgan, nafas olishlari og'ir, o'zlari*

esa tirik murdalarga o'xshar edilar. Bu mehnat ularning bor-bodu boyligini amirlar va boylar omboriga tashish uchun xizmat qilardi, o'zlariga esa faqat somon to'zoni qolardi.»[6, 12]

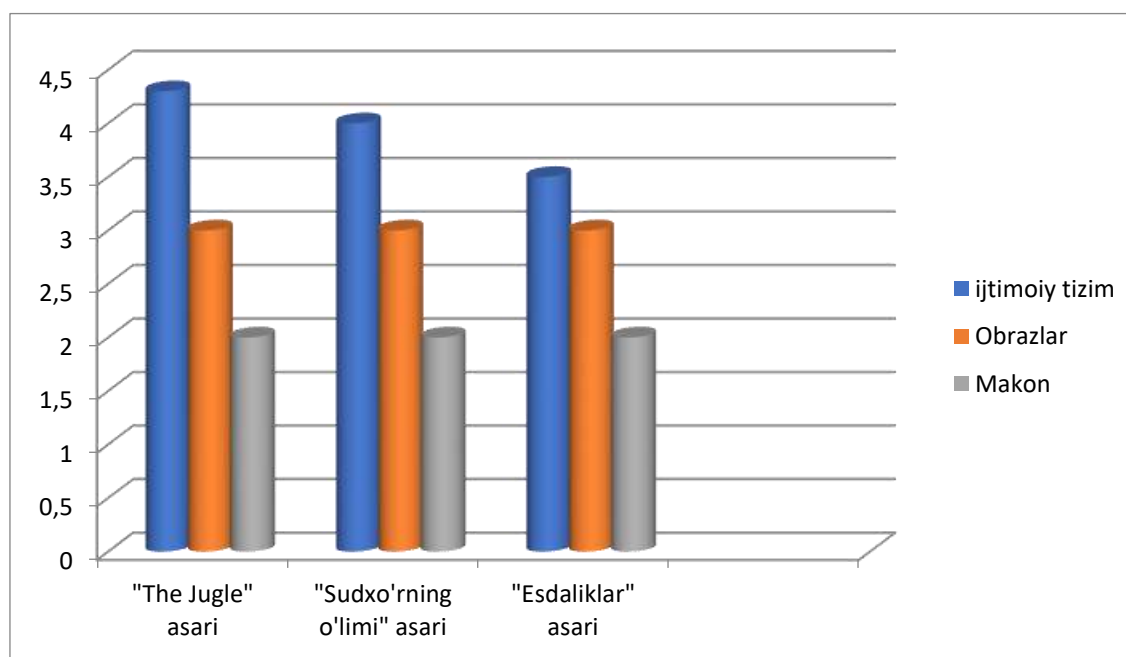
Sinkliya konveyer va elektr asridagi «mexanik» ezilishni fosh etsa, Ayniy an'anaviy feodal tizimdagi «jismoniy» qullikni ko'rsatadi. Biroq har ikki asardan keltirilgan parchada umumiy jihat – insonning o'z mehnati mahsulidan begonalashishi va «tirik murda» holatiga kelishi namoyon bo'ladi.

Ikkala yozuvchi ham pul va boylik ketidan quvish insoniy tuyg'ularning yoqotilishi evaziga sodir bo'lishini qahramonlar xarakteri orqali mohirona aks ettiradilar. Apton Sinkliyaning «Changalzor» romanining 6 bobida oilaning uy sotib olishi natijasida shartnoma qopqoniga tushishi, kapitalistik tizimning oilaviy munosabatlarni yemirish jarayoni ko'rsatiladi: «*They were caught in the wheel of the system, and it was turning, turning, and grinding them to pieces. In this world, a man was a piece of meat... trust and love were luxuries that the poor could not afford* – Ular tizim gildiragiga tushib qolishgan edi va u tinmay aylanib, ularni maydalab tashlamoqda edi. Bu dunyoda inson bir parcha go'sht edi... ishonch va sevgi esa kambag'allar o'ziga ravo ko'ra olmaydigan dabdaba edi» [4, 215].

Sadriddin Ayniyning «Sudxo'ring o'limi» asarining «Katta hovli va kichik hisob» bobida Qori Ishkambaning pulga bo'lgan hirs va muhabbati – uning insoniy qiyofasini yo'qotishi ifoda etilgan: «*Qori Ishkamba uchun dunyoda puldan, tangadan va uning ustiga minadigan foizdan bo'lak muqaddas narsa yo'q edi. U har bir chaqani sanaganda, go'yo o'z farzandining jonini asrayotgandek bo'g'ilar, biroq birovning ochlikdan o'lishi uning ko'ziga zarracha qayg'u olib kelmasdi. Uning vujudini pul yeb bitirgan edi*» [5, 36]. Bu yerda eng qiziqarli qiyosiy nuqta aynan Sinkliyada tizim korporatsiyalar, banklar qahramonlarni tashqi tomondan ezadi va munosabatlarni buzishida, Ayniyda esa sudxorlik tizimi Qori Ishkambaning ich-ichini yeb bitirgan, ya'ni tizim qahramonning o'ziga aylanib ketganligida namoyon bo'lishi kuzatiladi. Har ikki yozuvchi ham aynan korporatsiyalar va banklar hamda qahramonning o'ziga aylanib ketgan tizim orqali ifoda etilishi ularning tipologik mushtarakligini isbotlaydi. Qahramonlar harakat qiladigan makonning torligi va nafas qisishi – ularning ijtimoiy qopqonda ekanligidan dalolat beradi. Apton Sinkliya asarda kushxonalaridagi zaharli havo, qishki sovuq va qon isi uf urib turgan yopiq makon tasvirini keng ifoda etadi: «*The air was thick with foul odors and steam... there was no escape from the relentless room, where the knives flashed and the blood pooled* - Havo badbo'y hidlar va par bilan quyuqlashgan edi... pichoqlar porlab, qon ko'llab yotgan bu shafqatsiz xonadan qochib qutulishning chorasi yo'q edi» [4, 106]. Bunday yopiq makon tasvri Sadriddin Ayniyning: «Sudxo'ring o'limi» da Qori Ishkambaning xonasi tasviri orqali ifoda etilgan. Ayniy Qori Ishkambaning yashash joyini, uning xasisligi va ruhiyati ramzi sifatida tor, qorong'u va nafas siqadigan makon sifatida tasvirlaydi. Bu asarda quyidagicha tasvirlanadi: «*Bu xona emas, balki tiriklayin kiriladigan go'r edi. Derazasidan yorug'lik arang tushar, ichkaridagi mog'or va chirindi hidi odamning nafasini qaytarardi. Qori mana shu zulmat ichida o'z hisob-kitob daftarlarini varaqlab o'tirardi*» [5, 46].

Ikkala asarda ham makon asardagi obrazlarning ijtimoiy va iqtisodiy holatiga mos tushadi. Sinkliyaning «kushxonasi» va Ayniyning «mog'or bosgan xonasi» aslida o'sha davrdagi adolatsiz jamiyatning kichraytirilgan maketlari sifatida namoyon bo'ladi. Sinkleirning Jurgisi yoki Ayniyning qahramonlari o'z hayotlarini butunlay o'zgartiruvchi qarorlarni (masalan, go'sht kombinatiga birinchi bor qadam qo'yish yoki sudxorning eshigini taqillatish) aynan mana shu makonlarida amalga oshiradilar.

Muhokama va natijalar. Amerika va o'zbek adiblari yaratgan asarlarni qiyosiy tipologik tahlilga tortganimizda ularning farqli hamda mushtarak jihatlari borligi aniqlandi. Biz quyidagi jadvalda asarlarda aks ettirilgan ijtimoiy tizim natijasida inson taqdiri qanday hal qilinishi, qolaversa obrazlar orqali keng ochib berilgan davr muhiti va obrazlarning hayotida davrning kuchli ta'siri hamda yopiq makonda yashashga intilayotgan ikkala asar qahramonlari taqdiri amerika va o'zbek mualliflari tomonidan yorqin va real tasvirlangan.

Xulosa. Ushbu maqola AQSh va Markaziy Osiyo adabiyotining ikki yirik vakili – Apton Sinklya hamda Sadriddin Ayniy xronologik va geografik jihatdan turli muhitlarda ijod qilgan bo'lsalar-da, ularning asarlarida ijtimoiy kontekst va realist tasvir uslubi umumiy g'oyaviy mushtaraklikni tashkil etishini ko'rsatdi. O'tkazilgan qiyosiy tahlil quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Har ikkala adib o'z davrining o'tkir ijtimoiy muammolarini diqqat markaziga qo'ygan. Sinkler kapitalistik tuzum va sanoatlashuv oqibatida ishchilar sinfining ekspluatatsiya qilinishini ochib bergan bo'lsa, Ayniy feodal tuzum, qadimiy asoratlar va mustamlakachilik sharoitida mehnatkash xalqning og'ir ahvolini real bo'yoqlarda aks ettirgan. 2. Adiblar qo'llagan badiiy vositalar va hujjatli-biografik tasvir uslubi ularning asarlariga yuksak ijtimoiy va tarixiy qimmat bag'ishlaydi. Sinklarning «sanoat realizmi» va Ayniyning sharqona, xalqchil realizmi o'z davri jamiyatining haqqoniy ko'zgusiga aylangan. 3. Apton Sinkliya va Sadriddin Ayniy ijodida ijtimoiy kontekstning yoritilishi adabiyotning jamiyat hayotidagi transformatsion rolini yaqqol tasdiqlaydi. Ushbu qiyosiy tahlil Sharq va G'arb adabiyotidagi ijtimoiy realizm va insonparvarlik tamoyillarini yanada chuqurroq tadqiq etish uchun yangi ilmiy istiqbollarni ochib beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Bak J. The Chronotope of Bukhara in Central Asian Realistic Prose: A Reading of Sadriddin Ayni. // *Central Asian Survey*, Taylor & Francis, 2021. – P. 189-206.
2. Damrosch D. World Literature in a Postcanonical, Hypercanonical Age. // *Comparative Literature*, USA: Duke University Press, 2006. – P. 221-235.
3. Farzad N. Sadriddin Ayni and the Emergence of Soviet Tajik Prose: A Typological Study. *Middle Eastern Literature*.// UK: Routledge, 2015. – P. 45-62.
4. Sinclair U. The Jungle. New York: Doubleday Page & Company, 1906. – 410 p.
5. Садриддин А. Судхўрнинг ўлими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 72 б.
6. Садриддин А. Эсдаликлар. Асарлар. 5 жилд. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965.
7. Yip W. Comparative Poetics and Typology: Principles and Methods. // *Comparative Literature Studies*. Penn State University Press (USA).1993. – P. 164-182.

FOLKLORSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI

*Ахмедова Шоира Нематовна,
Осиё халқаро университети
профессори, филология
фанлари доктори (Ўзбекистон)
Email: axxxmedova@gmail.com*

ОДИЛ ЁКУБОВНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ ХУСУСИДА

Аннотация. Одил Ёкубов – ўзбек адабиётининг йирик адиби, моҳир таржимон, мунаққид, публицист, жамоат арбоби сифатида қалам тебратган, халқ севган ижодкорлардан биридир. Адибнинг Абдулла Қодирий, Гафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Абдулла Орипов ва бошқалар ижодига бағишланган адабий портрет ва мақолаларида адабий-танқидий қарашлари ёрқин акс этгани кўринади. Мазкур мақолада адибнинг адабий-танқидий қарашлари акс этган тадқиқотларининг моҳияти ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: адиб, танқидчи, адабий-эстетик қарашлар, бадий асар, баҳо, мақола, очерк, тақриз.

Аннотация. Одил Якубов – выдающийся деятель узбекской литературы, известный как крупный писатель, искусный переводчик, критик, эссеист и общественный деятель. Его литературно-критические взгляды ярко отражены в литературных портретах и статьях, посвященных творчеству таких авторов, как Абдулла Кадыри, Гафур Гулям, Айбек, Абдулла Каххар, Ҳамид Алимджан, Абдулла Арипов и другие. В данной статье рассматривается суть литературоведческих работ писателя, в которых нашли воплощение его литературно-эстетические взгляды.

Ключевые слова: писатель, критик, литературно-эстетические взгляды, литературное произведение, оценка, статья, эссе, рецензия.

Abstract. Odil Yakubov is a prominent figure in Uzbek literature, known as a major writer, skilled translator, critic, essayist, and public figure. His literary-critical views are vividly reflected in literary portraits and articles dedicated to the work of authors such as Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Abdulla Oripov, and others. This article examines the essence of the writer's literary-critical works, which embody his literary and aesthetic views.

Keywords: writer, critic, literary and aesthetic views, literary work, evaluation, article, essay, review.

Кириш. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, асарлари чет тилларга, шунингдек, қардош туркий халқлар тилларига таржима қилинган Одил Ёкубов ижоди ҳақида адабиётшунослар Матёкуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Леонид Теракоян, Умарали Норматов, Норбой Худойберганов, Ботир Норбоев ва бошқалар илмий тадқиқот ишлари қилишган [1,2,3,4].

Одил Ёкубовнинг адабий-танқидий ва эстетик қарашлари ўзбек адабиётшунослигида алоҳида бир саҳифани ташкил этади. У нафақат улуғ романнавис, балки узоқ йиллар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раҳбари ва «Ўзбекистон Адабиёти ва санъати» газетасининг бош муҳаррири сифатида XX асрнинг иккинчи ярмидаги бутун ўзбек адабий жараёнини бошқарган ва унга йўналиш берган йирик миллий арбоб эди.

Асосий қисм. Халқ севган ёзувчи Одил Ёкубовнинг адабий-танқидий дунёқараши ва эстетик мезонларини қуйидаги асосий жиҳатларга кўра тасниф қилиш мумкин:

1. Тарихий ҳақиқат ва давр масъулияти. Одил Ёкубов адабиётнинг бош вазифасини – тарихий ва ижтимоий ҳақиқатни тиклаш деб билган. У мафкуравий тазйиқлар кучли бўлган шўро даврида ҳам тарихни сохталаштиришга қарши чиққан. Унинг фикрича, тарихий асар ёзиш – бу шунчаки ўтмиш воқеаларини эртаклаштириш эмас, балки ўтмиш гўзаллиги ва фожиалари орқали бугунги авлоднинг миллий ўзлигини уйғотишдир. У ўз мақолаларида тарихга бирёқлама, фақат синфийлик нуқтаи назаридан ёндашишни кескин қоралаган.

2. Шахс концепцияси ва драматизм. Ёзувчи ва танқидчи сифатида Одил Ёкубов асар марказига кучли, зиддиятли ва мураккаб шахсларни қўйишни талаб қилган. У адабиётдаги «силлиқ», камчиликсиз, сохта ижобий образларни қабул қилмаган. Адибнинг адабий-танқидий қарашларида инсон қалбидаги яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги шиддатли кураш (драматизм) биринчи ўринда турган. Адиб «Улуғбек хазинаси» ёки «Диёнат» романлари устида ишлаганда ҳам, бошқа адиблар ижодини баҳолаганда ҳам қаҳрамонларнинг руҳий дунёси нечоғлиқ ҳаётий ва драматик эканига асосий эътиборни қаратган.

3. Танқидчиликда принципааллик ва холислик. Одил Ёкубов Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган даврларда адабий танқиднинг мақтовбозлик ёки шахсий адоват қуролига айланишига қатъий қарши турган. Адиб-танқидчи адабий баҳсларда доимо холислик ва бадиийлик мезонларини биринчи ўринга қўйган. Муаллиф асарнинг камчилигини муаллифнинг юзига тик айтишдан қўрқмаган, шу билан бирга, ҳақиқий истеъдод учкунларини кўрса, уларни асраб-авайлашга, «оқ йўл» беришга интиланган. Масалан, у олтамишинчи-етмишинчи йилларда адабиётга кириб келган янги авлод (жумладан, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор ва бошқалар) ижодини фаол қўллаб-қувватлаган.

4. Мустақиллик ва миллий қадриятларнинг тикланиши. Мустақиллик йилларида Одил Ёкубовнинг адабий-публицистик чиқишларида миллий тил, имон-этикод ва қатагон қурбонлари хотирасини тиклаш бош мавзуга айланди. У ўз мақолаларида миллат маънавиятини заҳарлаган «манкуртлик» иллатига қарши адабиёт воситасида курашиш кераклигини бот-бот таъкидлаган.

Одил Ёкубовнинг тақризчилик ва адабий-танқидий фаолияти унинг улуғ романнавислик маҳорати билан чамбарчас боғлиқдир. У нафақат бадиий асарлар яратган, балки моҳир мунаққид (танқидчи) сифатида замондошлари ва устозларининг асарларига қўплаб теран, принципаал ва холис тақризлар, адабий портретлар ёзган. Унинг бу йўналишдаги қарашлари асосан машҳур «Сўз» китобида ҳамда у раҳбарлик қилган йиллардаги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида жамланган.

Муҳокама ва натижалар. Адибнинг фарзанди, таниқли иқтисодчи олим Искандар Ёкубов падарининг адабиёт ва санъат ҳақидаги турли йилларда ва турли матбуот нашрларида чоп этилган мақолалари, публицистик чиқишларини бир тўплам остида жамлаб, «Сўз» номи билан нашрга тайёрлади.

Китобга кирган мақолалар Одил Ёкубовнинг журналист ва адиб сифатидаги ҳамда жамоат ва давлат арбоби мавқеидаги қарийб олтамиш йиллик умрининг маҳсули бўлиб, улар энг аввало адабиёт, сўнгра санъат ва умуммаданият ҳамда ижтимоий масалалар билан боғлиқдир.

Одил Ёкубовнинг адабий-танқидий мероси ҳақида гапирганда, унинг қарийб олтамиш йиллик ижодий ва ижтимоий қулатувлари жамланган «Сўз» мақолалар тўплами, шунингдек, Абдулла Қаҳҳор маҳорати ҳамда Абдулла Орипов шеърятига бағишланган конкрет тақризлари энг ёрқин намуналардир.

1. «Сўз» китобидаги мулоҳазалар. Одил Ёкубовнинг «Сўз» китоби адибнинг адабиёт, санъат, тил ва миллат тақдири ҳақидаги ўйлари кўрсатилган ўзига хос маънавий ҳисоботидир. Сўзга масъулият: Муаллиф китобда «Сўз» тушунчасини муқаддас билади. Унинг фикрича, ижодкорнинг қуроли бўлмиш сўз шунчаки товушлар йиғиндиси эмас, балки миллатнинг руҳи, виждони ва тарихидир. Сўзни сохталаштириш, ундан сиёсий мақсадларда халқни алдаш учун фойдаланиш энг катта хиёнатдир.

Манкуртликка қарши исён: Китобда Чингиз Айтматов илгари сурган «манкуртлик» (ўз илдизи, тарихи ва тилини унутиш) мавзуси ўзбек воқелиги мисолида чуқур таҳлил қилинади. Одил Ёкубов адабиёт халқни манкуртлик балосидан қутқарувчи асосий куч бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Тарихий асарлар концепцияси: Нима учун «Улуғбек хазинаси» ёки «Кўҳна дунё» каби асарларни ёзгани ҳақидаги назарий мулоҳазалари ҳам айнан шу китобдан ўрин олган. У тарихни безашга ҳам, қоралашга ҳам қарши чиқиб, фақат холис ҳақиқатни ёзиш мезонини илгари сурадики, бошловчи ижодкорлар учун адибнинг мулоҳазалари нақадар зарурлиги яққол кўринади.

2. Абдулла Қаҳҳор маҳорати ҳақидаги тақриз ва мақолалари. Одил Ёкубов Абдулла Қаҳҳорни ўзбек насрининг энг катта зарғари ва ўзининг устози деб билган. У А.Қаҳҳорнинг «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар» қиссалари ва машҳур ҳикоялари ҳақида алоҳида тақризлар

ёзган. «Сўз заргари» таърифи: Одил Ёкубов ўз тақризларида Абдулла Қаҳҳорнинг бир донга ҳам ортиқча сўз ишлатмаслик маҳоратига қойил қолади. У А.Қаҳҳор ижодини ёш ёзувчилар учун «бадий сикиқлик» (сўзни тежаш ва маънони кенгайтириш) мактаби сифатида таҳлил қилади.

Характер яратиш санъати: Адиб Қаҳҳор асарларидаги Саида («Синчалак») ёки бошқа қаҳрамонлар тизимини таҳлил қиларкан, уларнинг шўро даври талаб қилган идеал мафкуравий қўғирчоқлар эмас, балки ичида дарди, камчилиги ва реал ҳаётини кураши бор тирик инсонлар эканлигини юксак баҳолайди.

Одил Ёкубовнинг тақризлари (асарларга ёзган таҳлилий баҳолари) ўзига хос бир нечта муҳим хусусиятларга эга:

1. Устозлар ижодига бағишланган адабий портрет-тақриزلар.

Одил Ёкубов ўзбек адабиётининг йирик намоёндалари ижодини доимий равишда кузатиб, уларнинг янги асарларига ўз вақтида ҳолис баҳо бериб борган. Унинг тақриз ва мақолалари орасида куйидагилар алоҳида ажралиб туради: Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом ва Ойбек ижоди таҳлили: у ушбу устозларининг роман ва шеърини тўпламлари ҳақида ёзган, уларни миллий наср ва назмнинг бадий мезони деб баҳолаган. Абдулла Қаҳҳор маҳорати: Одил Ёкубов Абдулла Қаҳҳор асарларига ёзган тақризларида сўз устида ишлаш, сюжет куриш ва қаҳрамон характери яратишда «Қаҳҳор мактаби» дан ўрганиш лозимлигини кучли далиллар билан кўрсатиб берган.

2. «Мақтовбозлик» ва «кўр-кўрона қоралаш» га қарши кураш. Одил Ёкубов Ёзувчилар уюшмаси ва марказий газета раҳбари сифатида ўша давр тақризчилигидаги энг катта иллат – таниш-билишчилик ёки сохта мақтовларни кескин танқид қилган. Унинг тақризлари жуда принципиал ва дадил эди. Агар асарда ҳаётини ҳақиқат бузилган бўлса, тили ғализ ёки воқеалар сохталаштирилган бўлса (хатто у машҳур ёзувчи бўлса ҳам), Одил Ёкубов бунини очик айтган. Шу билан бирга, у тақризда «йиқитиш» ёки «йўқ қилиш» мақсадини эмас, балки камчилигини кўрсатиб, ижодкорнинг ўсишига ёрдам бериш – ҳақиқий танқиднинг вазифаси эканини исботлаган.

3. Янги авлод ва тенгдошлар асарларига тақриزلар. Адиб олтинчи ва еттинчи йилларда адабиётга кириб келган янги тўлқинни жуда назик сезган ва қўллаб-қувватлаган. У Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов ва Чингиз Айтматов каби ижодкорларнинг илк йирик асарлари ва қиссаларига юксак баҳо бериб, уларнинг ўзбек ва қардош халқлар адабиётига янги ҳаво олиб кирганини биринчилардан бўлиб тақризларида эътироф этган.

Масалан, Одил Ёкубов Абдулла Орипов адабиётга кириб келган илк йиллардаёқ унинг шеърларидаги фавқуллодда истеъдодни пайқаган ва матбуотда унга бағишлаб йирик таҳлилий мақола чоп этган.

«Миллатнинг дардчил юраги»: Одил Ёкубов шоирнинг илк тўпламлари ва айниқса, «Муножот» ни тинглаб» шеъри ҳақида ёзган тақризида, бу асар оддий кўшиқ ҳақида эмас, балки асарлар давомида қалби эзилган, аммо ўзлигини йўқотмаган ўзбек миллатининг ички фарёди эканини биринчилардан бўлиб очиб беради.

Жасоратга баҳо: Эътиборли жиҳати, Одил Ёкубов ўз мақоласида Абдулла Орипов шеърларидаги «мунг» ва «изтироб» ни шўро танқидчилари даъво қилгандек, «тушкунлик» (пессимизм) эмас, балки инсонни уйғотувчи, фикрлашга ундовчи «иҷобий, бунёдкор изтироб» деб баҳолайди ва шоирни сиёсий ҳужумлардан ҳимоя қилади.

4. Ҳаёт ҳақиқати – тақризнинг бош мезони. Одил Ёкубовнинг тақризчилигидаги энг асосий талаби – бадий асарнинг ҳаёт ҳақиқатига нечоғлиқ мос келиши эди. У шўро давридаги «сохта ва мажбурий оптимизм» билан суғорилган, фақат ютуқларни кўрсатиб, муаммоларни яширадиган асарларни тақризларида кескин рад этган. Асар марказида инсон қалбидаги драматизм, изтироб ва зиддиятлар туриши кераклигини талаб қилган.

Қисқача айтганда, Одил Ёкубовнинг тақризлари шунчаки бир асар ҳақидаги фикр эмас, балки даврнинг адабий-эстетик муаммоларини ўртага ташлаган ва ўзбек адабиётини ўртамеъналикдан асрашга хизмат қилган жиддий тадқиқотлардир.

Одил Ёкубовнинг тақризлари ва «Сўз» китоби шунинг исботлайдики, у бадий асарни шунчаки сюжет чизиги учун эмас, балки унинг миллат маънавиятига, ҳаёт ҳақиқатига ва бадий маҳорат талабларига қанчалик хизмат қилаётгани учун баҳолаган принципиал мунаққид бўлган.

Шу ўринда Одил Ёқубов ва Чингиз Айтматов ўртасидаги адабий дўстлик ҳамда биродарлик ҳақида ҳам тўхталиш зарур деб ҳисобладик. чунки нафақат икки улуг адибнинг шахсий муносабати, балки ўзбек ва қирғиз адабиёти, қолаверса, бутун туркий халқлар маданияти тарихидаги энг гўзал ва ибратли саҳифалардан биридир. Улар нафақат замондош ва тенгдош (Одил Ёқубов 1926 йилда, Чингиз Айтматов 1928 йилда туғилган), балки дунёқараши, адабий мезонлари ва қисмати жуда ўхшаш бўлган фикрдошлар эди. Уларнинг дўстлигини бир нечта муҳим жиҳатлар орқали таҳлил қилиш мумкин:

1. Маънавий яқинлик ва «илдиздошлик». Иккала адибнинг ҳам болалиги уруш йилларининг оғир машаққатларига тўғри келган ва ижодни деярли бир вақтда бошлашган. Одил Ёқубов Чингиз Айтматовни ўзининг энг яқин биродари деб билган. У ўз мақолаларида Ч.Айтматов ижодини фақат қирғиз халқиники эмас, балки бутун туркий дунёнинг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам фахри деб баҳолаган. Чингиз Айтматов ҳам Ўзбекистонга келганда доимо Одил Ёқубовнинг хонадонидида меҳмон бўлган ва уни «Одил ака» деб эъзозлаган.

2. Такризлар ва ижодий далда. Одил Ёқубов Чингиз Айтматов асарларининг энг биринчи ва энг кучли таҳлилчиларидан бири эди. Айтматовнинг «Жамила», «Алвидо, Гулсари!», «Оқ кема» ва кейинчалик дунёни ларзага солган «Қиёмат», «Асрга татиғулик кун» романлари чоп этилганда, Одил Ёқубов ўзбек матбуотида уларга бағишлаб юксак баҳолаган такриз ва эсселар ёзган эди. Одил Ёқубов ўз такриزلарида Ч.Айтматовнинг инсониятни «манкуртлик» дан, экологик ва маънавий инқироздан асраш ҳақидаги бонг уришларини чуқур фалсафий таҳлил қилиб берган.

3. Ижтимоий ва сиёсий майдондаги ҳамфикрлик. XX асрнинг 80-йиллари охирида, қайта қуриш даврида иккала адиб ҳам собиқ Иттифоқ Олий Кенгашининг депутатлари сифатида катта сиёсий майдонга чиқишди. Ўша йиллари ўзбек халқининг бошига адолатсизлик балоси бўлиб ёпирилган «Ўзбек иши» («Пахта иши») даврида Чингиз Айтматов Одил Ёқубов ва бошқа ўзбек зиёлиларини очиқчасига қўллаб-қувватлаган. Ч.Айтматов Москвадаги катта минбарлардан туриб, ўзбек халқининг асрлар давомида шаклланган юксак маданияти, меҳнатсеварлиги ва унга нисбатан қилинаётган тухматлар ноҳақ эканлигини жасорат билан айтган. Бунда Одил Ёқубов билан бўлган яқин дўстлик ва бир-бирига бўлган ишонч катта роль ўйнаган.

4. Асарларидаги мавзулар муштарақлиги. Уларнинг адабий қарашлари нафақат мақолаларда, балки бадиий асарларида ҳам акс этган. Одил Ёқубовнинг «Диёнат» ёки «Оқ кушлар, оппоқ кушлар» романларидаги инсоний ҳалоллик, табиатни асраш, виждон азоби каби мавзулар Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» ва «Оқ кема» асарларидаги фалсафа билан чамбарчас боғланиб кетади. Иккала адиб ҳам ўз асарларида инсон қалбини Олам ва Коинот билан бир бутунликда тасвирлаган.

Хулоса. Одил Ёқубов ва Чингиз Айтматов дўстлиги –икки буюк қалбнинг, икки забардаст ижодкорнинг бир-бирига маънавий суянчи эди. Бу адабий дўстлик XX аср ўзбек ва қирғиз адабиётининг ривожланишига ва халқларимиз ўртасидаги адабий-маданий алоқаларнинг юксак чўққига чиқишига хизмат қилди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов ўзининг ранг-баранг ҳикоялари, реалистик қиссалари ва романлари, драмалари билан XX ва XXI аср ўзбек адабиётида муносиб ўрин эгаллади. Унинг бадиий асарлари билан бир қаторда адабий жараён, бадиий ижод, ижодкор ёзувчиларга бағишланган, адабий-эстетик қарашларини ўзида жамлаган илмий мероси ҳам ёш авлод учун намуна мактабидир. Уларни монографик тарзда тадқиқ этиш адабиётшуносликнинг муҳим вазифаларидан бўлиб қолмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Axmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidi janrlari. – Toshkent: Fan, 2009. – 180 b.
2. Axmedova Sh. The role of the Jadid press in the formation of Uzbek literary criticism // Conferences. – 2021. – 238 b.
3. Axmedova Sh. N. Khurshid Davron's literary and aesthetic views // Education and Innovative Research International Scientific-Methodical Journal. – 2022. – № 6.2 (Special issue). – P. 20-28.
4. Akhmedova Sh. N. Genre of literary portrait in the works of Alisher Navai // Scientific Reports of Bukhara State University. – 2021. – № 4 (86). – P. 127–130.

5. Karimov N. va boshqalar. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1999. – 544 b.
6. Mirvaliyev S. O'zbek adiblari. – Toshkent: Yozuvchi, 2000. – 280 b.
7. O'zME [Elektron manba]. – URL: <https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzME>.
8. Xudoyberganov N. Parvoz davom etadi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – 118 b.
9. Yoqubov O. Jonkuyar // Qo'shjonov M. Hayot va qahramon. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1979. – B. 3.
10. Yoqubov O. So'z. – Toshkent: Sharq, 2019. – 496 b.
11. Nematovna, Akhmedova Shoir. Genre of literary portrait in the works of AlisherNavoi. – P. 455-458.
12. Scientific Reports of Bukhara State University, 2020, – P. 127.
13. Axmedova, Sh. N., & Nazarova, D. (2021). «Theoretical aspects of the literaryportraitgenre». International Journal Art of the Word, 4(3). – P.75.
14. Axmedova, Sh. N. «Progress of portrait writing in the period of globalizationin literarystudies» Russia – Uzbekistan International Educational and Socio-Cultural Technologies: Development Vectors, 2019. – P. 12-14.
15. Axmedova, Sh. N., Loseyeva-Tanem Baxtiyari, & Nasima Saidburkhanovna Kadirova. «On the creative specificity of literary criticism». Miasto Przyszłości, 42, 2023. – P. 326–329.
16. Vohidov E. Shoiru she'r-u shuur. – T., 1990. – 234 b.
17. Nazarov, B. et al. History of Uzbek Literary Criticism. Textbook. – Tashkent, 2012. – 358 p.
18. Normatov U Talant tarbiyasi. – T.: «Yosh gvardiya», 1980, – 280 b.
19. Sharafiddinov, O. The Happiness of Understanding Creativity. – T., 2004, – 354 p.

Чориев Таваккал Равшанович,
профессори кафедраи «Забон ва
адабиёти ўзбек»-и Донишгоҳи
давлатии Бухоро, номзади илмҳои
филологӣ (Ўзбекистон)
E-mail: tavakkalchoriyev0405@gmail.com

ТАЛҚИНИ РАМЗӢ-МАҶОЗӢ ВА ЛИНГВОПОЭТИКИИ КОНСЕПТҲОИ «ГУЛ» ВА «БУЛБУЛ» ДАР ИДИОСТИЛИ ҚОМӢ ВА НАВОӢ

АННОТАЦИЯ. Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои рамзӣ-маҷозӣ ва лингвопоэтикий консептҳои «гул» ва «булбул» дар идиостили Абдурахмони Қомӣ ва Алишер Навоӣ дар асоси равиши муқоисавӣ-типологӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Мазмуни семантикӣ, концептуалӣ ва бадеӣ-эстетикӣ тимсолҳои гул ва булбул, ки дар шеърӣ классикӣ Шарқ ҳамчун образҳои анъанавӣ поэтикӣ ташаккул ёфтаанд, муайян ва тавзеҳ дода мешавад. Дар қарабӣ таҳлил маъноҳои концепти «гул» ҳамчун рамзи зебӣ, маъшуқа, қамолӣ илоҳӣ, қамолоти маънавӣ, ишқ ва ҳаёт, инчунин вазиғаҳои концепти «булбул» ҳамчун ифодагари ошиқ, садоқат, ҳичрон, ранҷу изтиробӣ ишқ, талошӣ рӯҳонӣ ва муҳаббати ирфонӣ муайян қарда мешаванд. Муносибати мутақобилаи ин консептҳо дар эҷодиёти Қомӣ ва Навоӣ, нақши онҳо дар ташаккули маъноҳои фардӣ-муаллифӣ дар заминаи образҳои анъанавӣ ва вазиғаҳои лингвометафорӣ онҳо дар матнӣ поэтикӣ баррасӣ мегардад. Ҳамчунин, асоснок қарда мешавад, ки дар идиостили ҳар ду шоир дар баробари ҳифзи анъанаҳои муштаракӣ поэтикий Шарқ, густариши фардӣ семантикӣ ва таҳаввули услубӣ консептҳои «гул» ва «булбул» ба мушоҳида мерасад. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки консептҳои мазкур воҳидҳои сарқабати поэтикӣ буда, дорои мазмуни миллий-фарҳангӣ, когнитивӣ ва лингвопоэтикӣ мебошанд.

Калидвожаҳо: Қомӣ, Навоӣ, идиостил, концепт, «гул», «булбул», рамз, маҷоз, метафораи концептуалӣ, лингвопоэтика, образи поэтикӣ, ирфон, ишқ, ҳичрон, шеърӣ Шарқ.

АННОТАЦИЯ. Мазкур мақолада Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий идиостилида «гул» ва «булбул» концептларининг рамзий-метафорик ҳамда лингвопоэтик хусусиятлари киёсий-типологик асосда тадқиқ этилади. Мумтоз Шарқ шеърӣтада анъанавӣ поэтик образ сифатида шаклланган гул ва булбул тимсолларининг семантик, концептуал ва бадиӣ-эстетик мазмуни очиб берилади. Таҳлил қараёнида «гул» концептининг гўзаллик, маҳбуба, илоҳӣ қамол, маънавӣ қамолот, ишқ ва ҳаёт рамзи сифатидаги маънолари, «булбул» концептининг эса ошиқ, садоқат, ҳичрон, ишқ изтиробӣ, руҳӣ интилиш ва ирфонӣ муҳаббат ифодаси сифатидаги вазиғалари аниқланади. Жомий ва Навоий иҷодида мазкур концептларининг ўзаро муносибати, анъанавӣ образлардан индивидуал-муаллифлик маъноларини шакллантиришдаги ўрни ҳамда поэтик матндаги лингвометафорик функциялари ёритилади. Шунингдек, икки шоир идиостилида умумӣ Шарқ поэтик анъанаси сақланган ҳолда, «гул» ва «булбул» концептларининг индивидуал семантик қенгайиши ва услубӣ трансформацияси мавжудлиги асосланади. Тадқиқот натиҷалари мазкур концептларининг миллий-маданӣ, когнитив ва лингвопоэтик мазмун қасб этувчи қўпқатламӣ поэтик бириклар эканини қўрсатади.

Калит сўзлар: Жомий, Навоий, идиостиль, концепт, «гул», «булбул», рамз, метафора, концептуал метафора, лингвопоэтика, поэтик образ, ирфон, ишқ, ҳичрон, Шарқ поэзияси.

АННОТАЦИЯ. В статье в сопоставительно-типологическом аспекте исследуются символическо-метафорические и лингвопоэтические особенности концептов «цветок» и «соловей» в идиостиле Абдурахмана Джами и Алишера Навои. Раскрываются семантическое, концептуальное и художественно-эстетическое содержание образов цветка и соловья, сформировавшихся в качестве традиционных поэтических символов классической восточной литературы. В процессе анализа выявляются основные значения концепта «цветок», связанные с красотой, возлюбленной, Божественной красотой, духовным совершенством, любовью и жизнью, а также значения концепта «соловей», репрезентирующего влюбленного, верность, разлуку, любовные страдания, духовное стремление и мистическую любовь. Особое внимание уделяется взаимосвязи данных концептов в поэтической системе Джами и Навои, их роли в формировании индивидуально-авторской семантики и лингвометафорическим функциям в художественном тексте. Обосновывается положение о том, что при сохранении общей восточной поэтической традиции концепты «цветок» и «соловей» в идиостиле каждого поэта подвергаются индивидуально-авторскому семантическому расширению и стилистической трансформации. Результаты исследования позволяют рассматривать данные концепты как многослойные поэтические единицы, сочетающие национально-культурное, когнитивное, символическое и лингвопоэтическое содержание.

Ключевые слова: Джами, Навои, идиостиль, концепт, «цветок», «соловей», символ, метафора, концептуальная метафора, лингвопоэтика, поэтический образ, ирфан, любовь, разлука, восточная поэзия.

ABSTRACT. This article examines the symbolic-metaphorical and linguopoetic features of the concepts of «flower» and «nightingale» in the idiostyles of Abdurrahman Jami and Alisher Navoi from a comparative and typological perspective. The study explores the semantic, conceptual, and aesthetic meanings of the flower and nightingale images, which have become traditional poetic symbols in classical Eastern literature. The analysis reveals the principal semantic features of the concept of «flower», including beauty, the beloved, Divine beauty, spiritual perfection, love, and life, as well as the meanings of the concept of «nightingale», representing the lover, devotion, separation, the suffering of love, spiritual aspiration, and mystical love. Particular attention is devoted to the interaction of these concepts in the poetic systems of Jami and Navoi, their role in the formation of individual authorial meanings, and their linguo-metaphorical functions in poetic discourse. The study demonstrates that, while preserving the common Eastern poetic tradition, the concepts of «flower» and «nightingale» undergo individual semantic expansion and stylistic transformation in the idiostyle of each poet. The findings show that these concepts constitute multilayered poetic units that combine national-cultural, cognitive, symbolic, and linguopoetic meanings. Their artistic realization reflects not only the continuity of classical literary traditions but also the distinctive poetic worldview and authorial style of Jami and Navoi.

Keywords: Jami, Navoi, idiostyle, concept, «flower», «nightingale», symbol, metaphor, conceptual metaphor, linguopoetics, poetic image, mysticism, love, separation, Eastern poetry.

МУҚАДДИМА. Дар адабиёти классикии Шарқ образҳои табиат воситаи муҳими бадеӣ-эстетикӣ ифодаи ҳолати рӯҳию эҳсосӣ, ҷаҳони маънавӣ, ишқ ва дидгоҳҳои ирфонӣ инсон ба шумор мераванд. Дар анъанаҳои адабии форсӣ-тоҷикӣ ва туркӣ «гул» ва «булбул» аз ҷумлаи образҳои сермаъноӣ рамаи мебошанд, ки дар ҷараёни таҳаввули ҷаҳоншиносии тафаккури поэтикӣ ташаккул ёфтаанд. Онҳо аз доираи маъноӣ номинативӣ денотативӣ берун рафта, мафҳумҳои ишқу ошиқӣ, ҳусну маъшуқа, висолу ҳичрон, заволи умр, ҷамоли илоҳӣ ва камолоти маънавиро ифода мекунанд.

Дар эҷодиёти Ҷомӣ ва Навоӣ ин анъана ба дараҷаи баланди рушди бадеӣ расидааст. «Гул» бештар бо ҳусн, ҷаҳраи маъшуқа ва ҷамол, «булбул» бо ошиқ, садоқат, нола ва ҳичрон алоқаманд мегардад. Бо вучуди заминаи муштаракӣ анъанавӣ, ин образҳо дар идиостили ду шоир аз ҷиҳати маъноӣ контекстуалӣ, ҳамнишинӣҳои семантикӣ, майдони ассотсиативӣ ва вазифаи лингвопоэтикӣ хусусиятҳои фардӣ пайдо мекунанд.

Муқоисаи қорбурди ин рамаҳо нишон медиҳад, ки коди анъанавӣ «гул–булбул» дар низомии фардӣ ҳар ду шоир бозсемантикунонӣ мешавад. Дар Ҷомӣ он бештар бо ҳусн, эҷоди шеърӣ ва маърифати ирфонӣ, дар Навоӣ бо таҷрибаи ботинӣ ишқ, тазод ва изтиробӣ ошиқ пайванд мегардад. Аз ин рӯ, фарқи идиостили на танҳо дар интиҳоби образ, балки дар самти рушди маъно ва робитаҳои он бо дигар унсурҳои матн зоҳир мегардад.

ҚИСМИ АСОСӢ. Дар шеърӣ классикии форсӣ-тоҷикӣ ва туркӣ «гул» ва «булбул» аз образҳои устувори рамаи мебошанд, ки дар ҷараёни таҳаввули анъанаи адабӣ мазмуни серҷабати поэтикую концептуалӣ касб кардаанд. Онҳо аз маъноӣ номинативӣ фаротар рафта, мафҳумҳои ишқу ошиқӣ, ҳусну ҷамол, маъшуқаю ошиқ, висолу ҳичрон, инчунин ишқи илоҳӣ, маърифат ва камолоти маънавиро ифода мекунанд. Аз ин рӯ, ҷуфти «гул–булбул» дар доираи поэтика, лингвопоэтика, концептология ва тафсири ирфонӣ матн аҳамияти махсуси таҳқиқӣ дорад.

Генезис ва семантикаи ин ҷуфти рамаӣ дар мақолаи Лайла Дибба «Gol o Bolbol» («Гул ва булбул») мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муҳаққиқ «гул–булбул»-ро ҳамчун яке аз моделҳои устувори фарҳанг ва шеърӣ форсӣ шарҳ дода, гулро рамаи зебӣ ва маъшуқа, булбулро тимсоли ошиқи шайдо медонад. Дар тафсири ирфонӣ ин муносибат маъноӣ амиқтар гирифта, майли булбул ба гул ҳамчун талоши ошиқ ба сӯи ҷамоли мутлақ ва висол маънидод мешавад [1, 52–57]. Ин дидгоҳ имкон медиҳад, ки «гул–булбул» ҳамчун низомии семиотикии дорои маъноҳои эстетикӣ, фарҳангӣ ва ирфонӣ арзёбӣ гардад.

Барои муайян намудани ҷойгоҳи образҳои табиат дар низомии поэтикии шеърӣ форсӣ таҳқиқоти Аннемари Шиммель «A Two-Colored Brocade: The Imagery of Persian Poetry» («Порчаи дуранга: низомии образҳои шеърӣ форсӣ») низ аҳамияти назариявӣ дорад [2, 163–189]. Дар он образҳои боғ, гул, баҳор, булбул ва дигар унсурҳои табиат на танҳо воситаи тасвир, балки ҳамчун ифодагари таҷрибаи ишқӣ, ҳолати рӯҳӣ, дарки зебӣ ва маъноҳои ирфонӣ баррасӣ мешаванд. Ин равиш барои таҳқиқи «гул – булбул» ҳамчун низомии серҷабати рамаӣ ва муайян намудани тағйироти маъноӣ он дар идиостили Ҷомӣ ва Навоӣ заминаи назариявӣ фароҳам меорад.

Ҷули Скотт Мейсами дар мақолаи «Medieval Persian Court Poetry» («Шеърӣ дарборӣи форсии асрҳои миёна») низомии образҳои анъанавӣ ва вазифаи онҳоро дар сохтори матни шеърӣ таҳлил менамояд. Ба назари муҳаққиқ, образҳои табиат, аз ҷумла гул, боғ, баҳор ва булбул, дар баробари вазифаи эстетикӣ дар ташкили мазмун ва сохтори асар иштирок карда, робитаҳои муайяни концептуалӣро ба вучуд меоранд [3, 66–67; 286–296]. Ин дидгоҳ барои баррасии «гул» ва «булбул» на ҳамчун лексемаҳои ҷудогона, балки ҳамчун микронизомии рамаию концептуалӣ аз ҷиҳати семантикӣ ва функционалӣ алоқаманд муҳим аст.

Дар асоси равишҳои мазкур дар таҳқиқи ҳозир усулҳои таҳлили муқоисавӣ, семантикӣ, контекстуалӣ, концептуалӣ ва лингвопоэтикӣ истифода мешаванд. Таҳлил ба муайян намудани ядро ва қабатҳои маъноии «гул» ва «булбул», ҳамнишинии семантикии онҳо, моделҳои рамзию маҷозӣ ва вазифаҳои поэтикашон равона мегардад. Муқоисаи маводи Ҷомӣ ва Навоӣ имкон медиҳад, ки дар заминаи коди муштаракӣ анъанавӣ самтҳои бозсемантикунонӣ ва хусусиятҳои фардии идиостили ҳар ду шоир муайян карда шаванд.

МУҲОКАМА ВА НАТИҶАҲО. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки концепти «гул» дар идиостили Ҷомӣ ва Навоӣ, бо вучуди заминаи муштаракӣ анъанавӣ, аз ҷиҳати густариши семантикӣ ва вазифаи лингвопоэтикӣ хусусиятҳои фардӣ касб мекунад. Дар ҳар ду шоир «гул» аз маъноии денотативӣ фаротар рафта, пеш аз ҳама бо ҳусн, чехраи маҳбуб ва ишқ алоқаманд мегардад.

Дар ашъори Ҷомӣ «гул» бештар бо ҷамоли маҳбуб, латофат, тароват ва таҷаллии ҳусн пайванд дошта, моделҳои «маҳбуб → гул» ва «чехраи маҳбуб → гул»-ро ташаккул медиҳад. Дар заминаи ирфонӣ ин доираи маъноии густариш ёфта, гул метавонад ба рамзи ҷамоли маънавия табдил ёбад. Аз ин рӯ, образ дар низомии поэтикии Ҷомӣ бештар вазифаи эстетикӣ ирфонӣ иҷро мекунад.

Дар Навоӣ низ «гул» рамзи ҳусн ва маҳбуб аст, аммо майдони ассотсиативии он бо хор, хун, доғ, ҳичрон ва ранҷи ишқ густариш меёбад. Муносибатҳои тазодии гул ↔ хор, ҳусн ↔ дард, висол ↔ ҳичрон образро ба воситаи ифодаи ҳолати ботинии ошиқ табдил медиҳанд. Бинобар ин, дар идиостили Навоӣ ҷанбаи равонӣ эҳсосӣ ва драматикӣ концепти «гул» ғаёлотар мегардад.

Тафовути мазкур дар муносибати «гул–булбул» низ мушоҳида мешавад. Дар Ҷомӣ ин ҷуфт дар заминаи модели анъанавӣ «маҳбуб–ошиқ» ташаккул ёфта, метавонад ба маъноҳои ирфонӣ ва маърифатӣ густариш ёбад. Дар Навоӣ бошад, ҳамин муносибат бештар бо ҳичрон, нола ва беқарорӣ ошиқ пайваст мегардад. Ҳамин тариқ, як коди муштаракӣ рамзӣ дар ду идиостил самтҳои гуногуни бозсемантикунонӣ пайдо мекунад.

I. ИФОДАҲОИ РАМЗИЮ МАҶОЗӢ ДАР ЗАМИНАИ ЛЕКСЕМАИ «ГУЛ»

1. «Гул» – метафораи рамзии чехраи маҳбуб ва ҳусн. Дар шеъри классикӣ яке аз моделҳои ғаёлотарини семантикии «гул» «чехраи маҳбуб → гул» мебошад. Дар эҷодиёти Ҷомӣ ин модели концептуалӣ тавассути воситаҳои гуногуни поэтикӣ ғайи гардида, образи анъанавӣ мазмунӣ хоси фардӣ-услубӣ касб мекунад:

Васфи он рӯй чу гул гӯ ба гулистон, Ҷомӣ,

Булбулон чанд ҳадиси гули худрӯй кунанд [4, 73].

Таркиби «рӯй чу гул» дар байт аз ҷиҳати шакли грамматикӣ бар ташбеҳ асос ёфта бошад ҳам, ҳаракати семантикии он дар доираи тамоми контексти поэтикӣ ба модели концептуалии «чехраи маҳбуб → гул» таъя мекунад. Дар ин маврид «гул» ба рамзи таҷассумёфтаи ҳусни маҳбуб табдил меёбад. Ҳамзамон, иштироки образҳои «гулистон» ва «булбулон» маҷозҳои алоҳидаро дар як низомии ягонаи рамзӣ муттаҳид месозад. Модели образию семантикии байтро метавон ба таври зерин нишон дод: маҳбуб → гул, чехраи маҳбуб → ҷамоли гул, ошиқ / шоир → булбул, муҳити ишқ ҳусн → гулистон, васфи маҳбуб → навои булбул.

Ҷомӣ ҳангоми тасвири муносибати гул ва маҳбуб дар бисёр мавридҳо байни зебоии табиат ва ҳусни инсон рақобати поэтикӣ ба вучуд оварда, бартариро ба маҳбуб медиҳад:

Пеши руҳат вақти гул лола шукуфтан нахост,

Сина зад аз шавқ чок, доғи худ изҳор кард [4, 66].

Дар байт «руҳ», яъне чехраи маҳбуб, ба таври ғайримустақим бо зебоии гул ва лола муқоиса мешавад. Аммо ин танҳо муқоисаи одӣ нест: ҳусни маҳбуб аз зебоии табиат болотар гузошта мешавад. «Лола» ҳамчун образе тасвир мегардад, ки дар баробари ҷамоли маҳбуб аз намоиш додани зебоии худ очиз аст.

Тавассути таркибҳои «лола шукуфтан нахост», «сина зад аз шавқ чок», «доғи худ изҳор кард» ба лола ҳолат ва ҳаракатҳои равонӣ ҷисмонӣ хоси инсон нисбат дода мешаванд. Ба ин васила дар байт маҷоз ва ташхис ба таври органикӣ ба ҳам мепайванданд. Ранги сурхи лола бо семантикаи «доғ» алоқаманд гардида, аломати табиӣ мазмунӣ эҳсосию равонӣ касб мекунад. Ифодаи «сина чок кардан» бошад, дар шеъри классикӣ яке аз ифодаҳои устувори поэтикии шавқӣ шадид, ишқ ва изтироб буда, ба шакл ва ранги табиӣ лола мазмунӣ антропоморфӣ мебахшад.

Раванди лингвопоэтикии байтро метавон тавассути занҷираи зерини семантикӣ нишон дод: чехраи маҳбуб → ҳусни оӣ → очизии лола → шавқ → сина чок кардан → доғ → изтироби ишқӣ. Аз ин нуқтаи назар, «лола» дар контексти мазкур дигар унсӯри одӣ табиат нест, балки образест, ки хусусиятҳои «ошиқ»-и дар баробари ҳусни маҳбуб ба ҳайрату шавқ афтодаро қабул кардааст. Дар натиҷа модели иловагии маҷозии «гул / лола → ошиқ» низ ташаккул меёбад.

2. «Гул» – ифодаи рамзию маҷозии маҳбуби зебо («шоҳид»). Дар идиостили Ҷомӣ яке аз самтҳои муҳими семантикии образи «гул» таҷассуми он ҳамчун тимсоли маҳбуби зебо – «шоҳиди раъно» мебошад. Ин хусусият дар байти зерин ба таври равшан ифода ёфтааст:

Лола қадаҳи бодаву гул шоҳиди раъност,

Гулбонгзанон мурғи чаман мутриби гӯёст [4, 37].

Таркиби «гул шоҳиди раъност» намунаи равшани метафораи исмӣ мебошад. Дар он «гул» аз маънои бевоситаи предмети худ дур гардида, ба образи рамзии маҳбуби зебо табдил меёбад. Лексемаи «шоҳид» дар анъанаи поэтикии классикӣ ба маънои маҳбуби зебо, дилрабо ва мафтункунанда истифода мешавад. Сифати «раъно» ин семантикаро боз ҳам тақвият дода, ба образи гул хусусиятҳои инсонии хусн, ноз ва ҷозибаро нисбат медиҳад.

Низомии образии тамоми байт бар асоси антропоморфизатсия сохта шудааст. Унсурҳои табиат ба иштирокчиёни базми инсонӣ табдил меёбанд: лола → қадаҳи бода, гул → шоҳиди раъно, мурғи чаман → мутриб, чаман → базми ишқу тараб. Ба ин тартиб, манзараи табиат «инсонӣ» гардида, чаман дар сатҳи рамзӣ ба базми ишқ, хусн ва завқу шавқ табдил меёбад. Аз ин рӯ, маҷоз дар ин байт на танҳо дар доираи як лексема, балки ҳамчун модели густурдаи маҷозӣ, ки тамоми сохтори байтро фаро мегирад, амал мекунад.

Аз нуктаи назари лингвопоэтикӣ лексемаҳои «қадах», «бода», «шоҳид», «мутриб» бо ҳам алоқаманд шуда, майдони лексикӣ семантикии «базм»-ро ташкил медиҳанд. Дар зери таъсири ҳамин майдони семантикӣ маъноҳои денотативии лексемаҳои табиат, аз қабилӣ «лола», «гул», «мурғи чаман», аз нав рамзгузорӣ мешаванд. Дар натиҷа моделҳои концептуалии зерин ба вучуд меоянд: табиат → базм; гул → маҳбуб; мурғи чаман → мутриб. Дар қабати ирфонӣ байт образҳои бода ва базм метавонанд бо завқи маънавӣ, ишқ ва мастии рӯхонӣ алоқаманд гарданд. Аз ин рӯ, табдил ёфтани «гул» ба «шоҳиди раъно» танҳо зебоии зоҳириро ифода намекунад, балки имкони таҷассуми зебоии маънавиеро низ фароҳам меорад, ки тавассути ишқ дарк карда мешавад.

3. «Гул» ва маҷозии сухани шеърӣ. Дар эҷодиёти Ҷомӣ имкониятҳои маъноии образи «гул» танҳо бо тасвири маҳбуб ва хусн маҳдуд намешаванд. Ин образ бо мафҳумҳои шеър, сухан, таровати эҷодӣ ва арзиши бадеӣ низ муносибати ҳамбастагии маъноӣ пайдо мекунад. Ин хусусият дар байти зерин тавассути низомии мураккаби маҷозӣ зуҳур менамояд:

Ҷакид нам зи ҳаво ё зи назми тар, Ҷомӣ,

Ба гӯши шоҳиди гул лӯлуи хушоб андохт [4, 48].

Байт бар асоси пайванди чанд майдони маъноӣ сохта шудааст. Дар таркиби «шоҳиди гул» гул инсонмонанд гардида, хусусиятҳои маҳбуби зеборо қабул мекунад. Ифодаи «назми тар» нави, латофат, таъсирнокӣ ва таровати бадеии шеърро ифода менамояд. Маъноӣ «тар» ҳамзамон намнокии табиатро бо тозагӣ, нозуқӣ ва ҷозибай сухани шеърӣ мепайвандад.

Образи «лӯлуи хушоб», яъне марвориди софу гаронбаҳо, арзиши бадеии суханро рамзӣ мегардонад. Дар поэтикаи классикӣ интиқоли номҳои ҷавоҳироте чун дур, гавҳар, лаъл ва марворид ба сухан ва шеър барои таъкиди арзишмандӣ ва волоии нутқи бадеӣ хизмат мекунад. Дар ҳамин замина модели концептуалии «сухан / шеър → гавҳар» ғафол мегардад.

Дар байт се соҳаи асосии маъноӣ ба ҳам мепайванданд: табиат → гул → нам → тароват, шеър → назми тар → сухани наву нафис, ҷавоҳир → лӯлуи хушоб → арзиши сухан. Дар натиҷаи чунин пайванди маъноӣ «гул» дигар танҳо маҷозии маҳбуб нест, балки бо тароват ва зебоии эстетикӣ эҷоди шеърӣ низ алоқаманд мегардад. Пас, дар идиостили Ҷомӣ байни зебоии табиат ва зебоии сухан ҳамсангии концептуалӣ ба вучуд меояд.

Ин хусусият дар байти зерин боз ҳам равшантар зоҳир мешавад:

Булбули хушхон ба васфи гул сарояд дар чаман,

Гуфтаи Ҷомӣ кӣ хонад? – Ҳар кӣ хушхонтар бувад [4, 87].

Дар ин байт муносибати анъанавии «гул – булбул» бо муносибати «шеър – эҷодкор» ҳамсанг гузошта шудааст. Дар сатҳи рамзӣ: булбул → ошиқ / шоир; гул → маҳбуб / мавзӯи шеър; хониши булбул → шеър гуфтан; чаман → фазои шеърӣ-эстетикӣ. Махсусан, ҳамсангии «булбул – Ҷомӣ» вазифаи муҳими лингвопоэтикӣ иҷро мекунад. Ҳамон гуна ки булбул дар табиат гулро месарояд, шоир низ хусни маҳбубро тавассути шеър васф менамояд. Дар натиҷа, раванди табиӣ ва раванди эҷодӣ ба муодилҳои маҷозии якдигар табдил меёбанд.

4. «Гул» дар идиостили Навоӣ: рамзи чехраи маҳбуб дар хотира ва идрок. Дар эҷодиёти Навоӣ низ модели анъанавии «чехраи маҳбуб → гул» ғафол аст. Аммо шоир дар баъзе мавридҳо ин маҷозии суннатиро бо мазмуни равонӣ ва маърифатӣ ғанӣ месозад:

Гул дидаму шуд нишони рӯи ту маро,

Маълум нашуд валекин хӯи ту маро [8, 45].

Дар ин байт «гул» бевосита ҳуди маҳбуб ё чехраи ӯ номида намешавад. Баръакс, он ҳамчун «нишони рӯи ту», яъне аломате, ки чехраи маҳбубро ба ёд меорад, тафсир мегардад. Аз ин ҷиҳат, сохтори

маҷозии байт аз модели одии анъанавии «гул = рӯй» мураккабтар мебошад. Аз нуктаи назари маърифатӣ, гул ҳамчун объекти воқеии олами беруна образи маҳбубро, ки дар хотираи ошиқ ҳифз шудааст, ғайб мегардонад. Ин равандро метавон чунин нишон дод: дидани гул → дарки монандӣ → ба ёд овардани чехраи маҳбуб → ғайб гардидани образи ҳусн → эҳсоси ишқӣ. Дар ин маъно «гул» ҳамчун анъанавии хотираи ишқӣ, яъне аломате, ки образи маҳбубро дар шуур дубора зинда мекунад, амал менамояд. Объекти воқеии табиат ба фазои ботинии ошиқ интиқол ёфта, хотира ва эҳсосро ғайб месозад.

5. «Гули рӯй» ва маҷозии маъноӣ ранг. Дар идиостилии Навоӣ яке аз хусусиятҳои дигари муҳими образи «гул» бо маъноӣ ранг, май ва оташ пайвастанӣ он ва ташаккули як образи мураккаби омехта мебошад:

Гули рӯят, ки зоҳир гашта ранги ёсамин ўро,
Чӣ бошад к-аз май гулранг соӣ оташин ўро [6, 28].

Таркиби «гули рӯят» маҷозии изофӣ буда, чехраи маҳбубро ҳамчун гул тасвир мекунад. Аммо сохтори лингвопоэтиии байт танҳо бо ҳамин маҳдуд намешавад. Лексемаҳои «гул», «ёсамин», «май гулранг» ва «оташин» бо ҳам робита пайдо карда, тадриҷан шиддати ёфтани маъноӣ рангро таъмин мекунад.

Ҳаракати образиро метавон чунин нишон дод: гул → рӯй → ёсамин → май гулранг → оташ → сурхӣ / ҳарорат. Ранги нозуку нисбатан сафеди ёсамин таҳти таъсири «май гулранг» ба сурхӣ мегузарад ва тавассути сифати «оташин» ба маъноӣ ҳарорат ва эҳтисоси шадид табдил меёбад. Ба ин васила, ранг аз як воситаи собит тасвир ба аломати ҳаракатманди эҳсосӣ мубаддал мегардад.

Дар байт чанд модели концептуалӣ ҳамзамон ғайбанд: рӯй → гул; май → сурхӣ / мастӣ; ҳаяҷони ишқӣ → оташ; сурхӣ → эҳтисос. Дар натиҷа, маҷозии «гул» бо образҳои ранг, май ва оташ ҳамгиро гардида, на танҳо зебоии зоҳирии чехраи маҳбуб, балки таъсири эҳсосии онро низ ифода мекунад. Ин хусусият маҳорати Навоӣро дар фишурдасозии маъноӣ образҳо ва муттаҳид сохтани чанд майдони рамзӣ дар як сохтори поэтикӣ нишон медиҳад.

6. Муносибати рамзии «гул» бо образҳои «булбул», «хор» ва «хун». Яке аз хусусиятҳои муҳими фардии маҷозии «гул» дар идиостилии Навоӣ иштироки ғайби он дар низомии рамзиест, ки табиати зиддиятноки ишқро ифода менамояд. Гул на танҳо рамзи ҳусн ва лаззат, балки образест, ки бо хор, хун, ҳичрон ва дард муносибати зиддиятнок дорад:

Булбуло, машғуфи ишқи гул машав,
Ёд кун аз шиддати хори фирок [8, 29].

Дар байт образҳои «гул» ва «хор» бар асоси тазод сохта шудаанд: гул ↔ хор, ишқ ↔ фирок, висол ↔ ҳичрон, лаззат ↔ ранҷ, зебоӣ ↔ азоб. Агар «гул» объекти ишқ ва рамзи ҳусн бошад, «хор» оқибати эҳтимолии ҳамин ишқ – фирок, дард ва изтиробро ифода мекунад. Ҳамин тавр, маҷозии «гул» аз доираи ифодаи одии зебоии эстетикӣ берун шуда, ба рамзи фалсафии поэтиии моҳияти зиддиятноки ишқ табдил меёбад. Майли расидан ба маҳбуб дар баробари завқу саодат ранҷу ҳичронро низ дар бар мегирад.

Ин самти маъноӣ дар байти дигари Навоӣ боз ҳам шадидтар ва фоҷиавитар мегардад:

Бас аҷаб рамзест булбул ошиқу гул ғарки хун,
Аз ғарбатҳои ишқ афтада беҳад ин румуз [7, 42].

Истифодаи лексемаҳои «рамз» ва «румуз» дар ҳуди байт хусусияти шартӣ ва рамзии муносибати «булбул – гул»-ро ошкор месозад. Дар ин ҷо: булбул → ошиқ; гул → маҳбуб, сурхии гул → хун, хун → захм / дард / қурбонӣ, муносибати булбул ва гул → фоҷиائي ишқ.

Дар ифодаи «гул ғарки хун» ранги табиии сурхи гул ба маъноӣ «хун» интиқол меёбад. Дар натиҷаи чунин бозмаънидихӣ зебоии зоҳирӣ ба аломати ранҷу изтироби ботинӣ табдил мешавад: сурхӣ → хун → захм → дард → қурбонии ишқ. Аз ин нуктаи назар, имкониятҳои маъноӣ «гул» дар идиостилии Навоӣ аз доираи концепти «ҳусн» фаротар рафта, мафҳумҳои дард, хун, қурбонӣ, ҳичрон ва фоҷиائي ишқро низ фаро мегиранд.

7. Модели концептуалӣ «ҳусн → баҳор / гулзор» дар идиостилии Навоӣ. Дар ашъори Навоӣ образҳои «баҳор», «гулзор» ва «хор» дар як низом муттаҳид шуда, ду ҷанбаи ишқ – зебоӣ ва ранҷро таҷассум менамоянд:

Эй, аз баҳори ҳусни ту бар чехраам гулзорҳо,
Дар чехра з-он гулзорҳо дорам халида хорҳо [6, 36].

Дар байт моделҳои зерин ғайбанд: ҳусн → баҳор; таъсири ишқ → гулзор; ранҷи ишқ → хор; чехра → макони таҷассуми ҳолати ошиқ. Таркиби «баҳори ҳусни ту» ҳусни маҳбубро ба баҳор монанд мекунад. Чунон ки баҳор табиатро бедор ва шуқфун месозад, ҳусни маҳбуб низ дар вучуди ошиқ шавқу эҳтисосро бедор менамояд. «Гулзорҳо» натиҷаи ҳамин таъсир буда, ҳолати рӯҳии ошиқро ифода мекунад. Дар мисраи дуюм «гулзор» ва «хор» ба тазод меоянд. Гулзор рамзи зебоӣ ва лаззат, хор рамзи дарду захм мегардад. Аз ин рӯ, сохтори асосии байт бар муносибатҳои зерин устувор аст: гулзор ↔ хор; ҳусн ↔ ранҷ, завқи ишқ ↔ азоби ишқ. Ба ин тартиб, моделҳои «ҳусн → баҳор», «ишқ → гулзор» ва «ранҷ → хор» дар як

байт табиати зиддиятноки муҳаббатро ифода мекунад. Ин хусусият дар идиостили Навой ба образҳои флористӣ мазмуни раванӣ ва фалсафӣ мебахшад.

8. «Гул» ва «нарғис»: низоми соматикӣ маҷозии ҳусни маҳбӯб. Дар ашъори Навой образҳои флористӣ ҳангоми тасвири чехраи маҳбӯб низоми ягонаи соматикӣ маҷозиро ташкил медиҳанд:

Эй, ба гулистон ҳазор нарғиси шахло,
Дар гилу гулзори оразат ба тамошо [6, 2].

Дар ин байт чехраи маҳбӯб тавассути унсурҳои табиат тасвир мешавад. «Гулзор» ба ораз ва «нарғиси шахло» ба чашм иртибот пайдо мекунад. Аз ин рӯ, моделҳои асосӣ чунинанд: чехра → гулзор; чашм → нарғис; ораз → гул; симои маҳбӯб → олами хурди табиӣ.

Дар поэтикаи классикӣ нарғис рамзи маъмули чашм аст. Навой онро бо «гул» ва «гулзор» дар як майдони образӣ ҷой дода, чехраи маҳбӯбро ҳамчун фазои идеалии зебоии табиӣ таҷассум менамояд. Аз ҷиҳати лингвопоэтикӣ ин равандро метавон маҷозии соматикӣ номид: узвҳои чехра тавассути образҳои табиат бозофарӣ мешаванд. Дар ин низом «гул – гулзор – нарғис – ораз» на образҳои ҷудогона, балки ҷузъҳои як модели ягонаи ҳусни маҳбӯб мебошанд. Муқоиса нишон медиҳад, ки дар Ҷомӣ бештар самти «табиат → инсон» ғаёл аст: гул → шӯҳиди раъно, мурғи чаман → мутриб. Дар Навой бошад, самти «инсон → табиат» низ барҷаста мегардад: чехра → гулзор, чашм → нарғис. Пас, Ҷомӣ табиатро инсонмоянд мекунад, Навой бошад, симои инсонро ба низоми образҳои табиат ворид месозад. Ин фарқ яке аз нишонаҳои мушаххаси лингвопоэтикӣ идиостили ду шоир аст.

Ҷадвали 1

Муқоисаи концептуалии моделии метафорӣ рамзии «гул» дар идиостили Ҷомӣ ва Навой			
Моделии концептуалӣ	Татбиқи поэтикӣ дар Ҷомӣ	Татбиқи поэтикӣ дар Навой	Вазифаи лингвопоэтикӣ
Чехраи маҳбӯб → гул	Дар шакли «рӯй ҷу гул» гул муодили эстетикӣ чехраи маҳбӯб мегардад.	Дар шаклҳои «гул – нишони рӯй», «гули рӯй» чехраи маҳбӯб тавассути гул концептуалӣ мешавад.	Идеализатсияи ҳусни маҳбӯб ва рамзгузори зебоии инсон тавассути образи гул.
Маҳбӯб → гул / шӯҳид	Дар таркиби «гул шӯҳиди раъно» гул инсонмоянд шуда, ба тимсоли маҳбӯби зебо табдил меёбад.	Гул ҳамчун рамзи маҳбӯб ғаёл буда, бо образҳои хор, хун, май ва оташ пайванди маъноӣ пайдо мекунад.	Эҷоди ҳамоҳангии образӣ миёни табиат ва ҳусни инсон.
Ҳусн → баҳор	Тароват ва шукӯфӣ ҳусн тавассути образҳои гул ва чаман ифода мешавад.	Дар таркиби «баҳори ҳусни ту» ҳусн бевосита ҳамчун баҳор тасвир мегардад.	Ифодаи ҳусн ҳамчун неруи ҳаётбахш, навосанда ва барангезандаи эҳсос.
Чехра → гулзор	Чаман ва гулистон бештар фазои эстетикӣ ҳузури маҳбӯбро ташкил медиҳанд.	Дар «гулзори ораз», «бар чехраам гулзорҳо» ҳуди чехра ба гулзор табдил меёбад.	Бозрамзгузори чехра ҳамчун фазои табиӣ ва табдили он ба микрокосмӣ поэтикӣ.
Чашм → нарғис	Дар мисолҳои баррасишуда ин модел мавқеи марказӣ надорад.	«Нарғиси шахло» ҳамчун ифодаи рамзӣ маҷозии чашм ғаёл мегардад.	Эстетикӣ гардонии узвҳои инсон тавассути образҳои табиат; маҷозии соматикӣ.
Ошиқ → булбул	Булбул вазифаҳои рамзии ошиқ, мутриб ва шоир-ро муттаҳид мекунад.	Булбул бештар тимсоли ошиқи гирифтори дард, фирӯк ва беқарорӣ аст.	Ифодаи ҳолати рӯҳӣ эҳсоси ошиқ тавассути образи табиат.
Маҳбӯб / объектҳои ишқ → гул	Гул объектҳои асосии навои булбул ва васфи шоир аст.	Гул ҳам объектҳои ҷозибавӣ ишқ ва ҳам сабаби ранҷу фирӯк мегардад.	Таҷассуми муносибати «ошиқ – маҳбӯб» тавассути ҷуфти анъанавӣ «булбул – гул».
Шеър / суҳан → гул / гавҳар	Тавассути «назми тар», «лӯлуи хушоб», «хушхонӣ» гул бо таровати шеър ва арзиши суҳан пайваст мешавад.	Дар мисолҳои таҳлилшуда ин модел нисбатан камғаёл аст.	Пайванди зебоии табиат бо зебоии каломӣ бадеӣ; вазифаи метапоэтикӣ.

Табиат → базм	Дар модели «лола → қадаҳи бода; гул → шоҳиди раъно; мурғи чаман → мутриб» чаман ба базм табдил меёбад.	Ба ҷойи модели базмӣ бештар муносибатҳои тазодио драматикӣ ҷаъоланд.	Инсонмонандсозии табиат ва офаридани ҷаъои ишқию эстетикӣ тавассути маҷозии густурда.
Ишқ → гулзор	Ҷаъои ишқ тавассути чаман, гулистон ва тароват ифода мешавад.	Дар «бар чеҳраам гулзорҳо» гулзор натиҷаи таъсири ишқ аст.	Ба образи маконӣ дидорӣ табдил додани таҷрибаи ишқӣ.
Ранҷи ишқ → хор	Дар мисолҳои баррасишуда тазоди «гул – хор» камтар ҷаъол аст.	«Хори ғироқ» ва муносибати «гулзор – хор» мавҷеи барҷаста доранд.	Ошқор намудани тазоди лаззат ва ранҷи ишқ.
Сурҳии гул → хун	Дар маводи таҳлилшуда ин гузариши маъноӣ марказӣ нест.	Дар «гул ғарқи хун» сурҳии гул ба маъноҳои хун, захм ва қурбонӣ меғузарад.	Табдили ранг ба нишонаи дард ва тақвияти оҳанги ғоҷиавии ишқ.
Ҷаъаҷони ишқӣ → оташ	Гул бештар бо тароват ва латоғат алоқаманд аст.	Дар занҷираи «гули рӯй → маи гулранг → оташин» шиддати эҳтирос ағзоиш меёбад.	Пайванди ранг, ҳарорат ва эҳсос; тақвияти таъсири экспрессивӣ.
Гул → нишонаи хотира	Гул бештар рамзи бевоситаи маҳбуб ва хуш аст.	Дар «Гул дидаму шуд нишони рӯи ту» гул воситаи ба ёд овардани маҳбуб мегардад.	Ҷаъолсозии хотираи ишқӣ тавассути объекти табиат; вазиғаи хотиротию аломатӣ.
Гул → маркази рамзию концептуалӣ	Гул → хуш → маҳбуб → булбул → шеър.	Гул → хуш → ишқ → баҳор → хор / хун → ғироқ.	Муттаҳид сохтани образҳои ҷудогона дар як майдони ягона ва ошқор намудани соҳтори концептуалии идиостили шоир.

II. ИФОДАҶОИ РАМЗИЮ МАҶОЗИИ ДАР ЗАМИНАИ ЛЕКСЕМАИ «БУЛБУЛ»

Дар ғазалиёти Ҷомӣ ва Навоӣ «булбул» яке аз образҳои рамзии ҷаъол ва серқабат ба шумор меравад. Ин лексема аз маъноӣ луғавии худ – «парандаи хушовоз» – фаротар рафта, дар тағакқури поэтикий классикӣ ба дараҷаи концепти лингвопоэтикий мерасад, ки маъноҳои ошиқ, шоир, суҳанвар, дили нолон, толиби маърифат ва солики роҳи ишқро таҷассум менамояд.

а) метағораи «булбул» дар идиостили Ҷомӣ. Дар ашъори Ҷомӣ «булбул» пеш аз ҳама ҳамчун муодили рамзии ошиқ ва шоир зуҳур мекунад. Шоир дар чанд маврид худро ба булбул монанд намуда, навои онро бо шеър, васғи маҳбуб ва илҳомии ишқӣ мепайвандад:

Чу булбул зад наво Ҷомӣ, вале булбул навои худ
Зи савдои гулу Ҷомӣ зи шавқи гулзорон зад [4, 282].

Дар байт модели булбул → Ҷомӣ / шоир ҷаъол мегардад. Таркиби «наво задан» ҳамзамон ду қабати маъноиро дар бар меғирад: аз як тарағ, сурудани табиии булбул ва аз тарағи дигар, ҷаъолияти эҷодии шоирро. Ба ин восита байни овози табиат ва суҳани бадеӣ ҳамсангии поэтикӣ ба вуҷуд меояд.

Ҷомӣ, ҳамуш кун, к-он тозағуло
Ҷамчун ту булбул бошад ҳазорон! [4, 322].

Дар ин ҷо гул → маҳбуб, булбул → ошиқ аст. Лексемаи «ҳазорон» вазиғаи муғолиғавӣ дошта, ҳам ҷозиибаи хушн маҳбуб ва ҳам бисёрии ошиқонро таъкид мекунад. Ҷомӣ худро дар қатори ҳамин булбулон қарор дода, таҷрибаи шахсии ишқиро ба модели умумии ошиқ – маҳбуб мепайвандад.

Дар байти зерин доираи вазиғаи «булбул» густариш ёфта, он хусусияти мунодӣ ва даъватғари маънавӣ пайдо мекунад:

Саҳаргоҳон, ки аз боди сабо бўии баҳорон зад,
Ба гулғашти чаман булбул салои майғусорон зад [4, 372].

Таркиби «салои майғусорон задан» садои булбуло аз навои одӣ ба даъват ба базмии ишқ табдил медиҳад. Лексемаҳои май, майғусорон, баҳор, гулғашт ва чаман як майдони ишқию ирғониро тағкил мекунанд.

Ин вазиғаи суҳанваронаи булбул дар байти дигар боз ҳам равшантар мегардад:

Рух намудӣ, Ҷомӣ, аз васфи ту чун бандад забон,
Кори булбул нест вақти гул, ки биншинад ҳамӯш! [4, 417].

Бо зуҳури руҳи маҳбуб сукут номумкин мегардад. «Вақти гул» замони шукуфой ва зуҳури ҳусн аст, булбул бошад, субъекте мебошад, ки ин ҳуснро ба наво ва васф табдил медиҳад. Аз ин рӯ: зуҳури гул → зуҳури ҳусн, навои булбул → васфи маҳбуб, сукут → ҳолати муҳолифи табиати ишқ. Дар ин ҷо садои булбул танҳо аксуламали эҳсосӣ набуда, балки ҳамчун зарурати ба сухан овардани ҳусн маъно мегирад. Яъне дар Ҷомӣ ишқ ва зебӣ худ ангезандаи сухани шеърӣ мегарданд.

Ҳамин маъно дар байти зерин низ идома меёбад:

Гар на ҳар сӯ булбуле чун ман занад дастони шавқ,
Аз баҳори ҳубӣ охир, гулузоронро чӣ ҳаз? [4, 116].

Таркиби «дастони шавқ задан» навои булбулро бо шавқи ишқӣ ва илҳомӣ эҷодӣ муттаҳид мекунад. Ифодаи «булбуле чун ман» бошад, ҳаммонандии рамзии шоир ва булбулро мустақим месозад.

б) метафораи «булбул» дар идиостили Навоӣ. Дар «Девони Фонӣ»-и Навоӣ низ «булбул» пеш аз ҳама рамзи ошиқ аст. Аммо Навоӣ ба ин образи анъанавӣ маъноҳои фироқ, нола, изтироб ва таҷрибаи ботиниро бештар ворид месозад. Ин хусусият дар байти зерин равшан аст:

Парвонаву булбул ба кучоянд, ки гӯянд
Аз фурқати он шамъи гуландом ғаме чанд [6, 338].

Дар байт парвона ва булбул дар як майдони рамзӣ ба ҳам меоянд. Парвона дар поэтикаи классикӣ рамзи фидокорӣ ва фано дар роҳи ишқ буда, булбул тимсоли нола ва ранҷи ошиқ аст. Аз ин рӯ: парвона → ошиқи фидой, булбул → ошиқи нолон, шамъ → маҳбуб, фурқат → ранҷи ишқ. Пайванди ду рамз дар як байт ду ҳолати ишқ – фидокорӣ ва ноларо ба ҳам меорад.

Ҷозибҳои ҳусни маҳбуб ва муносибати он бо булбул дар байти дигар чунин тасвир шудааст:

Гули навшукуфтаи ман, ки зи руҳ баҳор дорад,
Зи дили рамида булбул на яке, ҳазор дорад [6, 357].

Дар ин ҷо «гули навшукуфта» образи маҳбуб буда, ҳусни ӯ ба баҳор пайваست мешавад. Ифодаи «ҳазор булбул» муволиғаест, ки ҷозибҳои фавқулодаи маҳбубро таъкид мекунад. Моделҳои асосӣ чунинанд: маҳбуб → гул, ҳусн → баҳор, ошиқон → булбулон, ҷозибҳои ҳусн → афзоиши ошиқон.

Ҷанбаи нолакоронаи «булбул» дар Навоӣ дар байти зерин бештар таъкид меёбад:

Ба гули умр вафое чу наёбам, чӣ ачаб,
Гар чу булбул бирасонам ба фалак афғонро [6, 50].

Дар ин байт булбул муодили рамзии ошиқи нолон аст. Ифодаи «афғонро ба фалак расонидан» муволиға буда, шиддати дарду изтиробро нишон медиҳад: булбул → ошиқ, овози булбул → афғон, афғон → зуҳури берунии дарди ботинӣ, фалак → ҳадди ниҳони густариши нола.

Дар байти дигар булбул ба ҳамсухбати шоир табдил меёбад:

Нашкуфт чун зи гулшани дунё гули мурод,
Баргӯй, булбул, ин ҳама афғону зор чист? [6, 147].

Муроҷиати бевосита ба булбул воситаи ташхис аст. Булбул дигар парандаи одӣ нест, балки ҳамчун мавҷуди дарккунанда ва ҳамсухбати рамзӣ тасвир мешавад. Ҳамзамон, таркибҳои «гулшани дунё» ва «гули мурод» низ маънои маҷозӣ мегиранд: дунё → гулшан, мурод → гул, булбул → инсон / ошиқ, афғон → ранҷи зиндагӣ ва ишқ.

Яке аз нозуктарин таҷассуми равонии «булбул» дар идиостили Навоӣ дар байти зерин мушоҳида мешавад:

Булбули лол мағӯ, фасли дай аз фурқати гул,
Дур аз рӯйи ту мурғи дили ғамгини ман аст [6, 185].

Дар ин байт образи берунаи табиат ба ҳолати ботинии инсон интиқол меёбад. «Булбули лол» дар мисраи аввал ба манзараи табиат тааллуқ дорад, аммо дар мисраи дуюм ҳамчун «мурғи дили ғамгин» бозтафсир мешавад.

Дар натиҷа, модели зерин ба вуҷуд меояд: булбул → мурғи дил → қалб → ҳолати ботинии ошиқ, гул → маҳбуб, дай / зимистон → фироқ, сукут → ғаму изтироби рӯҳӣ. Дар ин маврид «булбул» аз образи табиӣ ба маҷозӣ ҳолати ботинии инсон табдил меёбад. Яъне нолидан ё хомӯшии булбул дигар танҳо хусусияти паранда нест, балки тарзи таҷассуми ҳолати қалби ошиқ мегардад.

Агар дар Ҷомӣ «булбул» бештар бо наво, шеър, васф, мутрибӣ ва даъвати ишқӣ маърифатӣ алоқаманд бошад, дар Навоӣ он бештар ба афғон, нола, фироқ, ғам ва ҳолати ботинии ошиқ пайваст мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат, дар идиостили Ҷомӣ самти «булбул → шоир → наво → шеър», дар идиостили Навоӣ бошад, самти «булбул → ошиқ → дил → нола / афғон → фироқ» фаъолтар ба назар мерасад.

Ҷадвали 2

Моделҳои муқоисавии метафораи «булбул» дар идиостили Ҷомӣ ва Навоӣ			
Моделҳои консептуалӣ	Татбиқи поэтикӣ дар	Татбиқи поэтикӣ дар	Вазифаи

	Ҷомӣ	Навой	лингвопоэтикӣ
Ошиқ → булбул	Булбул ҳамчун ошиқи гули маҳбуб ва субъекти васфкунандаи он зухур мекунад.	Булбул тимсоли ошиқи гирифтори фирок, нола ва изтироб аст.	Рамзӣ гардонидани ҳолати ошиқона ва таҷрибаи ишқӣ.
Шоир → булбул	Хеле ғаёл: «булбуле чун ман», «Чу булбул зад наво Ҷомӣ».	Дар мисолҳои таҳлилшуда нисбатан камғаёл аст.	Ҳамсанг намудани ғаёлияти шоирӣ бо навоҳонии табиӣ булбул.
Навои булбул → шеър	Наво, дастон, хушхонӣ бо эҷоди шеърӣ ва васфи маҳбуб пайваст мешаванд.	Ба ҷойи наво бештар афғон ва нола мавқеи марказӣ мегиранд.	Табдил додани овози табиат ба рамзи сухан ва ғаёлияти эҷодӣ.
Булбул → мутриб / мунодӣ	Булбул ҳамчун мутриб ва даъватгари базми ишқ, инчунин мунодии маърифат зухур мекунад.	Дар маводи таҳлилшуда ин вазифа нисбатан камғаёл аст.	Интиқоли овози табиат ба фазои базмию ирфонӣ ва маърифатӣ.
Булбул → дил / мурғи дил	Бевосита камтар; ин маъно бештар тавассути образҳои шоир ва ошиқ ифода мешавад.	Хеле ғаёл: «мурғи дили ғамгин» булбулро ба муодили ҳолати ботинии ошиқ табдил медиҳад.	Интиқоли образи табиати беруна ба ҷаҳони ботинӣ ва ифодаи ҳолати равонии инсон.
Овози булбул → афғон / нола	Наво ва шавқ бартарӣ дошта, садои булбул бештар бо васфу илҳом алоқаманд аст.	Афғон, зор, нола ва фирок бартарӣ доранд.	Тақвияти таъсири эҳсосӣ ва драматизми таҷрибаи ишқӣ.
Гул → маҳбуб	Гул объекти навои булбул ва васфи шоир аст.	Гул сабаби ҷозибавӣ ишқӣ, нола ва ранҷи фирок мегардад.	Ташаккули ҷуфти анъанавӣ рамзии «ошиқ – маҳбуб / булбул – гул».
Булбул → ориф / солиқ	Дар ҳамнишинӣ бо май, баҳор, сабо, салои майгусорон маънои ирфонӣ он ғаёл мегардад.	Дар мисолҳои таҳлилшуда маънои равонию эҳсосӣ бартарӣ дорад.	Ғанӣ намудани образ бо маъноҳои маърифатӣ ва тасаввуфию ирфонӣ.
Булбул + парвона	Дар маводи таҳлилшуда нисбатан камғаёл аст.	Дар як майдони рамзӣ нола ва фидокорӣ-ро ба ҳам мепайвандад.	Ифодаи ҳамзамони ҳолатҳои гуногунӣ ишқ – ранҷ, нола ва фидокорӣ.
Самти асосии ҳаракати маъноӣ	Булбул → ошиқ → шоир → наво → васф → маърифат	Булбул → ошиқ → дил → нола → фирок → изтироб	Муайян намудани тафовути фардӣ-услубӣ ва хусусиятҳои идиостилии ҳар ду шоир.

Аз маълумоти чадвал бармеояд, ки дар ҳар ду шоир модели «ошиқ → булбул» ядрои муштаракӣ семантикиро ташкил медиҳад. Аммо самти густариши ин модел дар ду идиостил фарқ мекунад: дар Ҷомӣ булбул бо шоир, наво, васф, мутрибӣ ва маърифат пайваста, бештар вазиғаи эстетикӣ метапоэтикӣ ва ирфонӣ иҷро мекунад; дар Навоӣ бошад, бо дил, нола, афғон, фирок ва изтироб алоқаманд гардида, мазмуни равонию эҳсосӣ ва драматикӣ касб менамояд.

НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМӢ. Таҳлили муқоисавию лингвопоэтикӣ концептҳои «гул» ва «булбул» дар идиостилии Ҷомӣ ва Навоӣ натиҷаҳои зеринро ошкор намуд:

1. Заминаи муштарак ва самти фардии рамзҳои муайян гардид. Моделҳои «гул → хуш → маҳбуб» ва «булбул → ошиқ» асоси муштаракӣ поэтикӣ ҳар ду шоир мебошанд. Аммо Ҷомӣ ин рамзҳоро бештар ба эҷод ва маърифат, Навоӣ ба таҷрибаи ботинӣ ва изтироби ишқӣ равона месозад. Ҳамин самти гуногунӣ маъноӣ ба коди анъанавӣ хусусияти идиостилий мебахшад.

2. Фарқи концептуалии образи «гул» мушаххас карда шуд. Дар Ҷомӣ «гул» бо шохид, базм, наво ва назм пайваста, бештар таҷассумгари ҳусни эстетикӣ ва шеърӣ мебошад. Дар Навоӣ ҳамнишинии он бо хотира, оташ, хор, хун ва ғайра образро ба ифодагари эҳтирос ва ранҷи ишқӣ табдил медиҳад. Механизми маҷозсозӣ низ фарқ мекунад: дар Ҷомӣ табиат инсонмонанд мегардад (гул → шохиди раъно; мурғи чаман → мутриб), дар Навоӣ инсон тавассути табиат тасвир мешавад (чехра → гулзор; чашм → наргис). Пас, дар Ҷомӣ «гул» бештар бо ҳамоҳангии ҳусн, дар Навоӣ бо тазоди ҳусну дард алоқаманд аст.

3. Вазифаи идиостилии «булбул» дар ду шоир фарқ мекунад. Дар Ҷомӣ булбул ба образи шоир, мутриб ва васфкунанда табдил ёфта, бо наво ва эҷоди шеърӣ пайванд мегирад. Дар Навоӣ бошад, он ба ҷаҳони ботинии ошиқ интиқол ёфта, бо дил, нола, афғон ва ғайра алоқаманд мешавад. Аз ин рӯ, булбул дар Ҷомӣ бештар субъекти эҷодкор, дар Навоӣ таҷассуми ҳолати равонии ошиқ мебошад.

4. Опозицияҳои семантикии ҳоси ҳар ду идиостил муайян гардиданд. Барои Ҷомӣ муносибатҳои наво–шеър, васф–маърифат, ҳусн–ҳамоҳангӣ, барои Навоӣ гул–хор, ҳусн–дард, висол–ғайрӯ, наво–нола ҳос мебошанд. Махсусан, таносуби «наво → шеър / васф» дар Ҷомӣ ва «нола / афғон → дард / ғайрӯ» дар Навоӣ ду тарзи гуногуни коркарди рамзи анъанавиро нишон медиҳад.

5. Модели умумии семантикии ду идиостил пешниҳод гардид. Дар идиостили Ҷомӣ: гул → ҳусн → маҳбуб → булбул → наво → шеър → маърифат, дар идиостили Навоӣ: гул → ҳусн → ишқ / хотира → хор / хун → булбул → дил → нола / афғон → ғайрӯ → изтироб. Ин моделҳо самти асосии тафаккури рамзии ду шоирро нишон медиҳанд: Ҷомӣ – аз ҳусн ба сухан ва маърифат; Навоӣ – аз ҳусн ба қалб ва изтироб.

ХУЛОСА. Таҳқиқ собит намуд, ки фардияти идиостилӣ на дар интиҳоби рамзи анъанавӣ, балки дар тарзи бозсемантикунонӣ ва ташкили робитаҳои контекстии он зоҳир мегардад. Аз ин рӯ, таҳлили «гул» ва «булбул» имкон медиҳад, ки механизми табдили коди муштараки адабӣ ба модели фардии тафаккури бадеии Ҷомӣ ва Навоӣ муайян карда шавад. Ин равиш метавонад ҳамчун меъёри лингвопоэтикии омӯзиши муқоисавии идиостили шоирони классик истифода гардад.

АДАБИЁТҲО:

1. Layla Diba. «Gol o Bolbol// Encyclopaedia Iranica. – Vol. XI, Fasc. 1, 2001.– P. 52–57. https://www.iranicaonline.org/articles/gol-o-bolbol/?utm_source=chatgpt.com.
2. Annemarie Schimmel. A Two-Colored Brocade: The Imagery of Persian Poetry. – Chapel Hill; London: University of North Carolina Press, 1992. – 558 p.
3. Meisami, Julie Scott. Medieval Persian Court Poetry. – Princeton, N.J.: Princeton University Press. – XIII, 1987, 345 p.
4. Абдурахмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт // Ахтарони адаб: силсила иборат аз 50 ҷилд. – Ҷ. 31. – Душанбе: Адиб, 2016. – 480 с.
5. Абдурахмон Жомий. Муҳаббат маҳзани: ғазаллар, таржибанд, мураббаъ, қитъалар, рубоӣлар / М. Кенжабек таҳрири остида; тузувчилар: Н. Жаббор, Э. Очилов, С. Сайид, Ғ. Маҷид. – Тошкент: Тасвир, 2018. – 888 б.
6. Алишер Навоӣ. Мукамал асарлар тўплами: йигирма томлик. Ўн саккизинчи том. Девони Фоний. – Тошкент: Фан, 2002. – 304 б.
7. Алишер Навоӣ. Мукамал асарлар тўплами: йигирма томлик. Ўн тўққизинчи том. Девони Фоний (давоми). – Тошкент: Фан, 2002. – 330 б.
8. Алишер Навоӣ. Мукамал асарлар тўплами: йигирма томлик. Йигирманчи том. Девони Фоний. Қасидалар. Муфрадот. Иловалар. – Тошкент: Фан, 2003. – 454 б.
9. Навоӣ асарлари луғати / тузувчилар: П. Шамсиев, С. Иброҳимов; С. Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.
10. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А–О. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи тоҷик, 1983. – 536 с.
11. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П–Я. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи тоҷик, 1984. – 608 с.

*O'rayeva Darmon Saidaxmedovna,
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori,
filologiya fanlari doktori (O'zbekiston)
E-mail: darmonoyuraeva@gmail.com
Bafoyeva Maftuna Botir qizi,
Buxoro davlat universiteti
10-1 MATN 25- guruh 2-bosqich magistranti
(O'zbekiston)
E-mail: maftuna007711@gmail.com*

O'ZBEK XALQ LIRIK QO'SHIQLARI MATNLARIDA RAQAM RAMZLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq lirik qo'shiqlari matnshunosligining o'ziga xos xususiyatlari, asosiy vazifalari, bunday qo'shiq matnlarida raqam ramzlarining qo'llanishi, ma'nolari, poetik ifodani berishdagi o'rni, estetikasi xususida so'z yuritilgan. Xalq lirik qo'shiqlarida turli raqamlarning qo'llanishi, udumlar bilan bog'liqlikda marosimiy tushunchalarni, vaqt va inson yoshini, miqdorni ifodalab kelishiga oid misollar tanlanib, etnofolkloristik jihatdan matniy badiiy tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: folklor matni, folklor matnshunosligi, lirik qo'shiq, xalq qo'shig'i, raqam, ramz, poetika, badiiy matn, udum.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности текстологии узбекских народных лирических песен, её основные задачи, использование числовых символов в текстах таких песен, их значения, роль в передаче поэтической выразительности и эстетика. Отобраны примеры использования различных чисел в народных лирических песнях для выражения обрядовых понятий в связи с обычаями, времени, возраста человека и количества, а также проведён их текстуальный и художественный анализ с этнофольклористической точки зрения.

Ключевые слова: фольклорный текст, фольклорная текстология, лирическая песня, народная песня, число, символ, поэтика, художественный текст, обычай.

Abstract. This article discusses the specific features and main tasks of the textual studies of Uzbek folk lyrical songs, the use of numerical symbols in such song texts, their meanings, their role in conveying poetic expression, and their aesthetics. Examples related to the use of various numbers in folk lyrical songs to express ritual concepts in connection with customs, time, human age, and quantity have been selected, and their textual and artistic analysis has been carried out from an ethnofolkloristic perspective.

Keywords: folklore text, folklore textual studies, lyrical song, folk song, number, symbol, poetics, literary text, custom.

Kirish. Hozirda folklor matnshunosligi bo'yicha izlanishlar xalq og'zaki ijodi namunalarining badiiyatini, xususan, ularning ramziy tilini o'rganish yo'nalishida birmuncha kuchayib bormoqda. Bu borada folklor matnlarida aks etgan raqamlar simvolikasining genezisi, semantikasi, badiiy-vazifaviy xususiyatlari ham alohida diqqatga sazovordir. Ular orqali xalqning folklorda aks etgan tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari anglashiladi. Shuning uchun folklor matnshunosligi zamonaviy folklorshunoslikning muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida jadal rivojlanib kelmoqda.

Asosiy qism. Raqamlar insoniyat tafakkurining eng qadimiy arxetipik qatlamlariga mansub bo'lib, ularda olamning tuzilishi, vaqt va makon bilan bog'liq mifologik tasavvurlar, diniy e'tiqodlar, etnomadaniy qarashlar va estetik ideallar mujassamlashgandir. Shu sababli raqam ramzlarini, avvalo, folklor matnlari asosida o'rganish, so'ngra ularning mumtoz va zamonaviy asarlardagi talqinini tadqiq etish bashariyat poetik tafakkurining tadrijiy takomilini chuqur tasavvur etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dastlab xalqning epik tasavvur va tushunchalari orqali obrazlantirilgan raqam ramzlari keyinchalik lirik matnlarga ham ko'chganki, aynan ana shu poetik takomil bosqichining tarixiy-mifologik

asoslarini ochish, ramz darajasiga ko'tarilish omillarini aniqlash bugungi qo'shiqshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Taniqli o'zbek folklorshunosi Mamatqul Jo'rayev ertak matnlarida raqamlarning mifologik va ramziy ma'nolarini o'rgangani ma'lum. Bu borada olimning «O'zbek xalq ertaklarida «sehrli» raqamlar» nomli ilmiy tadqiqoti amalga oshirilgan edi [3]. Unda olim tomonidan o'zbek folklori, xususan, xalq ertaklarida tez-tez uchraydigan uch, yetti, to'qqiz, qirq kabi raqamlarning badiiy va tarixiy-mifologik asoslari ilmiy tahlil qilib berilgan. Bungacha olimning «Raqamlarda yashiringan olam» , K.Xolmuhamedov bilan hammualliflikda «Yetti iqlimdagi «yetti» lar» , «Sehrli» raqamlar siri» singari risolalari ham e'lon qilingandi [4]. Bu kitoblarda turli xalqlar dunyoqarashi, og'zaki ijodidagi raqamlar bilan bog'liq sirli tushunchalar bayon etilganligini, shuningdek, xalqimiz madaniyatida raqamlarning tutgan o'rni, ular bilan bog'liq irim-sirimlar va ilohiy qarashlar haqida qiziqarli ma'lumotlar taqdim qilingan. M. Jo'rayev ushbu tadqiqotlarida raqamlar shunchaki hisob-kitob vositasi emas, balki qadimgi ajdodlarimizning olam va odam haqidagi mifologik tasavvurlarini o'zida jamlagan ramziy belgilar (kodlar) ekanligini ilmiy asoslab bergan. Jumladan, olim ertaklardagi ikki olam (yer usti va yer osti dunyosi), uch olam (osmon, yer, yer osti), uch yo'l (borsa kelar, borsa xatar – yo kelar, yo kelmas, borsa kelmas), uch og'a-ini yoki yetti aka-uka bahodirlar, qirq kecha-yu qirq kunduz to'y, uch boshli yoki yetti boshli ajdarho va boshqa shu kabi raqamli birikmalarning obrazlantirilish asoslarini ochib bergan.

Muhokama va natijalar. Z. Mamadaliyeva, S. Jumayevalar o'zbek mumtoz she'riyatida raqam ramzlari va ularning talqinini XII-XV asrlar ijodkorlari ijodi misolida nazardan o'tkazganlar [2,101-106].

Shuni aytish mumkinki, o'zbek xalq lirik qo'shiqlarida ham raqamlar simvolikasi alohida o'rin tutadi. Ularda turli raqamlarning ramziy mohiyatga ega talqinlari goh o'z ma'nosida, goh ko'chma ma'nolarda ochiq yo yashirin semantik qatlamlarni hosil qilgani kuzatiladi. Aslida bunday poetik tajriba dunyo folklori uchun ham xosdir.

O'zbek xalq lirik qo'shiqlarida ramzlarni raqamlar bilan bog'lagan holda ifodalash, avvalo, lirik qahramon his-kechinmalarini, qalb tug'yonlarini, fikr-o'ylarini jonli, ixcham, purma'no, ta'sirchan qilib ifodalashga imkon yaratadi. Bunda ko'pincha nikoh to'yi udumlari bilan bog'liq holda kelib chiqqan raqam ishtirokidagi xalqona iboralarining qo'llanishi alohida e'tiborni tortadi. Masalan:

Suv keladi boshma-bosh,
Oyog'imga tegdi tosh.
Bir yostiqa ikki bosh,
Ikkisi ham qalamqosh.

Mamlakatimizning ko'pgina hududlarida, jumladan, Buxoroda ham nikoh kechasi kelin-kuyovga ikki bosh sig'adigan bitta uzun yostiqa (bolish) beriladi. Bu bilan ularning bir yostiqa bosh qo'ygani, ya'ni birga oila qurgani, er-xotin bo'lib hayot kechirishni boshlaganlari ramziy anglatiladi. Shuning uchun tilimizda «bir yostiqa bosh qo'ymoq» degan an'anaviy turg'un birikma (frazologizm) ham shakllangan bo'lib, u ikki yoshning qonuniy nikohdan o'tib, turmush qurgani, oilaviy yashashni boshlaganlariga ishora qiladi. Demak, mazkur ibora milliy qadriyatga, o'zbek oila madaniyatida nikoh muqaddasligiga, bir yostiqa bosh qo'ygan juftliklar har qanday sinovda bir-biriga tayanch bo'lishi an'ana sanalishiga dalil hisoblanadi. Mana shu ma'noda yuqoridagi xalq lirik qo'shig'ida u sadoqat timsoli sifatida matn tarkibida keltirilgan.

Xalq lirikasida raqamlar insonlarning vaqt tuyg'usini poetik ifodalash uchun ham qo'llanganligini kuzatish mumkin. Masalan:

Mening yorim kelar-ey, manglayi yoziq.
Chit ko'ylagi ichida bellari nozik.
Bir muchchi olsam-ey, qirq kunga oziq,
Kelaver, joningdan, davron bizniki.

Ushbu qo'shiqda qo'llangan «qirq kun» birikmasi vaqt miqdori bilan bog'lab ifoda etilgan bo'lsa, quyidagi qo'shiq matnida olti oy sargashta kezman oshiq tilidan shu uzoq muddatning uch kunlikcha qadri bo'lmagani ta'kidlanayotir. Bunda kichik va katta sonlar bir-biriga zid qo'yilishidan tazod san'ati hosil qilingan:

Qasabangni ustiga gar kashtaman,
Olti oylik oshig'i sargashtaman.
Olti oylik oshiqlik-uch kunlicha bo'lmadi,

Za'farondek sarg'ayib ishqidan tashnaman.

Navbatdagi qo'shiq matnida raqamlar vositasida miqdor, son-sanoq tushunchasi ifoda etilayotganini kuzatish mumkin:

Atlas ko'ylak kiymayman,
Ichida arisi bor.
Xotini borgan tegmayman,
Uch-to'rtta bolasi bor.

Xuddi shuningdek, quyidagi qo'shiqda ham raqam ramzlari miqdor tushunchasini ham ifodalashga xizmat qilgan:

Besh paxsa devorga bo'ying yetmagay,
Mendan boshqa yorga ko'ngling ketmagay.
Mendan boshqa yorga ko'ngling ketganda,
Olgan yoring bir haftaga yetmagay.

«Besh paxsa devor» milliy uysozlik bilan bog'liq ibora bo'lib, unda imorat qurish uchun qorilgan loy yaxshi pishitib, tepkilab, so'ng maxsus taxta qolipga zich qilib solinib, bir-birining ustiga qavatma-qavat (jami beshta paxsa/qavat qilib) urib ko'tariladi. Bunda paxsa an'anaviy loy devor turini anglatadi, besh raqami bu devorning qavatlar sonini bildiradi. Birinchi qavat qurib, qotigach, uning ustiga keyingi paxsa qo'yiladi. Shu tarzda har bir qatlam bosqichma-bosqich qurilgan besh qat paxsa devor 2,5-3 metr gacha balandlikda bo'ladi, unga bo'y yetishi qiyin bo'ladi. Shuni inobatga olib, yuqorida keltirilgan qo'shiq matnida yorga yetisha olmaslik ma'nosi besh paxsa devorning balandligi sabab, unga bo'y yetmasligi ma'nosi bilan qiyosiy holatda ifoda etilgan.

Aynan shu qo'shiqdagi «bir hafta» birikmasi esa yetti kun ma'nosini anglatib keladi. Bu birikma orqali lirik qahramon o'zidan voz kechgan oshig'ining yangi ma'shuqasi bilan kechiradigan hayoti uzoqqa bormasligini, oilasi besh paxsa devorlik uyday mustahkam bo'lmasligini aytib yozg'irmoqda.

Raqamlar orqali inson yosh hisobi ham anglatiladi:

Qora manglaydir boshim,
O'n uch, o'n to'rt yoshim.
Qari cholg' berdilar,
Qoqladilar bu lozim.

O'n uch, o'n to'rt yoshdagi qizlar hali voyaga yetmagan hisoblanadi. O'tmishda esa mana shunday yoshdagi qizlarni turmushga uzatish holatlariga yo'l qo'yilavergan. Ayniqsa, bu yoshdagi qizlarning boylik evaziga qari chollarga uzatilishi ham yuz beravergan. Keltirilgan qo'shiqda aynan o'tmishdagi shu ijtimoiy muammo haqida so'z bormoqda.

Raqamli birikmalar hisob-kitob ma'nosida ham keng qo'llanadi. Masalan, yuqoridagi qo'shiq matnida keltirilgan «ming tillo» birikmasi qimmatbaho tushunchasini ifodalagan:

Endi mani yor o'ldirsa, yor o'ldirsin.
Ming tilloga arziydi-e,
Endi mani yor o'ldirsa, yor o'ldirsin.
Yorginamning quchog'i-e.

Agar xalq lirik qo'shiqlari matnidagi joy olgan raqamlar lingvopoetik jihatdan o'rganilsa, yangi ma'no, mohiyat va sirlar olami ochilib boraveradi. Ularda ko'pincha qadimgi urf-odatlar, an'analar ta'limoti yashiringan raqam ramzlarining qo'llanib kelishini kuzatish mumkin. Ayniqsa, xalq qo'shiqlarining boshqa turlari kabi lirik qo'shiqlarda ham bir raqamini juda ko'p uchratish mumkin. Bu bilan olamning va odamning dastlab bir raqamidan paydo bo'lgani, u ruhni aks ettirishi anglashiladi [1].

Bir, bittadan shakllangan birlik tushunchalari juftlik sari qadam qo'yilganini, baxt timsolini bildiradi. Bu haqda o'zbek xalq lirik qo'shiqlari tadqiqotchisi A.Musaqulov shunday yozadi: «Bizningcha, birlik olloh sifati, ikkilik hayotning davomiyligi asosi... birlik barcha sonlardan baland raqamdur» [5,38].

Oshiq bo'lib hech murodga yetmadim,
Kecha borib bir ko'rpada yotmadim.
Qo'l uzatib, qo'llaridan tutmadim,
Bir armonim yorda qoldi, naylayin?

Qo'shiqda keltirilgan «Bir ko'rpada yotmoq» iborasi bir oila, bir muhitda, juda yaqin va bo'lib yashamoqlikni bildiruvchi xalqona iboradir. Lirik qahramon o'z suygan yori bilan taqdiri bog'lanmaganidan o'rtanmoqda va bu uning yagona armoni ekanini bildirmoqda.

Xalq lirik she'riyatida birdan o'ngacha, ba'zan undan yuqori raqamlar ramziga ham duch kelish mumkin. Bunda ko'pincha bir ko'ngil, ikki oshiq, uch yo'l, qirq yosh, olti ariq, besh ariq, bir kam dunyo, ikki olam, ikki qosh, ikki ko'z, bir og'iz, bir yurak, bir bosh, uch fasl, besh kunlik dunyo, yetti qadam, to'qqiz tovoq kabi raqamli birikmalar o'ziga xos ramziy ma'nolarda qo'llanib kelganiga guvoh bo'lish mumkin.

Qish kuni qizil olma pishmas ekan,
Ikki yaxshi bir joyga tushmas ekan.
Ikki yaxshi bir joyga tushganida
Umri qanday o'tganin bilmas ekan.

Ushbu qo'shiqda ikki yaxshi inson (chin oshiq va ma'shuqa) bir joy (bir oila) bo'lmaganidan armon qilinmoqda. Ba'zan ikki oshiq tushunchasi ikki ko'ngil birikmasi orqali ifodalanganini kuzatish mumkin:

Atirgul g'uncha ekan,
Xazon urmay ochilsin.
Ikki ko'ngil bir ekan,
Bir-biriga qo'shilsin.

Lekin ikki oshiq birikmasi qo'llangan qo'shiq matnlari ham oz emas:

Eshigingdan man o'taman oy bo'lib,
Etitingga yopishaman loy bo'lib,
Ikki oshiq bir ko'ylakka joy bo'lib,
Bu dunyoda yashaylik, o'lim bo'lmasin.

Bu qo'shiq matnida qo'llanib kelgan ikki oshiqning bir ko'ylakka joy bo'lishi motivi orqali bir xil ahvolga, bir xil sharoitga tushish, ma'lum bir muammo oldida teng bo'lish, ittifoqlik qilish, bir maqsad yo'lida birlashish, jipslashish, bir xil qismatga yo'liqish ma'nolari ifoda etiladi. Agar «bir ko'ylakka joy bo'lish» birikmasi qaysidir hududning lokal yoki unutilib borayotgan tor doiradagi mahalliy marosimiga tegishli bo'lsa, u umume'tirof etilgan milliy udumlar qatoriga kirmaydi va asosan yuqoridagidek obrazli hikmatli ibora sifatida qo'llaniladi, xolos.

Xalq lirik qo'shiqlarida ellik, yuz, ming, yuz ming singari yirik raqamlardan foydalanib ham, turli ma'nolar ifoda etilganini ko'rish mumkin. Masalan:

Bog' ichida bir gulim,
Bodi xazondan saqlagay.
Sani uzoq yerda, bolam,
Yuz ming balodan saqlagay.

Ushbu qo'shiqda qo'llangan «yuz ming balo» birikmasi ko'p balo ma'nosiga tengdir.

Quyidagi qo'shiqda keltirilgan yetti yulduz obrazi ajdodlarimizning qadimgi kosmogonik qarashlari bilan tutash bo'lib, yetti og'ayni turkumidagi yulduzlarni anglatadi. Qolaversa, qadimgi nujum (astronomiya) ilmda va tarixiy manbalarda koinotdagi asosiy yetti sayyora (Oy, Utorud, Zuhra, Quyosh, Marrix, Mushtariy, Zuhra) ham «yetti yulduz» yoki «sab'ai sayyor» sifatida qadrlangan.

Labda xoling, qomatingga tasadduq,
Oy jamoling, shuhratingga tasadduq.
Yetti yulduz o'pib kelar ko'ksingni
Yetti xoling qomatingga tasadduq.

Demak, keltirilgan qo'shiqda kosmogonik qarashlarga bog'lab, ijtimoiy mazmun ifoda etilmoqda. Qo'shiqda yetti og'aynilar yulduzi bo'lgani kabi ma'shuqaning yetti xoli yetti farzanddan nishona bo'lishi aytilmoqda. Shu tariqa yetti yulduz bilan yetti xol paralleligi yetti farzand nisbatiga tenglashtirilmoqda. Xalq lirik qo'shiqlarida eng ko'p uchraydigan raqamli birikmalardan yana biri qirq o'rim sochdir:

Bog'lagan ro'moling – yurtning xiroji,
Boshiga o'tkazing munosib toji,
Sochvog'i sollanar, qirq o'rim sochi,
Har yerda ta'rifing beray Buvis hoy.

Qirq o‘rim soch – o‘zbek xalq an‘analarida qizlar va turmushga chiqqan yosh kelinlar (farzand ko‘rguniga qadar) taqingan qadimiy soch turmaklash va o‘rish usuli hamda go‘zallik ramzi hisoblanadi. Qadimda qiz bolalar sochini mayda qilib ko‘plab (ramziy ma’noda qirqta) o‘rgan. Bu qizning ozodaligi, osoyishtaligi va ko‘rkamligini bildirgan. An‘anaga ko‘ra, qizlar va kelinlar sochni «qirq o‘rim» qilib o‘rgan, yoshi ulug‘ yoki farzandli ayollar esa sochni odatda ikki o‘rimga o‘zgartirgan. Bu udum hozirgi kunda asosan urf-odatlardan chiqib ketgan bo‘lsa-da, u asosida milliy qadriyatlar tasvirini yaratish, go‘zallik timsoli sifatida unga e’tibor qaratish saqlanib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq lirik qo‘shiqlarida mazmun va shaklni poetik muvofiqlashtirishda, badiiy tasvir yo‘lini tanlashda, obrazlar olamini boyitishda, ramziy-majoziy tasvirni ustuvorlashtirishda raqam vositasida ilgari surilgan haqiqatlarning simvolik ifodalari ham muhim o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR:

1. Бородин А.Н. Число и мистика. – Донецк., 1975. – 110 с.
2. Jumayeva S. O‘zbek mumtoz she‘riyatida raqam va ularning ma’no talqini. (XII-XV asrlar). – T.: Fan, 2010; <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/zu-ra-mamadaliyeva-munda-ramzedur-da/>;
3. Djumayeva S. «Avesto» da raqamlar bilan bog‘liq qarashlar / «Metodist» ilmiy-innovatsion metodik jurnal. – 2006, iyul. – B.101-106.
4. Jo‘rayev M. O‘zbek xalq ertaklarida «sehrli» raqamlar. – T.: Fan, 1990. – 152 b.
5. Jo‘rayev M. Raqamlarda yashiringan olam. – Toshkent: O‘zbekiston, 1986. – 126 b.
6. Jo‘rayev M., Xolmuhammedov K. Yetti iqlimdagi «yetti» lar siri. – T.: Fan, 1989. – 68 b.
7. Jo‘rayev M. «Sehrli» raqamlar siri. – T.: O‘zbekiston, 1991. – 112 b.
8. Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. – T.: Fan, 2010. – 316 b.

Safarova Hilola Oxunjonovna,
BuxDU dotsenti, filologiya
fanlari nomzodi (O'zbekiston)
 E-mail: x.a.safarova@buxdu.uz
Quvvatova Dilrabo Xabibovna,
BuxDU professori, filologiya
fanlari doktori (DSc) (O'zbekiston)
 E-mail: d.x.quvvatova@buxdu.uz

JO'RA FOZILNING «TIRAMOH ARMONLARI» ROMANIDA IJTIMOIIY VOQELIK IFODASI

Annotatsiya. Jo'ra Fozil zamonaviy Buxoro adabiy muhitining taniqli namoyandasi, hikoya, qissa, romanlari bilan o'zbek nasriga o'ziga xos ulush qo'shib kelayotgan yozuvchi hisoblanadi. Uning asarlari orasida «Tiramoh armonlari» nomli milliy hayot manzaralari va obrazlar boy romani alohida mavqe egallaydi. Asar an'anaviy realizm tamoyillariga muvofiq yozilgan. Romaning yana bir muhim jihati – unda avtobiografizm ruhining kuchli ifoda etilganligi bilan bog'liq. Maqolada adibning mazkur romani sujeti, kompozitsiyasi, badiiy xususiyatlari yoritilgan. Garchi bu asarda voqelik birgina oila, tuman misolida ko'rsatilgan esa-da, butun xalq hayotining umumlashma obrazi bo'la oladi. J.Fozil voqelikning realligiga diqqatni qaratish maqsadida makon va zamonni aniq tasvirlaydi.

Kalit so'zlar: roman, hikoya, janr, kompozitsion tuzilish, journalist, Qizilqum sahrosi, muqaddima, «Qalam», «Safo», «Jazo».

Аннотация. Джера Фазыл – известный представитель современной литературной среды Бухары, писатель – внёсший огромный вклад в узбекскую прозу своими рассказами, повестями и романами. Среди его произведений особое место занимает роман «Тирамох армонлари» («Осенние несбывшиеся мечты»), который богат картинами национальной жизни и образами. Произведение написано в соответствии с принципами традиционного реализма. Ещё один важный аспект романа связан с сильным выражением в нём духа автобиографизма. В статье освещаются сюжет, композиция и художественные особенности этого романа писателя. Хотя это произведение показано на примере одной семьи и района, оно может быть обобщённым образом жизни всего народа. Дж.Фозил чётко описывает пространство и время с целью привлечения внимания к реальности и действительности.

Ключевые слова: Роман, рассказ, жанр, композиционная структура, журналист, пустыня Кызылкум, пролог, «Калам», «Сафо», «Джазо».

Abstract. Jura Fazil is a prominent representative of Bukhara's contemporary literary milieu, whose literary output has contributed significantly to the development of Uzbek prose. Through his short stories, novellas, and novels, he has established a distinctive literary profile. Among his major works, the novel Tiramoh Armonlari (Autumn's Unfulfilled Dreams) occupies a notable position due to its comprehensive portrayal of national life and its diverse character representations. The novel is grounded in the aesthetic principles of traditional realism, through which the author explores the social and cultural dimensions of Uzbek society. A further noteworthy feature of the novel is its pronounced autobiographical character. This article provides a comprehensive analysis of the work's narrative structure, compositional framework, and artistic features. Although the narrative centres on the experiences of a single family within a specific locality, it transcends the particular and serves as a generalized portrayal of the collective life and experiences of the Uzbek people. Through the precise delineation of spatial and temporal settings, Jura Fazil constructs a realistic literary environment that foregrounds the complexities of everyday life and reflects the broader socio-cultural realities of the period.

Keywords: Novel, story, genre, compositional structure, journalist, Kyzylkum Desert, prologue (introduction), «Qalam» (Pen), «Safo», «Jazo» (Punishment).

Kirish. Zamonaviy Buxoro adabiy muhitida lirik va epik turdagi asarlarning salmog'i baland. Ayniqsa, nasrdagi shakliy-ijodiy izlanishlar sezilarli jarayonga aylandi. Hikoya, qissa, roman janrining qator namunalari bu fikrni tasdiqlab turadi. Binobarin, Jo'ra Fozil zamonaviy Buxoro adabiy muhitida katta mavqe egallagan, shu bilan birga, respublikamiz adabiy jamoatchiligi e'tiboriga tushgan taniqli yozuvchidir. U ko'p yillik samarali ijodiy faoliyati va adabiyot hamda matbuot rivojiga qo'shgan hissasi uchun davlatimiz tomonidan «Do'stlik» ordeni, «Shuhrat» medali, «O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan jurnalist» faxriy unvoni bilan taqdirlangan. Bu – bejizga emas, albatta. Binobarin, yozuvchi yaratgan asarlar mavzu ko'lamining kengligi, milliy hayotni realistlik aks ettirishi, obrazlar olami bilan so'nggi yillar o'zbek nasrini boyitdi. Ayniqsa, uning «Tiramoh armonlari» asari mustaqillik davri o'zbek romanchiligida voqealar qamrovi, badiiy kompozitsiyasi, sujetidagi silsilaviylik, obrazlar olami, poetik tili bilan alohida o'ringa ega. Asardagi ijtimoiy voqelik tasviri hamda yozuvchi hayoti bilan bog'liq lavhalar ta'sirchan va jonli ifoda etilgan. Bu esa, o'zbek nasrida an'anaviylashgan avtobiografik mazmunni yuzaga chiqargan va yetakchi xususiyatga aylantirgan.

Asosiy qism. Ma'lumki, adabiyotshunoslikda A. Qahhorning «O'tmishdan ertaklar», G'. G'ulomning «Shum bola», Oybekning «Bolalik» qissalariga nisbatan «avtobiografik qissa» termini ishlatiladi. Sababi, ushbu asarlarda yozuvchining bolalik yillari voqeligi o'z ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan qaralsa, romandagi aniq yillar va sanalar, joy nomlarini yozuvchi shaxsiga daxldor, deyish mumkin.

Asardagi Jamol, Kamol obrazi orqali muallifning o'zi hamda akasi Yahyo Abduvahob o'g'li prototip qilib olingan. Chunki, Jo'ra Fozil hayoti va ijodi haqidagi lavhalar buni to'la tasdiqlaydi. Yoxud akasi Yahyo Abduvahob o'g'lining ham viloyat gazetasida faoliyat ko'rsatgani – hayotiy haqiqatdir. Бинобарин, uning tarjimai holida birinchi yil o'qishga kirolmagani, so'ngra akasining yonida tuman gazetasi bosmaxonasida harf teruvchi bo'lib ishlagani маълум. So'ngra esa ToshDU jurnalistika fakultetida tahsil olgani muallif biografiyasida mavjud. Roman qahramoni Jamol ham aynan shunday taqdir egasi. Ayniqsa, uning jurnalistika fakultetidagi tahsili bilan bog'liq lavhalarda bu yorqin ko'rinadi: «Yangi yil bayramidan so'ng Toshkentga kelgan Jamol diplom ishini yozishga kirishish oldidan joriy imtihonlarni topshirmoqda edi. «O'zbek badiiy publististikasi» fanidan bo'ladigan imtihonga sirtidan o'quvchi talabalar juda puxta tayyorlanishdi. Chunki imtihon oluvchi professor Ochil Tog'ayev adolatli bo'lsa-da, juda qattiqqo'l ekanini yaxshi bilishardi» (90-b.). Jamolning bu ocherkshunos professor bilan bo'lgan suhbat, undan olgan saboqlari romanda real aks ettirilgan. Haqiqatan, u professor haqida ko'pchilik biladi va asar muallifining dalili aniqligi ko'rinib turadi.

Shunga o'xshash, muallifning Romitanda istiqomat qilishi, tuman gazetasining to'hanuzgacha muharrir o'rinbosari, keyinchalik muharrir sifatida faoliyat ko'rsatishi o'z asosiga ega. Yoxud romanda Jamolning yozuvchilikka bo'lgan havasi, hikoyalarini chop etish bilan bog'liq lavhalarda muallif shaxsi ko'rinib turadi. Bu yozuvchiga voqelikni ishonarli tasvirlashida qo'l kelgan, albatta. Qolgan obrazlar tasvirida ham ma'lum darajada aniqlik seziladi. Masalan, xotini mamlakatning onasi Buxorodagi ayollar hammomi chiptafurushi ekani, otasi Abduvahob akaning o'qituvchiligi kabilar shunday taassurot uyg'otadi. Qolaversa, romanda Qizilqum cho'llari, Gazli bilan bog'liq voqealar aniq dalillarga ega. Shu o'rinda romanning janriy xususiyati haqida ham ayrim mulohazalarni bildirish mumkin. Ma'lumki, Istiqlo' adabiyotida ma'rifiy, biografik romanlar yaratilgan. N.Karimovning «Cho'lpon», «Maxsud Shayxzoda» asarlari bu jihatdan ahamiyatli. Ammo ularda olimona tadqiqotchilik xususiyati ustuvorlik qiladi. Jo'ra Fozilning «Tiramoh armonlari» romanida avtobiografizm yetakchi. Har bir voqea aniq dalil bilan asoslanadi. Aniqrog'i, publististikaning ocherk, esse janriga xos detallar ustunlik qiladi. Masalan, asarning «1972-yil 4-aprel» qismida Jamolning Gazlidan Xorazm tomonga yo'lga chiqib, mashinada chamasi 20-25 chaqirim yurilgach, shimoli G'arb tomonda tuya o'rkachiga monand qirlar, aslida, insonning atrof-muhitga noto'g'ri munosabatlari natijasi ekanligi haqidagi xulosalari shundan dalolat beradi. Buning sababi esa 1960-yil fevral oyida Gazlidagi 108-gaz qudug'ida sodir bo'lgan mash'um portlash va yigirma oydan oshiq davom etgan yong'in tarixiga oid qaydlar chinakam ijtimoiy hodisadir. Jamol bolaligida bu yong'inni o'z qishlog'idan turib kuzatgan. Yonayotgan quduq alangasi shu qadar kuchli ediki, Gazlidan yuz kilometrcha olisda bo'lgan qishloqdan bemalol ko'zga tashlanardi. Qorong'u tushishi bilan ufq qip-qizil tus olar, osmonga o'rlagan ulkan alanga ko'zni qamashtirib, yuraklarga dahshat solardi.

Jamol jurnalist sifatida ana shu voqea tafsilotlarini guvohi bo'lganlardan yozib olish maqsadida bu yerga tashrif buyurgandi. U ana shu gaz konida uzoq yillar ishlagan, dunyo tashvishlaridan sochi oqargan payg'ambar yoshidagi Ergash aka bilan suhbatlashadi. Romanda bu suhbat va Ergash aka hikoyasi anchagina mufassal keltirilgan: «...1956-yil, dekabr. Gazli kengliklarida izg'irin shamollar esar, 2-Gajdi qudug'ida parmalash ishlari qizg'in edi. 15-dekabrda parma olmoslari 618-metrga etganida ajoyib hodisalar yuz bera boshladi. Yer qa'ridan olov otilib chiqardi. Ishni bir muddat to'xtatdik. Toshkentdan nufuzli komissiya chaqirildi. Kazo-kazolarning xulosasiga ko'ra, quduqni sementlashga qaror qildik. 27-dekabrda ishga kelib ne ko'z bilan ko'raylikki, parmalash minorasi, quvurlar, ko'targich va dizellar yer qa'riga cho'kib ketgan, hosil bo'lgan ulkan chuqurlik yuraklarga vahima solardi. Xullas, 2-Gajdi qudug'i et qahriga singib ketdi.

108-gaz qudug'ini parmalash ishlari 1960-yil 26-yanvarda boshlandi. ... 25-fevral kuni ertalab soat sakkizda o'lchov asboblari yer osti bosimi keskin oshib ketganini ko'rsatdi. Yer ostidan kuchli gaz va qum oqimi otila boshladi. 28-fevralda parmalash minorasini yiqitish, asbob-anjomlarini yig'ishtirib olishga qaror qildik. Minora qulayotib, allaqanday temir anjomga tegib ketdi va uchqun chiqishi oqibatida yer ostidan otilayotgan kuchli gaz oqimi portlab, yona boshladi. Yong'in juda dahshatli edi. 108-quduq atrofida, Qizilqum yaylovlarida qiyomat-qoyim bo'ldi. Yong'in 20 oy davom etdi, uni 1961-yil 19-noyabrdagina o'chirishga muvaffaq bo'ldik».

Jamol ana shu tafsilotlarni o'rgangani bilan uni birorta gazeta yoki jurnalga nashr etib bo'lmazligi ayon bo'ladi va akasining maslahati bilan bu dalillarni qachondir asarlari mag'ziga singdirishga rozi bo'ladi. Shu bilan bu yong'inni butun Buxoro, Romitan ko'rgan bo'lsa ham, uning sabablarini oydinlashtirish mumkin bo'lmagan. Yong'inning tabiatga keltirgan katta zarari haqida yozmoqchi bo'lgan Jamolga hamma eshiklar berk edi. Uning Qizilqum bilan bog'liq olis Sapronquduq yaylovlaridagi kiyik ovi boshida turgan "vallomatlar" haqida maqola yozish orzusi ham orzuligicha qolgan. Jamolning jurnalistik faoliyati davomida duch kelgan voqealar, davrning dolzarb va og'riqli muammolari qalamga olinishi o'sha tarixni oydinlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Romandagi muayyan tasvirlarda badiiylilik, yuksak badiiy pafos o'rnini publisistik ruh egallaganligi kuzatiladi. Shu sababli, bu asarni Istiqlol davri adabiyotiga xos yangi tamoyillarga to'yingan, davr ehtiyojiga ko'ra yozilgan publististik roman deya baholash mumkin. Unda publististik ijodga xos kuzatuvchanlik, aniqlik, mushohadakorlik, mavjud ijtimoiy hodisalarga munosabat bildirish kabi xususiyatlar talaygina. Asardagi badiiy-tasviriy vositalarda ham badiiy publististika ruhi sezilib turadi.

Asardan o'rin olgan 1988, 1991-yil voqealari tasvirida ham ijtimoiy-siyosiy voqelik qayta qurish, mustaqillikka erishilgan kun hamda u haqdagi munosabatlar shunday xulosani dalillaydi. Zotan, Jo'ra Fozil yozuvchi jurnalist sifatida o'z davrining ko'zu qulog'i, vijdoni sifatida o'z asarlarida namoyon bo'lgan. U Jamol timsolida o'z shaxsiyati, qarashlari hamda ilmu-a'molini yorqin chizgilarda yarata olgan.

Romanda Jamolning sarguzasht emas-u, harakat chizig'i bilan bog'liq voqealarda turli makon hamda zamon hodisalari tizimlanadi. Asarning «1969-yil 14-fevral», «1969-yil 30-iyun», «1969-yil 24-dekabr», «1970-yil 8-avgust», «1970-yil 6-sentyabr» sarlavhali fasllarida Jamolning harbiy xizmat safida bo'lishi bilan bog'liq voqealar hikoya qilinadi. Ularda Boyqo'ng'ir, 118-maydoncha, Oyga uchishi kerak bo'lgan raketaning portlab ketishi, Uzoq Sharq o'lkasining Amur viloyatiga qarashli Arxara manzili, Zeya daryosi, Sovet-Xitoy chegarasi kabi aniq makonlarda ro'y bergan voqealar bayon qilinadi. Oddiy askarlar hayotining o'ziga xos mashaqqatlari – sobiq sho'ro tuzumining ularga ko'rsatgan «katta g'amxo'rliqi», sovuq izg'irinda na issiq boshpana, na to'yimli oziq-ovqat yetkazib berolmaganidan, kechqururlari moviy ko'zli mahbubalar ketidan sang'ish, o'yin-kulgi, ichimlik ichib, o'zini ovutishdan boshqa chora bo'lmaganini ta'sirchan ifoda etadi.

Bundan tashqari, Jamolning o'z nomiga monand do'sti Sodiqlik bilan kechgan askarlik yillari, ikki yillik xizmat davomidagi muhabbat bitiklari, ammo sinfdoshi Hamidning xiyonatkorona maktubi tufayli Muattarning o'ziga o't qo'yishi bilan aloqador lavhalar hayotiy chiqqan. Jo'ra Fozil davr fojialariga aylanib ulgurgan shu mavzularini Jamol qismati orqali aks ettiradi. Ya'ni barcha ko'rguliklar Jamol obrazi atrofida ro'y beradi. Uning qismatida yalt etgulik baxtli daqiqalar juda kam. Dastlab onasidan, so'ngra otasidan, birgina akasidan ham ayrilgan, so'ngra uning tuman gazetasi xodimiga beriladigan juda oz miqdordagi maoshiga ko'nika olmagan xotini bolalarini olib otasinikiga ketishi, otasidan qolgan eskigina uyida bir umr birinchi muhabbatidan ko'z yumolmay, uning xotirasi bilan yolg'iz yashagan

Jamol go'yo tuzum dardlaridan xastalangan vujudga o'xshaydi. Uning muhabbati, orzulari, hayot manbai o'tmishga daxldor. U voyaga etgan farzandlarining achinarli qismatiga qarab turib, hech nimani o'zgartirmaydi: o'g'lining to'yiga qatnashmaydi, nevarasi kasalxonaga tushganda dori olib bergulik puli bo'lmaydi, qizi esa onasining biznes qilib katta pulga tushgani uchun bir nokas kimsaga tegishga majbur etiladi. U haligi kishining aroqxo'rligini bilsa-da, rozi bo'ladi. Jamol o'g'il bo'lib, ota-onasiga xizmat qila olmagan, uka bo'lib yolg'iz akasi ustozi va mehribon jigargo'shasini o'z vaqtida yo'qlab turolmagan, yigit bo'lib sevganiga etisholmagan, ota bo'lib esa farzandlari uchun qalqon bo'lishga qurbi ham kuch topolmagan. Uni tushunadigan yolg'iz do'sti Sodiqning o'limi shu sababli uning uchun juda qayg'uli edi: «Ey xudo, – derdi u o'z-o'ziga, bu ne sir-sinoat? Axir eng yaqinlaring – ota-onang, akang qazo qilganda, xotining, o'g'ling seni yolg'iz tashlab, o'z-o'zlari bilan bo'lib ketishganida, hatto yolg'iz suyukli qizining erini deb yuzingga oyoq bosganida shunchalar faryod chekmagan eding-ku! Nega endi birgina do'st deya shunchalar jigaring to'kildi?» Barcha yo'qotishlarda u bilan birga bo'lgan do'sti ham yo'q edi. Endi esa yo'qchilikning barcha-barchani yutib yuborgulik bu ummonida unga elka tutadigan biror kimsa qolmaydi.

Muhokama va natijalar. Yozuvchining Jamol obrazini tasvirlashdagi shavqatsizligini tan olmay iloj yo'q. U biror sohada baxtga erisholmaydi. Bir umr tuman gazetasining xodimi sifatida o'z kasbini sevib, fidoyilik bilan uzoq yaylovlar-u cho'lu dashtlardan maqolalar yozib, ocherklar bitsa ham, yutuqlari ko'rinmadi. Hikoyanavislikda esa kitob chiqaraman deb ovora-yu sarson bo'lishdan, markaziy tahririyatlardan nuqul bir xil – sovuqqina gap eshitishdan nari o'tmaydi. To'g'ri, Hayot deb atalmish ulkan ummonda bu kabi taqdir egalari ko'p bo'lishi mumkin. Ammo romanda ijobiy qahramon sifatida talqin etilgan bir obraz atrofida shuncha ko'ngilsizlikning yuz berishi, hech bo'lmasa, bir chimdim baxtga muyassar bo'lolmagan inson qismati o'quvchini o'yg'a toldiradi, albatta. Uning Anna, Mahbuba ismli ayollarning unga bo'lgan munosabati esa kitobxonda salbiy taassurot uyg'otadi. Jamolning ilk muhabbati – Muattarning tutgan yo'li esa tasvir etilgan davrning fojiasini aks ettiradi.

Xulosa. Umuman, roman bugungi adabiy hayotda o'z o'rniga ega. Unda ko'tarilgan hayotiy mavzular, eik ko'lam, kompozitsion-sujet xususiyatlari, obrazlar olami adibning an'anaviy realistlik romanchilik badiiy tajribalarini yaxshi egallaganligini ko'rsatadi. Xususan, adib Jamol obrazi talqinida ijodkor-ziyolining murakkabliklarga to'la hayoti ishonarli ifoda etilgan. Zero, asar davomida o'quvchi Jamoldan yaxshi mujda kutadi. U esa asar intihosida na do'st, na oila, na ishxona, na jamiyat, na shaxsiy hayotidan ko'ngli to'lmagan inson tarzida namoyon bo'ladi. Voqelikning aniq makon va zamonda tasvirlanishi, inson ruhiyatining tabiat tasviri orqali ta'sirchan ifoda etilganligi romanning zamonaviy adabiyotdagi mavqeini belgilab beradi. Avtobiografik xarakter hamda ijtimoiy voqelik ifodasi ham asarning roman janriga muvofiqligini yana bir karra tasdiqlab turadi.

ADABIYOTLAR:

1. Safarov O. Buxoro adabiy harakatchiligi tarixidan lavhalar. – Buxoro: Durdona, 2015. – 578 b.
2. Jo'ra Fozil. Mening qizil gulim. – Buxoro: Buxoro, 1998. – 168 b.
3. Jo'ra Fozil. Ayriliq ostonasi. Tarixiy roman. – Toshkent: Sharq, 2006. – 288 b.
4. Jo'ra Fozil. Biz lola termagan bahor. – Buxoro: Buxoro, 2010. – 250 b.

Davronova Shohsanam G'aybulloyevna,
BuxDU professori, filologiya fanlari doktori (DSc)
(O'zbekiston)
E-mail: s.g.davronova@buxdu.uz
Qalandarova Gulzira G'ayrat qizi,
BuxDU Adabiyotshunoslik (o'zbek) mutaxassisligi magistranti
(O'zbekiston)
E-mail: marksovsqalandar80@gmail.com

ERKIN SAMANDARNING «JALOLIDDIN MANGUBERDI» ROMANIDA JALOLIDDIN MANGUBERDI OBRAZI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini masalasi Erkin Samandarning «Jaloliddin Manguberdi» romani misolida tadqiq etilgan. Romanda Jaloliddin Manguberdi obrazining milliy qahramon sifatidagi badiiy qiyofasi hamda murakkab ichki kechinmalarga ega inson sifatidagi ruhiy olami ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, qahramon xarakteri, uning vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lidagi kurashi, yurt taqdiri oldidagi mas'uliyati hamda shaxsiy kechinmalarining badiiy ifodalanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Asarda tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning o'zaro uyg'unligi, tarixiy voqea-hodisalarning ijodkor badiiy tafakkuri orqali qayta idrok etilishi, tarixiy shaxs xarakterini ochishda qo'llanilgan tasvir vositalari va muallifning badiiy mahorati yoritilgan. Shu bilan birga, romanda vatanparvarlik, mardlik, fidoyilik, milliy g'urur va ozodlik uchun kurash kabi g'oyalarning ifodalanishi, tarixiy shaxsning individual xususiyatlari bilan umumxalq manfaatlari o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida yozuvchining tarixiy shaxs obrazini yaratishdagi badiiy mahorati, asarning tarixiy xotirani tiklash, milliy o'zlikni anglash va vatanparvarlik tuyg'ularini yuksaltirishdagi badiiy-estetik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy roman, tarixiy shaxs obrazi, badiiy talqin, badiiy to'qima, tarixiy mavzu, badiiy mahorat.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос художественной интерпретации образа исторической личности в узбекской литературе на примере романа Эркина Самандара «Джалалиддин Мангуберди». В романе научно и теоретически анализируется художественный образ Джалалиддина Мангуберди как национального героя и его духовный мир как человека со сложными внутренними переживаниями. Также особое внимание уделяется характеру героя, его борьбе за свободу и независимость родины, его ответственности за судьбу страны и художественному выражению его личного опыта. В работе подчеркивается гармония исторической правды и художественной текстуры, переосмысление исторических событий посредством творческого художественного мышления, средства изображения, используемые для раскрытия характера исторической личности, и авторское художественное мастерство. Одновременно анализируется выражение таких идей, как патриотизм, мужество, самоотверженность, национальная гордость и борьба за свободу, а также взаимосвязь индивидуальных черт исторической личности и интересов нации. Исследование выявило художественное мастерство писателя в создании образа исторической личности, художественно-эстетическое значение произведения в восстановлении исторической памяти, понимании национальной идентичности и пробуждении патриотических чувств.

Ключевые слова: исторический роман, образ исторической личности, художественная интерпретация, художественная фактура, историческая тема, художественное мастерство.

Abstract. This article examines the artistic interpretation of the historical figure in Uzbek literature, focusing on Erkin Samandar's novel «Jaloliddin Manguberdi». The study provides a scholarly analysis of the character of Jaloliddin Manguberdi, exploring both his artistic portrayal as a national hero and his inner world – characterized by complex emotions and psychological depth. Particular attention is paid to the artistic depiction of the protagonist's character, his struggle for the homeland's freedom and independence, his sense of responsibility for the nation's destiny, and his personal experiences. The article highlights the harmony between historical truth and artistic fiction, the reimagining of historical events through the author's creative vision, the literary techniques employed to reveal the character's nature, and

the author's artistic craftsmanship. It analyzes the expression of themes such as patriotism, courage, self-sacrifice, national pride, and the fight for freedom, as well as the interplay between the historical figure's individual traits and the interests of the nation. The research reveals the author's artistic mastery in crafting the historical figure and underscores the work's artistic and aesthetic significance in restoring historical memory, fostering national self-awareness, and elevating patriotic sentiment.

Keywords: historical novel, portrayal of a historical figure, artistic interpretation, artistic fiction, historical theme, artistic craftsmanship.

Kirish. Zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini masalasi dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Milliy adabiyotimizda, xususan, romanchilikda tarixiy mavzuda asarlar yaratishga, tarixiy shaxslar siymosini badiiy gavdalanitirishga e'tibor kuchaydi. Tarixiy roman janrida yaratilgan asarlar orqali nafaqat o'tmish voqealari badiiy asosda qayta tiklanadi, balki milliy o'zlik, tarixiy xotira va ma'naviy qadriyatlar ham anglanadi.

O'zbek adabiyotida tarixiy shaxslar hayoti va faoliyatini badiiy talqin qilish an'anasi uzoq tarixga ega. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tarixiy roman janri takomillashib, millat tarixida muhim o'rin tutgan shaxslar obrazini yaratishga alohida diqqat qaratildi. Bu borada Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» romani yaqqol misol bo'ladi. Unda Zahiriddin Muhammad Boburning murakkab hayot yo'li, siyosiy faoliyati va ijodkorligi yoritilgan. Adibning «Avlodlar dovoni» asarida esa boburiylar sulolasi tarixiga murojaat qilindi. Shuningdek, tarixiy shaxslar obrazini yaratishda Muhammad Alining xizmatlari ham salmoqlidir. Uning «Ulug' saltanat» tetralogiyasida Amir Temur va temuriylar davri voqealari keng ko'lamda tasvirlangan.

Shunday qilib, o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi kabi tarixiy shaxslar hayoti va faoliyatini aks ettiruvchi asarlar milliy adabiyotning muhim qatlamini tashkil etadi. Bu asarlar nafaqat tarixiy xotirani saqlashga, balki yosh avlodda milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, milliy qahramonlar obrazining yaratilishi yosh avlodni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa burilish, o'zgarishlar davrida yashab o'tgan shaxslarning badiiy qiyofasi orqali xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari ifodalanadi.

Asosiy qism. Mustaqillik yillarida tarixiy mavzudagi asarlarga bo'lgan qiziqish yanada kuchaydi. Milliy tarixni qayta tiklash jarayonida xalq qahramonlari, davlat arboblari va buyuk ajdodlar obrazlarini yangicha talqin qilishga intilish kuzatildi. Shu nuqtai nazardan Jaloliddin Manguberdi obrazi o'zbek badiiy tafakkurida alohida o'rin tutadi. U faqat tarixiy shaxs sifatida emas, balki jasorat, erk va vatanparvarlik timsoli sifatida ham talqin qilindi. Shunday asarlar qatorida Erkin Samandarning «Sulton Jaloliddin» hamda Shahodat Isaxonovanning «Jaloliddin Manguberdi» romanlari ham muhim o'rin egallaydi. Ushbu asarlarda mo'g'ullar istilosiga qarshi kurashgan buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdi siymosi tarixiy haqiqat va badiiy talqin uyg'unligida tasvirlangan. Har ikki roman tarixiy shaxs obrazi yaratilishda o'ziga xos yondashuvning kuzatilishi bilan o'zbek tarixiy romanchiligi taraqqiyotiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Erkin Samandar bu mavzuga bir necha bor murojaat etgan. Uning «Ajdodlar qilichi», «Yot hujra» kabi dramatik asarlari ham mavjud. «Sulton Jaloliddin» romanida adib buyuk sarkardaning shonli hayot yo'liga oid kuzatishlarini kengaytirgani, uning timsoli talqiniga keng epik qamrovda yondashganligi ko'zga tashlanadi. «Erkin Samandar barcha romanlarida «yakdillik», «birlashish», «jipslik» kabi muqaddas tushunchalarni targ'ib qilishni muntazam davom ettirib keladi. Chunki mo'g'ullar davridagi parokandalik Xorazmning mag'lub bo'lishiga olib keldi. Ushbu voqealar «Sulton Jaloliddin» romanida o'z ifodasini topdi» [1,33].

Jaloliddin Manguberdi Xorazmshohlar davlatining vakillaridan biri, buyuk sarkarda, mo'g'ul bosqiniga qarshi kurash olib borgan va mustaqillik uchun jonini fido qilishga tayyor bo'lgan qahramon sifatida tarixda muhim o'rin egallaydi.

Muhokama va natijalar. Erkin Samandar «Sulton Jaloliddin» romanida sarkarda Jaloliddin obrazini murakkab kechmishi, ruhiy iztiroblari va ichki qarama-qarshiliklari bilan to'laonli ochishga intilgan. Ijodkor uning xarakteri va tarixiy sharoitdagi o'rnini ko'rsatishga alohida diqqat qaratdi.

Yozuvchi Jaloliddin Manguberdi obrazini yaratishda tarixiy faktlar, ma'lumotlardan ham badiiy to'qimadan ham birdek foydalangan. Ayniqsa ijodkorning badiiy fantaziyasi ushbu obrazning hayotiyliги,

ishonarliligini ta'minlashga muhim o'rin tutgan. «Badiiy to'qimaning mohiyati va ahamiyatini tarixiy mavzudagi asarlar misolida tushunish qulay. Yozuvchi tarixiy manbalarni o'rganadi, faktlar, voqealar, ularning ishtirokchilari haqida ma'lumotlarni yig'adi. Uning endigi vazifasi – o'rganganlarini badiiy qayta ishlash: badiiy voqelikda faktlar jonlanishi, voqealar yuz berishi, shaxslar yashashi lozim. Xuddi shu narsa – badiiy tasavvurni ishga solgan holda o'tmish hayotini qayta yaratish ijod bo'lib, unda badiiy to'qimaning roli beqiyosdir» [2,53]. Yozuvchi Erkin Samandar badiiy to'qima asosida Jaloliddin xarakterini ishonarli chizgilarda tasvirlashga erishgan. U romanda eng avvalo insoniy fazilatlar bilan havas qilishga arziydigan farzand va mehribon aka timsolida namoyon bo'lgan.

«Xarakterlar yaratish yozuvchining kishi ruhiyatini bilishi va tasvirlay olishiga bog'liq» [5,75]. «Jaloliddin Manguberdi» romani Erkin Samandarning tarixiy shaxs xarakterini yaratishda o'ziga xos mahoratga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Bunga adib qahramonlar ruhiyati tasviriga alohida e'tibor qaratish orqali erishganligini kuzatish mumkin. Romanda Jaloliddin Manguberdi obrazi murakkab psixologik xarakter sifatida badiiy talqin etiladi. Muallif qahramon xarakterini ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari va psixologik holatlari tasviri asosida ochib beradi. Masalan, uning singlisiga bo'lgan munosabati talqin etilgan jihatga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bunda Jaloliddinni el-yurt uchun jang qilgan, davlat ishlariga o'zini mas'ul deb bilgan jasoratli sarkarda sifatidagina emas, balki oilasiga e'tiborli, mehribon inson sifatida ham gavalantirilganligini ko'ramiz. «Balx. Jaloliddin qarorgohi. Hali tong otishiga ancha bor eli. Jaloliddin allaqanday noladan uyg'onib ketdi. Hayron bo'ldi. Yurakni ezguvchi nola qaydan keldi. Kimning yuragidan uzilgan oh ekan bu? Ayol ovozi edi. Og'ajon, deganday bo'ldi. Singlim... Tavba!» [3,20]. Asardan olingan ushbu parcha orqali Jaloliddin holatini kuzatadigan bo'lsak, qahramon ruhiyatida murakkab ziddiyatlar, ichki bezovtalik kechayotganligini anglash mumkin. Unga singlisining og'ir ahvolga tushgani tushi orqali ayonlashadi. Mazkur holat aka va singil o'rtasidagi ma'naviy bog'liqlik yuksak darajaga ko'tarilganini anglatadi. Bunday rishta insonlar bir-biridan uzoqda bo'lgan taqdirda ham saqlanib qoladi; ular bir-birining quvonchini qalban his etadi, tashvishlarini esa o'z dardidek qabul qiladi. Shu ma'noda uyqudan uyg'ongan paytidagi xavotir, tushkun holat yaqin inson taqdiriga befarq bo'lmagan akaning singlisiga bo'lgan mehr-muhabbati va ichki bog'liqligi ifodasidir. Bu holat qahramonni nozik ko'ngilli, hissiy sezgir inson sifatida namoyon etadi. Shundan so'ng muallif uning xotiralarida o'rin ajratadi. Jaloliddin singlisi bilan Samarqandda bo'lgan so'nggi uchrashuvini xotirasida qayta jonlantiradi. U singlisining xushnud onlarini yodga oladi va ayni paytda ichki sezgisi tufayli «Faqat xayrlashar chog'i uning ko'zlarida qandaydir mung ko'rdi» [2,20]. Bu tasvir orqali yozuvchi qahramonning kuzatuvchanligi va inson ruhiyatini nozik ilg'ay olish qobiliyatini ko'rsatadi. Qolaversa, aka-singillik munosabatining yuksak ko'rinishlaridan biri bir-birining holatini so'zsiz anglash, quvonchi va tashvishini qalb orqali his qilish hamda har qanday sharoitda ma'naviy tayanch bo'lib qolishdir. Akaning singlisi taqdiri uchun qayg'urishi, tashvishlanishi ana shu mustahkam ma'naviy rishtaning namunasidir. «Nahotki, o'shal kun diydorlashuvning oxirgisi bo'lgan ersa?» [3,20] degan ichki savol bilan o'sha paytdagi kechinmasini ko'nglida qayta jonlantirish asosida qahramon ruhiyatidagi ziddiyat, ikkilanishning yuzaga kelganligi ko'rinadi. Qahramon qalbidagi xavotir fojiaiy sezgilar bilan bog'liqligi ayni paytda kitobxon uchun ham ayonlashadi.

Shamsulmulk bilan bo'lgan dialog ham Jaloliddinning ichki kechinmalarini yanada chuqurroq ochiqroq ko'rsatadi. Vazirning Xonsulton begim haqidagi taxmini qahramon ruhiyatidagi o'zgarishlarni kuchaytirishga hizmat qiladi. Qahramonning tuyg'ulari va hayotiy vaziyatlarning mutanosibli badiiy asoslanadi. «Vazirning xayoli shu paytgacha asossiz bo'lmagan. Xayolim deganda u bilgan narsasini aytguvchidir. Demakki, Xonsulton begim Turkon xotun to'pi ila allaqaylarda sarson-sargardon. Kim bilsun, yog'iy ilgiga tushgandir ham.

O'z fikridan o'zi titrandi Jaloliddin Ancha sukut ichida o'ltirdi. Barmog'idagi uzukka tikiddi. «Oltin qoziq» yozuvi bitilgan noyob uzuk... Volidai muhtaramasi bergan bebaho tuhfa» [3,21]. Yozuvchi qahramon ruhiyatidagi hissiy larzani kuchli psixologik detal orqali dalillaydi. Muallif psixologik detal sifatida «Oltin qoziq» yozuvi tushirilgan uzuk detalidan mahorat bilan foydalanadi. Uzuk qahramon uchun nafaqat onasining yodgorligi, balki Vatan, oilaviy qadriyat va umrboqiy orzularning ramziy ifodasidir. Shuning uchun ham «O'z yeri, o'z elining achchiq qismati qalbini larzaga soldi» [3,21] degan jumlada individual kechinma umummilliy fojiaga ulanadi. Bu holat Jaloliddin xarakterining psixologik va ijtimoiy qatlamlari o'zaro uyg'unlashganini ko'rsatadi. Demakki, vatani, eli tinchligi, farovonligi uchun mas'ullik uning oilasi oldidagi mas'uliyatining ko'rinishi edi. U o'z oilasi timsolida ayni paytda

yurtdoshlarining taqdirini ham anglaydi. Ular bois jangga kiradi, ularni asrashni o'ziga muqaddas burch deb biladi. Ruhiiy holatlarining intihosida «Shahzodaning qo'li beixtiyor qilichga bordi» [3,21] tasviri qahramon ruhiy iztirobining faol harakatga aylanish jarayonini ifodalaydi. Ya'ni sarkardaning qo'li qilichga o'z-o'zidan bormaydi, balki muqaddas burch, oliy hissiyot va insoniy tuyg'ular natijasi uni jasoratga boshlaydi. Demak, muallif psixologik xarakter evolyutsiyasini izchil ochib beradi: avval sezgi, keyin xavotir, undan so'ng ichki iztirob va nihoyat qat'iy qarorga kelish bosqichlari kuzatiladi. Jaloliddin Manguberdi ana shu jihatlari bilan nafaqat jasur sarkarda, balki chuqur tafakkurga, nozik qalbga, kuchli hissiy-intellektual dunyoga ega bo'lgan murakkab psixologik xarakter sifatida gavdalanadi.

Asar davomida ota va o'g'il munosabatlarining murakkabligini ham kuzatamiz. Ota va o'g'il munosabatlarida Jaloliddinning Sulton Xorazmshohga nisbatan hurmat bilan murojaat qilishi va odob-axloq me'yorlariga rioya etgan holda muomalada bo'lishi va ayni paytda o'z mustaqil fikrini dadillik bilan ochiq ayta olishi uning ma'naviy-axloqiy darajasini ko'rsatib turadi. Asar davomida uning o'z nutqini «Padari buzrukvorim», «Qiblagohim», «Davlatpanohim» murojaatlari bilan boshlanganiga guvoh bo'lamiz. Bunday munosabatlar faqat Jaloliddinninggina emas, umuman olganda, ajdodlarimizning hayot tarzida amalda bo'lgan maqbul urf-odatlar, tarbiya ko'rinishlari, yuksak qadriyatlarni o'zida aks ettirib turadi.

Romanda valiahd shahzoda Jaloliddinning otasi Sulton Alouddinga qarata: «– Iltijo eturmen, padari buzrukvor, qo'shin ixtiyorini menga topshuring, alalxusus, bul qo'shin shiddatidin yog'iy daryoni kechib o'tmoqlikka jur'at eta bilmagay, magaram jur'at aylar ersa, biz ularning dodini bergaymiz, jasadlari quzg'unlarga yem bo'lgay» [3,26] deya qilgan murojaati ayniqsa e'tiborni tortadi. Ushbu o'rinda mamlakat taqdiri qil ustida turgan paytda qahramonlarning qat'iyat va qo'rquv o'rtasidagi to'qnashuvi aks etgan. Sultonga va Jaloliddinga tarafdorlarning turli xil munosabati vaziyatning murakkabligidan dalolat beradi. «Shahzodaning bu so'zlaridan keyin mashvarat suv sepgandek jimib qoldi. Ko'pchilikning ko'nglida ertangi kunga ishonch tug'ilgani aniq edi. Hirot, Xalaj va Hazor sarkardalari yuzi yorishganini Jaloliddin sezdi. Ammo Sultonning o'ng-so'lida o'ltirgan vazir ila sarkardaning qovog'i uyuldi. Birisi tomoq qirdi, ikkinchisining kursisi g'ijirladi» [3,26]. Jaloliddinning ushbu qat'iyatli murojaati uning harbiy-strategik iqtidorga egaligi, boshqaruvchilik salohiyati hamda jur'atligini namoyon etadi. Bunda muallif Jaloliddinning xarakterini nutqi orqali ochadi: qahramon nutqida mantiqiylik, strategik qaror qila olish, dovyuraklik va boshqaruvchilik qobiliyati mujassam etilgan bo'lib, aynan ushbu jihatlar tarixiy shaxs obrazning ishonarliligini kuchaytiradi. Jaloliddin obrazini muallif iqtisodiy, siyosiy bilim va mantiqiy tafakkur kuchiga ega bo'lgan shaxs sifatida ko'rsatadi. U voqealarni faqat harbiy nuqtayi nazardan emas, balki davlat arbobi sifatida ham baholaydi. U Xorazm davlatining hali katta imkoniyatga ega ekanligini anglaydi va otasini ham shunga ishontirishni istaydi. «– Padari buzrukvor! Xuroson-u Iroqu Fors hanuz Sizningdur. Ixtiyoringizda ikki yuz mingdin ziyod sodiq qo'shiningiz bordur. Yog'iylin xavfsirashga o'rin yo'qtur. Daryoning beri yog'i – biz turgan zaminni saltanatga tayanch aylab, yog'iy ustiga tashlanmoq, Turonzamindin oni haylab chiqarmoq zarurdir» [3,25]. U hukmdorning ruhiy tushkunligiga berilmaydi, aksincha, mavjud vaziyatni real baholay oladi va strategik qaror taklif qiladi. Jaloliddinning otasi bilan ziddiyati asosida uning shaxsiy manfaati emas, balki Vatan va saltanat istiqbolini o'ylashi yotadi. Mard va tadbirli o'g'il otasi Sulton Alouddinning qal'a mudofaasi uchun qo'shinni bo'laklarga bo'lib joylashtirish haqidagi xulosasiga qarshi turgan holda kuchlarni birlashtirish taklifini kiritadi. U daryo to'sig'idan unumli foydalanib dushmanga tajovuzkor zarba berish orqali strategik tashabbusni qo'lga olishni ko'zlagan. Uning «jasadlari quzg'unlarga yem bo'lgay» [3,26] degan nafrati dushman vahimasidan ruhan tushkun holatdagi saroy a'yonlariga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, ta'sir etish maqsadini ko'zda tutadi. Biroq ushbu oqilona va vatanparvarlikka yo'g'rilgan reja Sulton Alouddinning qalbidagi taxtni yo'qotish qo'rquvi sababli rad etiladi. Natijada Jaloliddin oqilona takliflari inkor etilgan, imkoniyatlari cheklangan qahramon sifatida gavdalanadi. Bunda asosiy konflikt otaning ehtiyotkorligi bilan o'g'ilning qat'iyati o'rtasidagi qarama-qarshilikda yuzaga chiqadi. Jaloliddinning taklifi davlatni saqlab qolishga qaratilgan bo'lsa-da, Muhammad Xorazmshoh unda taxt uchun xavf ko'radi: «Avval qo'shinni, so'ng taxtni egallamoqlikmi?» [3,26]. Mazkur ichki konflikt qahramon xarakterining fojiaiy qirrasini ochadi. Jaloliddin davlatni qutqarishga, saltanatning harbiy-siyosiy qudratini saqlab qolishga urinayotgan bo'lsa-da, uning oldidagi eng katta to'siq tashqi dushmandan ko'ra, hukmdorning ishonchsizligi, shubha-gumonlari hamda vaziyatdan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga va podshohni o'z yo'rig'iga yurgizishga urinayotgan ayrim amaldorlarning ta'siri bo'ladi. Umuman

olganda, romanda saroy ichidagi siyosiy ziddiyat va hukmdor irodasining sustligi tashqi bosqinga qarshi kurashni izdan chiqaruvchi asosiy sabab sifatida ko'rsatiladi. Ushbu vaziyatni tasvirlash orqali muallif, birinchidan, Jaloliddin xarakteridagi irodalilikni ko'rsatib bersa, ayni paytda, markaziy hokimiyatdagi ichki ziddiyat, shubha inqiroz holati tufayli davlatning halokati qanday boshlanganini badiiy asoslaydi.

Xulosa. Erkin Samandarning «Sulton Jaloliddin» tarixiy romanida Jaloliddin Manguberdi obrazi an'anaviy jangovar, shijoatli afsonaviy sarkarda sifatida emas, balki harbiy strategiyani puxta o'zlashtirgan, yuksak salohiyatga, iqtidorga, samimiylik va beg'ubor qalbga ega bo'lgan murakkab shaxs sifatida talqin qilingan. Muallif qahramon xarakteridagi murakkablikni urush maydonidagi temir intizom va murosasizlik hamda tinch hayotdagi yuksak madaniy saviya, nozik qalblilik kabi jihatlarni badiiy jihatdan teran tasvirlash asosida ko'rsatadi.

Jaloliddin obrazi asarda oilasiga mehribon, sezgir, mard, ma'naviy-axloqiy jihatdan yuksak fazilatlariga ega bo'lgan inson sifatida gavdalandirilgan. Yozuvchi uning ruhiyati, nutqi, o'zaro munosabatlaridagi intizomi bilan bog'liq jihatlarga alohida e'tibor qaratgan.

Asarda qahramon tomonidan ilgari surilgan strategik takliflar va amaliy harakatlar uni zamonasidan ilgarilab ketgan davlat arbobi sifatida namoyon etadi. Uning fojiasi tashqi dushmanning (mo'g'ullarning) kuchliligida emas, balki o'zi mansub bo'lgan davlat tuzilmasining ichki inqirozida aks etadi. Sulton Alouddin va uning saroy a'yonlari davlat taqdiri hal bo'layotgan pallada shaxsiy manfaatni milliy xavfsizlikdan ustun qo'ygan bir sharoitda, Jaloliddin hokimiyatni toj-u taxt uchun emas, balki vatan ozodligi yo'lidagi vosita sifatida qabul qiladi. Yozuvchi Jaloliddin Manguberdi obrazini yaratish orqali Vatanga sadoqat, milliy birlik, ozodlik va adolat yo'lida fidoyilik g'oyalarini ilgari surgan.

Umuman olganda, Erkin Samandarning «Sulton Jaloliddin» romanida tariximizning murakkab va ziddiyatli davrlari mahorat bilan tasvirlangan. Asarda Jaloliddin Manguberdi obrazi vatanparvarlik, jasorat va insoniy kechinmalarni o'zida mujassam etgan ko'p qirrali qahramon sifatida talqin qilinib, uning ichki va tashqi konfliktlari xarakter rivojining muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. Asar yurtimiz o'tmishini badiiy talqin etish, milliy qahramon obrazini yaratish hamda tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglash g'oyalarini yoritishda o'zbek tarixiy romanchiligining muhim namunalaridan biri sifatida badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Атажанов С. Эркин Самандарнинг фольклоризмлардан фойдаланиш маҳорати. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори... дисс. – Урганч, 2021. – 151 б.
2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 408 б.
3. Самандар Э. Султон Жалолиддин. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 288 б.
4. Самандарова Л. Хоразм адиблари ижодида фольклор аңғаналари (муस्ताкиллик даври). – Тошкент: Yashil yaproq nashr-matbaa uyi, 2022. – 200 б.
5. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 272 b.

Муртазаева Феруза Рашитовна,
доктор филологических наук (DSc),
профессор кафедры русского языка
и литературы БухГУ (Узбекистан)
E-mail: feruza79.79@list.ru

ПРОБЛЕМА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ XXI ВЕКА: НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА АМЕРИКАНСКОЙ ПИСАТЕЛЬНИЦЫ КОЛИН ГУВЕР «ВСЁ ЗАКОНЧИТСЯ НА НАС»

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей репрезентации домашнего насилия в романе американской писательницы Колин Гувер «Все закончится на нас» (*It Ends with Us*). Цель исследования заключается в выявлении основных способов художественного изображения физического и психологического насилия, а также в определении его влияния на развитие образа главной героини. Домашнее насилие в романе представлено как сложная система, в которой физическая агрессия сочетается с психологическим воздействием, чувством вины и эмоциональной зависимостью. Финальное решение героини разорвать отношения интерпретируется как прекращение воспроизводства семейного сценария насилия.

Ключевые слова: Колин Гувер, «Все закончится на нас», домашнее насилие, психологическое насилие, эмоциональная манипуляция, газлайтинг, цикл насилия, семейная травма, женская проза.

Annotatsiya. Maqola amerikalik yozuvchi Kolin Guverning «Biz bilan tugaydi» (*It Ends with Us*) romanida oilaviy zoʻravonlikning aks ettirilishi xususiyatlarini tadqiq qilishga bagʻishlangan. Tadqiqotning maqsadi jismoniy va psixologik zoʻravonlikning asosiy badiiy tasvirlash usullarini aniqlash, shuningdek, uning bosh qahramon obrazining rivojlanishiga taʼsirini belgilashdan iborat. Romanda oilaviy zoʻravonlik jismoniy tajovuz psixologik taʼsir, aybdorlik hissi va emotsional qaramlik bilan uygʻunlashgan murakkab tizim sifatida taqdim etiladi. Qahramonning munosabatlarni uzish haqidagi yakuniy qarori zoʻravonlikning oilaviy ssenariysi takrorlanishini toʻxtatish deb talqin qilinadi.

Kalit soʻzlar: Kolin Guver, «Biz bilan tugaydi», oilaviy zoʻravonlik, psixologik zoʻravonlik, emotsional manipulyatsiya, gazlayting, zoʻravonlik sikli, oilaviy travma, ayollar nasri.

Abstract. The article investigates the features of the representation of domestic violence in the novel *It Ends with Us* by the American writer Colleen Hoover. The objective of the study is to identify the main artistic methods of depicting physical and psychological violence, as well as to determine its impact on the character development of the protagonist. Domestic violence in the novel is presented as a complex system in which physical aggression is combined with psychological coercion, feelings of guilt, and emotional dependency. The protagonist's final decision to end the relationship is interpreted as halting the reproduction of the family scenario of violence.

Keywords: Colleen Hoover, *It Ends with Us*, domestic violence, psychological abuse, emotional manipulation, gaslighting, cycle of violence, family trauma, women's fiction.

Введение. В последние годы домашнее насилие стало одной из наиболее обсуждаемых социальных проблем. Как пишут С.Д. Савин, В.Ф. Щепельков и А.Н. Сидорова в своей статье, «домашнее насилие воспринимается большинством опрошенных как значимая социальная проблема, комплексная по характеру. Россияне относят к нему не только физическое и сексуальное насилие в отношении члена семьи, но также психологическое и экономическое насилие, причем роль психологического фактора в семье возрастает» [3, 68].

Проблема домашнего насилия во многом латентна, поэтому для оценки его реальных масштабов необходим анализ косвенных индикаторов. В этих условиях литература XXI века выступает действенным инструментом концептуализации травмы, предоставляя читательскому полю язык для вербализации опыта, долгое время остававшегося в зоне молчания. Обращение Колин Гувер к теме домашнего насилия в романе «Все закончится на нас» (2016) представляет интерес не только с точки зрения литературного мастерства, но и как пример трансформации способов репрезентации травмы в массовой прозе. Если в классической литературной традиции

насилие часто выступало фоновым элементом или причиной трагической развязки, то у Гувер фокус смещается на психологические механизмы, удерживающие человека в деструктивных отношениях.

Основная часть. Для понимания философских и правовых корней проблемы необходимо обратиться к базовым исследованиям агрессивности. Как пишет Н.К. Котова в своей статье, «насилие является не только социокультурной, но и философской и правовой проблемой», а его самые разнообразные проявления можно видеть во всех уголках мира, что делает его одной из основных причин смертности и травматизма [4, 110]. Далее автор отмечает, что насильственная ориентация личности предполагает использование агрессии как обычного средства достижения своей цели, чему свойственны жестокость и пренебрежение к правам других людей [4, 112].

Как отмечают авторы практического руководства по выходу из абьюзивных отношений, «модель работает для любого типа абьюза – физического, эмоционального, экономического», и с каждым витком напряжение нарастает быстрее, а период затишья сокращается [1, 45].

Первая фаза – нарастание напряжения. Партнёр становится раздражительным, придирается к мелочам. Жертва начинает ходить по лезвию – старается предугадать желания, избегать провокаций. Окружающие списывают поведение абьюзера на усталость или стресс на работе.

Вторая фаза – инцидент. Накопившееся напряжение взрывается. Абьюзер орёт, оскорбляет или применяет физическую силу, при этом характерная деталь заключается в том, что он обвиняет жертву в провокации. На деле причина – не действия жертвы, а потребность абьюзера в контроле. Третья фаза – примирение. Агрессор извиняется, дарит подарки, становится нежным. Жертва верит, включается механизм «ментального разделения»: создаются два образа партнёра – «плохой» и «хороший».

Четвёртая фаза – спокойствие, которое неизбежно сменяется новым витком напряжения. Нарративная структура романа Гувер миметически воспроизводит этот описанный в психологии цикл. Сюжет строится не линейно, а через чередование периодов идеализации и фаз нарастающего напряжения. После каждого акта насилия следует фаза раскаяния: Райл Кинкейд, муж главной героини Лили Блум, не просто просит прощения – он демонстрирует глубокое раскаяние, плачет, обещает измениться. Как пишет сама Лили в своём дневнике, пытаясь справиться с когнитивным диссонансом после первого инцидента: *«Я говорила себе, что это была случайность. Что он не нарочно. Что он просто устал и нервничал из-за работы. Настоящий Райл не такой. Настоящий Райл меня любит»* [2, 187].

Одной из ключевых особенностей романа является отказ от образа агрессора как карикатурного злодея. Райл молод, успешен, привлекателен и занимает высокое социальное положение нейрохирурга. Именно эта внешняя «нормальность» становится главным инструментом манипуляции. Гувер показывает, как насилие маскируется под интенсивную страсть и заботу.

Ревность Райла к прошлому Лили и её общению с другими мужчинами подаётся как свидетельство глубоких чувств. Этот механизм тесно связан с другим, крайне разрушительным феноменом – газлайтингом.

Газлайтинг – форма психологического насилия, цель которой заставить жертву сомневаться в своей адекватности. Как пишут Л. Дарк, Х. Патерсон и их соавторы в своей статье, с ростом внимания к криминализации психологических форм абьюза исследователям необходимо разрабатывать чёткие определения таких абстрактных концептов, как газлайтинг [5, 375]. Опираясь на опыт выживших жертв и специалистов кризисных центров, авторы выделяют шесть ключевых компонентов газлайтинга: специфическое поведение, его деструктивные последствия, намерение, повторяемость, вспомогательные тактики, а также фундаментальную роль дисбаланса власти и интимности. Как отмечает Л. Дарк, именно сочетание интимной близости и злоупотребления властью делает этот вид насилия столь разрушительным для психики [5, 378].

В романе Гувер мы наблюдаем все эти компоненты, причём автор мастерски исследует такую спорную категорию, как «намерение». Райл часто не имеет осознанного намерения разрушить личность Лили; его вспышки гнева и последующее отрицание фактов («Я такого не говорил», «Тебе показалось») являются вспомогательными тактиками защиты собственного эго. Однако, как подчёркивают исследователи, отсутствие злого умысла не отменяет деструктивных

последствий для жертвы [5, 380]. Жертва начинает перепроверять свою память и через несколько месяцев такого воздействия уже не уверена, было ли оскорбление на самом деле или она «слишком чувствительная».

Дальнейшая дестабилизация строится на технике эмоционального обесценивания («Ты неадекватно реагируешь», «Вечно ты драматизируешь»), в результате чего внутренний компас жертвы сбивается, а легитимность ее чувств подвергается тотальному сомнению. Следующий вектор давления – смещение локуса контроля и реверсия вины по схеме «если бы твое поведение было иным, эксцесса бы не произошло».

Жертва принимает ответственность за действия агрессора. Как отмечают авторы исследования абьюзивных отношений, «по данным опросов кризисных центров, 7 из 10 женщин, обратившихся за помощью, на первом приёме формулируют запрос как «помогите мне исправиться, чтобы он перестал меня бить» [1, 78]. В романе Гувер это показано через диалоги, где Лили пытается назвать свою боль, но наталкивается на стену непонимания и в итоге начинает винить в его срывах себя.

Перелом наступает, когда Лили осознаёт, что повторяет судьбу матери, терпевшей побои отца. Как пишет героиня в своём дневнике, формулируя этот страшный вывод: «Я поняла, что стала своей матерью. Я позволила мужчине бить себя, точно так же, как она позволяла моему отцу. Я заперта в том же самом кошмаре» [2, 342]. Этот момент становится точкой перехода от пассивного наблюдения к активной внутренней работе.

Важно отметить, что осознание приходит не через внешнее вмешательство. Она сама, через сравнение с прошлым опытом и через любовь к нерождённому ещё ребёнку, находит в себе силы разорвать цикл. Именно здесь роман вступает в диалог с той самой социальной проблемой, о которой пишут Савин, Щепельков и Сидорова: психологическое насилие, передающееся из поколения в поколение, требует осознанного усилия для разрыва.

Кульминация романа – не очередной акт агрессии, а решение героини разорвать цикл. В традиционных сюжетах жертва часто либо погибала, либо её спасали внешние силы. У Гувер спасение приходит изнутри. Лили понимает: остаться с Райлом из страха одиночества или из любви – значит обречь новорождённую дочь Эмерсон на повторение того же сценария. В финальной сцене, объясняя Райлу своё решение, Лили говорит: «Я люблю тебя. Но я не позволю тебе быть в жизни нашей дочери, если ты не можешь контролировать себя. Я не хочу, чтобы она думала, что любовь – это боль. Это заканчивается на нас» [2, 389]. Эти слова – не просто эмоциональный жест, а акт самоопределения, в котором героиня одновременно признаёт свою любовь и отказывается от деструктивной модели отношений.

Обсуждение и результаты. Этот выбор означает переход от виктимности к агентности. Лили больше не ждёт, пока кто-то другой остановит насилие; она сама берёт ответственность за свою жизнь. Возвращение Атласа символизирует возможность новых, здоровых отношений, построенных на равенстве и уважении. Однако Гувер не идеализирует этот выбор: Лили уходит, продолжая любить Райла, и это делает её решение ещё более сложным и реалистичным. Автор показывает, что разрыв цикла насилия возможен даже тогда, когда агрессор представляет собой сложную, травмированную личность, а не абсолютное зло.

Роман Колин Гувер фиксирует важный сдвиг в художественном осмыслении домашнего насилия в литературе текущего столетия. Писательница осознанно уходит от плоских бинарных оппозиций, обнажая многоуровневую природу деструктивной связи. Через деконструкцию привычного амплуа агрессора, цикличность повествовательной структуры и утонченный психологизм раскрываются скрытые пружины, удерживающие человека в ловушке. Ключевой методологический фокус смещается с простой фиксации актов агрессии на глубокий анализ внутренних стратегий преодоления и освобождения.

Вывод. Роман Колин Гувер наглядно демонстрирует способность современной массовой прозы выходить за рамки чисто развлекательной функции, превращаясь в действенный инструмент социального просвещения. Произведение дает читателю необходимую оптику для распознавания латентных форм абьюза и скрытых манипуляций, транслируя ресурс для преодоления деструктивного опыта. В ситуации, когда проблема домашнего насилия хронически стремится к изоляции и замалчиванию, подобные тексты берут на себя превентивную миссию.

Они не просто деконструируют паттерны девиантного поведения, но и утверждают возможность институционального и внутреннего разрыва порочного круга через акт осознания и суверенное волеизъявление.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абыюзивные отношения: как распознать и выйти [Электронный ресурс]. URL: <https://example.com> (дата обращения: 24.09.2026).
2. Гувер К. Все закончится на нас / пер. с англ. – М.: Эксмо, 2019. –384 с.
3. Савин С.Д., Щепельков В.Ф., Сидорова А.Н. Домашнее насилие как социальная проблема в российском обществе: между приватностью и публичностью // Современное общество: актуальные проблемы и перспективы развития. 2025. Том 25, № 1. –С. 64-78.
4. Котова Н.К. Социально-психологические основы агрессивности человека // Вестник Каспийского общественного университета. 2020. № 2. –С. 108-115.
5. Darke L., Paterson H., Dhillon H., van Golde C. Defining gaslighting in intimate partner violence: Insights from victim survivors and support service providers // Psychology, Public Policy, and Law. 2025. Vol. 31(4). –Р. 375–392.

*Istamova Shoxida Maxsudovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
professori, filologiya fanlari
bo'yicha faksafa doktori (PhD)
(O'zbekiston)
E-mail: shoyka07@mail.ru*

«TUTASH OLAMLAR» ROMANIDA TARIXIY-SAKRAL MAKONNING XRONOTOPIK FUNKSIYALARI

Annotatsiya. Maqolada Hojiakbar Shayxovning «Tutash olamlar» romanidagi tarixiy-sakral makon xronotop masalasi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Romanda o'tmishga daxldor joylarning tarixiy xotirani saqlashi, ayrim vaziyatlarda esa hozirgi zamon bilan o'tmish o'rtasidagi aloqani yuzaga chiqarishi tadqiqotning asosiy masalasini tashkil etadi. Tarixiy makonning sakral mazmun olishi, bir joy doirasida turli vaqt qatlamlarining uchrashishi, real borliq bilan metafizik olam chegarasining o'zgarib borishi asar voqealari asosida kuzatiladi. Shu orqali makonning roman vaqtini tashkil etishdagi, qahramonlarning o'tmishni idrok etishidagi hamda asar nomiga olib chiqilgan «tutash olamlar» mazmunini ochishdagi o'rni aniqlanadi.

Kalit so'zlar: xronotop, tarixiy-sakral makon, tarixiy xotira, sakral makon, badiiy vaqt, makon poetikasi, chegaraviy makon, mifopoetika, real olam, metafizik olam, Hojiakbar Shayxov, «Tutash olamlar».

Аннотация. В статье историко-сакральное пространство в романе Ходжиакбара Шайхова «Туташ оламлар» рассматривается в аспекте хронотопа. Основное внимание уделяется связанным с прошлым пространствам, которые сохраняют историческую память и в определённых ситуациях устанавливают связь между прошлым и настоящим. На материале романа прослеживаются приобретение историческим пространством сакрального смысла, пересечение различных временных пластов в пределах одного пространства, а также изменение границ между реальным бытием и метафизическим миром. В результате определяется роль пространства в организации художественного времени романа, восприятии прошлого героями и раскрытии смысла понятия «соприкасающиеся миры», вынесенного в название произведения.

Ключевые слова: хронотоп, историко-сакральное пространство, историческая память, сакральное пространство, художественное время, поэтика пространства, пограничное пространство, мифопоэтика, реальный мир, метафизический мир, Ходжиакбар Шайхов, «Туташ оламлар».

Abstract. The article examines historical-sacred space in Hojiakbar Shaykhov's novel *Tutash olamlar* from the perspective of the chronotope. The study focuses on spaces associated with the past that preserve historical memory and, in certain situations, establish a connection between past and present. The analysis traces how historical space acquires sacred meaning, how different temporal layers intersect within the same spatial setting, and how the boundaries between the real and metaphysical worlds shift throughout the novel. It further identifies the role of space in shaping the novel's artistic time, the characters' perception of the past, and the meaning of the «interconnected worlds» concept expressed in the title of the work.

Keywords: chronotope, historical-sacred space, historical memory, sacred space, artistic time, poetics of space, liminal space, mythopoetics, real world, metaphysical world, Hojiakbar Shaykhov, *Tutash olamlar*.

Kirish. Hojiakbar Shayxovning «Tutash olamlar» romanida o'tmish va bugun orasidagi aloqa voqealarning xronologik ketma-ketligi orqali emas, ko'proq muayyan joylar bilan bog'liq holda ochiladi. Qahramon uchun avval oddiy yoki tanish bo'lib ko'ringan makonning zamiridan boshqa bir davrga tegishli xotira, sir yoki iz chiqib keladi. Shu paytdan boshlab joyning ma'nosi ham o'zgaradi. U endi voqea sodir bo'layotgan hududning o'zigina emas, o'tmishning hozirgi hayotga kirib kelishiga imkon

beradigan nuqtaga aylanadi. Romandagi tarixiy-sakral makon masalasini aynan mana shu hodisadan kelib chiqib kuzatish mumkin.

Asardagi tarixiy joylarning badiiy vazifasi bir xil emas. Bir joy o'tmishdan qolgan izni eslatsa, boshqasi qahramonni shu o'tmish qarshisida qoldiradi. Ayrim makonlarda esa tarix, xotira va g'ayrioddiy hodisa bir-biriga shu darajada yaqinlashadiki, joyning odatiy ma'nosi yetarli bo'lmay qoladi. Uning qadimiyligi bu yerda asosiy belgi emas. Muhimi – shu joyda ilgari kechgan hayotning izi va bu izning bugungi odam ongida qanday aks-sado berishidir. Xotiraga sir, e'tiqod, rivoyat yoki metafizik tasavvur qo'shilganda tarixiy makonning mazmunida sakrallik kuchayadi. Shuning uchun romandagi sakral makonni faqat diniy mazmunga ega joylardan qidirish masalani toraytirib qo'yadi.

Asar nomidagi «Tutash olamlar» birinchi qarashda ikki xil borliqning uchrashishini anglatadi. Roman voqealari ichiga kirilganda bu tushunchaning ma'nosi kengayib boradi. Bu yerda faqat ikki olam emas, ikki vaqt ham tutashadi. Hozirgi hayot ichida o'tmishning izi paydo bo'ladi; qahramon tarixni chetdan turib eslamaydi, balki uning izlari saqlangan makon orqali o'tmishga yaqinlashadi. Ba'zi o'rinlarda ko'rinadigan va ko'rinmaydigan olam orasidagi farq ham avvalgidek qat'iy bo'lib qolmaydi. Demak, roman nomidagi «tutashish»ni faqat fantastik voqea bilan bog'lash uning ma'nosini to'liq ochmaydi. Unda zamonlar, xotiralar va inson tasavvuridagi turli borliq qatlamlarining yaqinlashuvi ham bor.

Bu holatning ildizlarini folklor tafakkuridan ham izlash mumkin. Xalq tasavvurida hamma joy bir xil mazmunga ega bo'lmagan. Ajdodlar bilan bog'liq manzil, qabriston, qadimiy xaroba, g'or, yo'l yoki chegara singari joylar atrofida ko'plab rivoyat va e'tiqodlar shakllangan. Bunday joyga kirgan odam odatdagi hududdan boshqa ma'no maydoniga o'tgandek tasavvur qilingan. Makon haqidagi shu qadimiy qarashlarning ayrim belgilari «Tutash olamlar»da ham seziladi. Lekin Shayxov folklordagi tayyor modelni roman voqealariga ko'chirib qo'ymaydi. Qadimiy tasavvur zamonaviy odamning tarixga qarashi, fantastik voqelik va inson bilimi yetib bormagan borliq haqidagi o'ylar bilan qo'shiladi. Natijada folklordan kelgan makon xotirasi yangi badiiy sharoitda boshqa mazmun ola boshlaydi.

Bu masalani xronotop nuqtayi nazaridan ko'rish roman tuzilishidagi yana bir jihatni aniqlashtiradi. M.M. Baxtinning xronotop haqidagi qarashlarida vaqtning makon bilan uzviy aloqasi asosiy o'rinda turadi. H. Shayxov romanida bu bog'lanish tarixiy vaqtning qanday berilishida ayniqsa seziladi. O'tmish har doim ham alohida retrospektiv hikoya shaklida qaytarilmaydi. Ba'zan joyning o'zi uni eslatadi, qahramonning shu joy bilan to'qnashuvi esa ilgari kechgan voqelikni bugungi vaqtga olib chiqadi. Shu ma'noda romandagi ayrim makonlar o'zida vaqt izini saqlaydi. Qahramon ana shu izni anglagan sari joyning tarixiy mazmuni ham chuqurlashadi.

Masalaning biz uchun muhim tomoni ham shu yerda. Tarixiy joyning sakral makonga aylanishi qaysi nuqtadan boshlanadi? Buning uchun joyning qadimiy bo'lishi yetarlimi yoki uning bugungi inson ongida qayta idrok qilinishi ham kerakmi? Roman voqealarini kuzatganda ikkinchi holat muhimroq ko'rinadi. O'tmish makonda iz qoldiradi, ammo bu iz qahramonning tajribasi, xotirasi yoki g'ayrioddiy hodisa bilan to'qnashgandagina faol ma'no kasb etadi. Shunda tarixiy vaqt uzoq o'tmishga tegishli ma'lumot bo'lib qolmay, hozirgi zamon voqealarining bir qismiga aylanadi.

Shu kuzatish maqolaning asosiy yo'nalishini belgilaydi. «Tutash olamlar»da tarixiy-sakral makonning qanday shakllanishi, o'tmish va hozirgi vaqtning bir joy doirasida qanday yaqinlashishi, folklor-mifologik tasavvurning bu jarayondagi o'rni roman matni asosida tekshiriladi. Maqsad tarixiy joylarni tayyor tasniflarga ajratish emas, balki ularning asar ichida qanday ishlashini aniqlashdir. Shu asosda «Tutash olamlar» tushunchasini ham faqat real va metafizik borliqning uchrashuvi emas, turli vaqt qatlamlarini bir makonda yaqinlashtiradigan badiiy tamoyil sifatida o'qish mumkin.

Badiiy matnda folklorga xos zamon va makon munosabatini o'rganish xronotop nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biridir. M.M. Baxtin xronotopni vaqt va makonning badiiy yaxlitligi sifatida asoslar ekan, folklorda shakllangan makon-vaqt modellari keyingi adabiy janrlar poetikasiga singib borganiga ham e'tibor qaratadi [1]. Folkloriy tafakkur bilan bog'liq xronotopni konkret epik material asosida o'rganish Gonca Kuzay Demirning «Dede Korkut kitobi»ga bag'ishlangan tadqiqotida davom ettirilgan. Olim asardagi vaqt va makon munosabatini tahlil qilib, xronotoplarining epik syujetdagi vazifasi hamda o'tmish bilan keyingi davr o'rtasidagi aloqani ta'minlash xususiyatini ko'rsatadi [2].

Rus folklorshunosligida bu muammo S.Y. Neklyudov tadqiqotlarida ancha aniq qo'yilgan. Uning «Vremya i prostranstvo v byline» hamda folklor nasrining makon-vaqt tuzilishiga bag'ishlangan ishlarida

epik makon, qahramon harakati, yo'l va makon chegaralari folklor syujetini tashkil etuvchi unsurlar sifatida tekshiriladi [3; 4]. Bu ishlar folklor xronotopini faqat voqeaning kechish joyi va vaqti sifatida emas, qahramon harakati hamda syujetning ichki mantig'ini belgilaydigan tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Hojiakbar Shayxov ijodiga doir tadqiqotlarda masala boshqa yo'nalishlarda rivojlangan. Ozod Sharafiddinov «Hojiakbarning sirli olami» maqolasida «Tutash olamlar» va «Ikki jahon ovorasi»ni o'zbek nasridagi mistik-fantastik roman tajribasi sifatida baholab, yozuvchi yaratgan sirli olamning falsafiy va ma'naviy asoslariga e'tibor qaratgan [5]. I.Yoqubov esa mustaqillik davri o'zbek romanlari poetikasini tadqiq etar ekan, «Tutash olamlar» ni bevosita tahlilga tortib, undagi mistik-fantastik tasvir, ramziylik, real va g'ayrioddiy borliq munosabatiga to'xtaladi [6]. D. Quvvatovning o'zbek ilmiy-badiiy fantastikasidagi folklor motivlariga bag'ishlangan tadqiqoti Shayxov mansub bo'lgan fantastik nasrda folklor materialining badiiy o'zlashtirilishini tushunish uchun muhimdir [7].

Mazkur tadqiqotlarda «Tutash olamlar» ning fantastik va mistik tabiati, ramziyligi hamda folklor bilan aloqador ayrim xususiyatlari yoritilgan. Biroq romandagi tarixiy joyning sakral mazmun olishi, folklorga xos makon tasavvurlarining tarixiy xotira bilan bog'lanishi va turli vaqt qatlamlarining bir makonda tutashishi alohida xronotopik muammo sifatida maxsus o'rganilmagan. Ushbu maqolada e'tibor aynan shu masalaga qaratiladi.

Muhokama va natijalar. «Tutash olamlar» romanidagi makonlarni kuzatish tarixiylik va sakrallik asarda har doim ham tayyor holda yonma-yon kelmasligini ko'rsatadi. Qadimiy joyning mavjudligi yoki o'tmishdagi biror voqeaning eslanishi makonni o'z-o'zidan sakral xususiyatga ega qilib qo'ymaydi. Buning uchun joy bilan bog'langan tarix qahramonning bugungi tajribasiga ta'sir qilishi kerak. Roman voqealarida aynan shu jarayon ko'p uchraydi: o'tmish dastlab xotira, rivoyat yoki ajdod haqidagi ma'lumot sifatida ko'rinadi, keyinchalik esa qahramon yashayotgan vaqtning ichiga kirib, uning borliq haqidagi qarashiga ta'sir ko'rsata boshlaydi. Tarixiy makonning sakrallashuvi, bizningcha, ana shu o'zgarishdan boshlanadi.

Asarning dastlabki boblaridayoq «Avliyoning tashrifi», «Rivoyat», «Arshi a'lodagi savol-javob» ning ketma-ket kelishi [8, 10-15] voqea maydonining bir xil qolmasligidan darak beradi. Dastlab inson yashayotgan muhitga avliyo obrazi kiradi, undan so'ng rivoyat orqali o'tmishga yo'l ochiladi, keyingi bosqichda esa voqelik «arshi a'lo» deb atalgan metafizik makongacha kengayadi. Bu uch holatni alohida epizodlar deb qarash mumkin, lekin ularning ketma-ketligi boshqacha bir mantiqni ham ko'rsatadi: roman makoni asta-sekin ko'zga ko'rinadigan hudud chegarasidan chiqadi. O'quvchi avval tarixiy xotira bilan, keyin esa odatiy tajriba bilan tushuntirib bo'lmaydigan borliq bilan yuzlashtiriladi. Shunday qilib, fantastik voqea boshlanishidan oldin uning makoniy zamini tayyorlanadi.

«Rivoyat»ning shu tizimdagi o'rni, ayniqsa, e'tiborga loyiq. Rivoyat o'tmish haqidagi axborotni yetkazish uchungina kiritilganida, uni retrospektiv chekinish sifatida baholash mumkin edi. Romanda esa uning vazifasi kengroq. Rivoyat o'tmishni hikoya qilib bo'lgach yo'qolib ketmaydi; uning mazmuni keyingi voqealarni anglashga ta'sir qiladi. Demak, rivoyatda saqlangan vaqt bilan qahramon yashayotgan vaqt orasida ichki aloqa mavjud. Folklor xronotopining yozma adabiyotdagi izlarini ham shu yerdan qidirish mumkin. Folklorida makon ko'pincha biror voqea, shaxs yoki ajdod haqidagi xotira bilan birga yashaydi. Rivoyat unutilmasa, u bog'langan joy ham oddiy geografik nuqtaga aylanib qolmaydi. Shayxov shu xususiyatdan fantastik roman poetikasi uchun foydalanadi.

Tahlilda yana bir holat aniqlandi: romandagi tarixiy-sakral makon **xotirani saqlash bilan cheklanmaydi, uni harakatga keltiradi**. Bu farq muhim. Xotira saqlangan makon o'tmishdan darak beradi; faol xotira esa hozirgi zamonda yashayotgan odamning qarori, dunyoqarashi yoki ruhiy holatiga aralashadi. Ajdodlar ruhining avlodlar bilan uchrashishi va ularga yo'l-yo'riq ko'rsatishi haqidagi epizodlarda bu jarayon ochiq ko'rinadi. Shayx Tohir buva, Shayx Xoja buva va Tilla shayx roman voqealarida faqat o'tgan avlod vakillari sifatida eslanmaydi. Ularning ruhiy mavjudligi hozirgi zamon qahramonlari bilan aloqa qiladi. Natijada tarixiy xotira mavhum tushuncha emas, syujetga ta'sir etadigan kuchga aylanadi.

Bu hodisani folkloriy ajdodlar kulti bilan aynan tenglashtirish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Shayxov folklor yoki mifologik tasavvurni etnografik aniqlik bilan qayta tiklashni maqsad qilmagan. Romanda ajdod ruhi haqidagi qadimiy tasavvur fantastik badiiy shartlilikka bo'ysundiriladi. Shunga qaramay, ikkala holatning ichki mantiqida yaqinlik bor: o'lim ajdod bilan avlod o'rtasidagi aloqani

butunlay tugatmaydi. Ajdod boshqa mavjudlik holatiga o'tadi, tirik avlod esa muayyan sharoitda u bilan aloqa qila oladi. Shu nuqtada vaqt ham odatiy xronologik xususiyatini yo'qotadi. Bir zamonda yashamagan insonlar bitta badiiy vaziyat ichida uchrashadi.

Aynan shu holat «Tutash olamlar» nomiga boshqacha nazar bilan qarashga olib keladi. «Olam» tushunchasini faqat real va metafizik dunyo ma'nosida olsak, roman nomining bir qatlami ochiladi. Asardagi xronotop munosabatlari esa «olamlar» tushunchasiga vaqt ma'nosini ham qo'shadi. Ajdodning olami – o'tmish; tirik avlodning olami – bugun. Ular uchrashgan paytda faqat ikki makon emas, ikki zamon ham tutashadi. Shuning uchun romandagi fantastik aloqa aslida tarixiy xotiraning badiiy shakllaridan biri sifatida ham o'qilishi mumkin.

«Arshi a'lodagi savol-javob» [8, 15] roman makonining vertikal yo'nalishda kengayganini ko'rsatadi. Bunda yuqori olam bilan yer yuzidagi hayot o'rtasida masofa mavjud, ammo aloqa uzilmagan. Folklor va mifologik tasavvurlarda uchraydigan yuqori va quyi olamlar modeliga o'xshashlik shu jihatda seziladi. Biroq Shayxovdagi metafizik makon qadimiy kosmologiyaning oddiy takrori emas. Yozuvchini ko'proq inson bilishining chegarasi qiziqtiradi. Ko'z bilan ko'rilmaydigan olam mavjud bo'lishi mumkinmi, inson uning belgilarini qanday anglaydi, ilmiy bilim va e'tiqod bir-birini mutlaqo inkor etishi shartmi – romandagi fantastik voqealar ortidan shu savollar ko'rinib turadi.

Asadning «Din ham, fan ham aslida bir maqsad sari, ya'ni dunyoni va o'z-o'zini bilish uchun intiladi» degan fikri ham masalaning shu tomoniga daxldor. Bu jumla romandagi metafizik makonni faqat diniy e'tiqod doirasida tushunmaslik kerakligini ko'rsatadi. Qahramon uchun noma'lum olam oldida ikki xil munosabat mavjud: unga ishonish va uni anglashga urinish. Shayxov bu ikki holatni mutlaq qarama-qarshi qo'ymaydi. Natijada sakral makon inson tafakkuri to'xtaydigan emas, aksincha, savol bera boshlaydigan joy sifatida ko'rinadi. Bu xususiyat «Tutash olamlar»ni an'anaviy mistik syujetlardan farqlashda muhim.

Tadqiqot davomida tarixiy-sakral makonning yana bir belgisi – **chegaraning o'zgaruvchanligi** kuzatildi. Real va metafizik olam o'rtasida chegara mavjud, aks holda ularni ikki xil borliq deb anglashning o'zi mumkin bo'lmas edi. Lekin roman bu chegarani berk qilib qo'ymaydi. Ajdod ruhining paydo bo'lishi, rivoyat vaqtining bugungi zamon bilan bog'lanishi yoki yuqori olamga murojaat qilinishi chegarani vaqtincha ochadi. Shu sababli chegaraviy makon romanda ikki olamni ajratishdan ko'ra, ular orasidagi aloqaning qayerda va qanday yuz berishini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Bu jihat folklor xronotopi bilan bog'liq yana bir masalani oydinlashtiradi. Folklorda chegarani kesib o'tish ko'pincha qahramon holatining o'zgarishi bilan kechadi: u tanish hududdan noma'lum makonga chiqadi, sinovdan o'tadi yoki boshqa olam vakili bilan uchrashadi. Shayxov romanida bunday o'tish ko'proq ma'naviy va bilish jarayoni bilan bog'langan. Qahramon metafizik borliq bilan yuzlashgach, avvalgi tasavvuriga aynan qaytib bora olmaydi. U ko'rgan yoki his qilgan hodisa uning dunyoni tushunish chegarasini kengaytiradi. Demak, chegaradan o'tish bu yerda faqat makon almashishi emas, **bilish chegarasining siljishidir**.

Tarixiy-sakral makonning roman kompozitsiyasidagi vazifasi ham shundan kelib chiqadi. Agar asardan avliyo, rivoyat, ajdodlar ruhi va metafizik makon bilan bog'liq qatlam olib tashlansa, voqealar orasidagi tarixiy chuqurlik sezilarli darajada kamayadi. Hozirgi zamon o'z-o'zicha qoladi, qahramonlar esa faqat o'z davrining odamlari sifatida ko'rinadi. Ajdodlar xotirasining kiritilishi ularning hayotini kattaroq vaqt doirasiga joylashtiradi. Shaxsiy taqdir ortidan avlodlar davomiyligi ko'rina boshlaydi. Shu ma'noda sakral makon romanga fantastik tus beradigan tashqi vosita emas, uning tarixiy vaqtini chuqurlashtiradigan ichki tuzilmalardan biridir. Tahlil natijalarini umumlashtirganda, romandagi tarixiy-sakral xronotop bir necha bosqichda shakllanishi ko'rinadi. Dastlab joy tarixiy yoki ajdodlar xotirasi bilan bog'lanadi. Keyin shu xotira rivoyat, ruhiy aloqa yoki g'ayrioddiy hodisa orqali bugungi vaqtga qaytadi. Ana shundan so'ng makonning odatiy chegarasi o'zgarib, u real va metafizik borliq tutashadigan nuqtaga aylanadi. Bu jarayonda qahramon ham chetda qolmaydi: makon bilan yuzlashish uning tarix, ajdod va o'z mavjudligi haqidagi qarashiga ta'sir qiladi.

Shu kuzatishlardan kelib chiqib, «Tutash olamlar» dagi tarixiy-sakral makonni uch qatlamning birligida ko'rish mumkin: **tarixiy xotira – chegaraviy holat – metafizik aloqa**. Ulardan bittasi bo'lmasa, makonning mazmuni o'zgaradi. Faqat tarixiy xotira mavjud bo'lsa, u tarixiy joy bo'lib qolishi mumkin; metafizik hodisaning o'zi esa fantastik makonni yuzaga keltiradi. Shayxov romanida tarixiy xotira metafizik aloqa bilan qo'shib, qahramonning bugungi hayotiga ta'sir ko'rsata boshlagan nuqtalarda

tarixiy-sakral xronotop to'liqroq namoyon bo'ladi. Bizningcha, romanning makon poetikasidagi asosiy xususiyat ham shu: o'tmish yo'qolmagan, lekin u hamma vaqt ham ko'rinib turmaydi; muayyan makon, xotira yoki ruhiy aloqa uni bugungi vaqt ichida yana seziladigan holga keltiradi. «Tutash olamlar» g'oyasining badiiy mohiyati ham ko'p jihatdan ana shu munosabatda ochiladi.

Xulosa. «Tutash olamlar» romanini tarixiy-sakral makon nuqtayi nazaridan kuzatish asardagi fantastik voqealar zahirida tarixiy xotira bilan bog'liq yana bir qatlam mavjudligini ko'rsatadi. Shayxov uchun o'tmish tugagan va hozirgi zamondan uzilgan davr emas. Uning izi joylarda, rivoyatlarda, ajdodlar haqidagi xotirada yashaydi. Qahramon ana shu iz bilan yuzlashgan paytda tarixiy vaqt bugungi voqelikka qaytadi. Shu sababli romandagi ayrim makonlarning tarixiyligi ularning qadimiyligidan ko'ra, o'tmishni hozirgi zamon bilan bog'lay olish xususiyatida aniqroq namoyon bo'ladi.

Tahlilda tarixiy joy bilan tarixiy-sakral makon o'rtasida farq borligi ayonlashdi. Har qanday tarixiy makon sakral mazmun kasb etmaydi. Shayxov romanida bunday o'zgarish joyga ajdodlar xotirasi, rivoyat, e'tiqod yoki metafizik tajriba qo'shilganida sodir bo'ladi. Makon shu tariqa bir vaqtning o'zida tarixni eslatuvchi va boshqa borliq bilan aloqa yuzaga keladigan nuqtaga aylanadi. Uning chegaraviy tabiati ham shunda: u real va metafizik olamni ajratib turadi, ayni paytda ular o'rtasidagi aloqaga ham yo'l ochadi. Romandagi avliyo, rivoyat, ajdodlar ruhi, arshi a'lo kabi obraz va tushunchalarning folklor-mifologik tafakkur bilan yaqinligi kuzatiladi. Biroq ularni qadimiy tasavvurlarning aynan takrori deb bo'lmaydi. Yozuvchi bu materialni zamonaviy fantastik tafakkur bilan birlashtiradi. Natijada folklorga xos ikki olam, ajdodlar bilan aloqa, chegaradan o'tish kabi qadimiy modellar yangi vazifa bajaradi: ular qahramonning tarixni, o'z ajdodlarini va inson bilishi chegaralarini anglashiga xizmat qiladi. Shu sababli folklor xronotopi romanda tayyor syujet qolipi emas, qadimiy makon-vaqt tasavvurining muallif badiiy tafakkurida qayta ishlangan shakli sifatida namoyon bo'ladi.

«Tutash olamlar» nomining mazmuni ham shu nuqtada kengayadi. Asarda tutashayotgan olamlarni faqat moddiy va metafizik borliq sifatida tushunish yetarli emas. Bu tutashuvda o'tmish va bugun, ajdod va avlod, tarixiy xotira va shaxsiy tajriba ham ishtirok etadi. Makon esa ularning uchrashish nuqtasiga aylanadi. Shuning uchun roman xronotopining muhim xususiyati vaqtning makonda saqlanishi emas, balki saqlangan vaqtning muayyan vaziyatda yana faol ma'no kasb etishidir. Shu asosda «Tutash olamlar» dagi tarixiy-sakral makonni tarixiy xotira – chegaraviy holat – metafizik aloqa munosabati orqali tushuntirish mumkin. Bu uch unsur birlashgan nuqtada joy oddiy voqea manzili bo'lishdan chiqadi: o'tmish hozirgi zamonga yaqinlashadi, qahramon o'zidan oldingi avlodlar bilan ma'naviy aloqani his qiladi, ko'rinadigan borliqning chegarasi esa avvalgidek qat'iy tuyulmay qoladi. Shayxov romanining makon poetikasidagi o'ziga xoslik ham shunda – tarix makonda iz qoldiradi, xotira bu izni saqlaydi, insonning shu makon bilan uchrashuvi esa uni qayta ma'nolantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 234–407.
2. Demir G.K. Dede Korkut Kitabı'nın Kronotop Bağlamında İncelenmesi // Asia Minor Studies, 2018. – № 11. – S. 213–231.
3. Неклюдов С.Ю. Время и пространство в былинах // Славянский фольклор. – М.: Наука, 1972. – С. 18–45.
4. Неклюдов С.Ю. Статические и динамические начала в пространственно-временной организации повествовательного фольклора // Типологические исследования по фольклору: сб. ст. памяти В.Я. Проппа. – М.: Наука, 1975. – С. 182 - 190.
5. Шарафиддинов О. Ҳожиакбарнинг сирли олами // Шайхон Х. Туташ оламлар. Икки жаҳон овораси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 3–7.
6. Ёкубов И.А. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. – Тошкент, 2018. – 334 б.
7. Қувватова Д. Ўзбек илмий-бадиий фантастикасида фольклор мотивлари: филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 24 б.
8. Shayxov H. Tutash olamlar; Ikki jahon ovorasi: ilmiy-fantastik romanlar / so'z boshi O. Sharafiddinov. – Toshkent: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2001. – 384 b.

*Турсунова Насиба Хамроевна,
Навоий давлат университети
доценти, ф.ф.ф.д. (PhD)
(Ўзбекистон)
E-mail: tursunovanasiba1970@gmail.com*

ИРИМ АЙТИМЛАРИНИНГ ТАСНИФ ҚИЛИШ МЕЗОНЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада жаҳон фольклоршунослигида ва туркий халқларда ирим тушунчаси, моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, генизиси, шунингдек, мифологик моҳияти хусусидаги илмий қарашлар ўрганилган. Иримлар ўзбек фольклорининг архаик жанрига хослиги ва уларнинг тасниф қилиш мезонлари билан боғлиқ масалаларга тадқиқ этилган.

Иримларнинг фольклоршунослик ва психолгик нуктаи назардан ўрганилишига эътибор қаратилган. Иримлар – бу илмий асоси бўлмаган, лекин халқ орасида кенг тарқалган, ҳаётий тажриба ва кузатувларга асосланган, инсоннинг табиат, жамият ва ғайритабиий кучлар билан муносабатларини тартибга солишга қаратилган анъанавий эътиқодлар, тақиқлар, кўрсатмалар ва амаллар мажму бўлиб, авлоддан авлодга сўз орқали етказиладиган сўз ва ҳаракат уйғунлигидаги фольклор жанридир. Иримларнинг моҳиятини англаш учун уларнинг куйидаги хусусиятларини эътиборга олиш зарурлиги, яъний иримлардаги анъанавийлик, илмий асосланмаганлик, амалий йўналтирилганлик, эмоционал таъсирчанлик сингари хусусиятлар иримларнинг моҳиятини белгилайди. Иримларнинг сўз ва хатти-ҳаракат воситасида келиши орқали ички гуруҳларга бўлиб таснифлаш мумкинлиги далилланган. Умуман олганда, ушбу мақолада белги-иримлар, магик иримлар, ўзгартирувчи ёки баратараф этувчи иримлар каби илмий таҳлилар билан хулосаланган.

Калит сўзлар: генизиси, ирим, жанр, эътиқод, вербал, эътиқод, маросим.

Аннотация. В статье рассматриваются научные взгляды на понятие примет и поверий, их сущность, причины возникновения, генезис, а также мифологическую природу в мировом фольклористическом пространстве и у тюркских народов. Исследуются вопросы, связанные с характером примет и поверий как архаического жанра узбекского фольклора, а также критериями их классификации.

Особое внимание уделяется изучению примет и поверий с фольклористической и психологической точек зрения. Приметы и поверья представляют собой совокупность традиционных верований, запретов, предписаний и действий, не имеющих научного обоснования, но широко распространённых в народной среде, основанных на жизненном опыте и наблюдениях и направленных на регулирование отношений человека с природой, обществом и сверхъестественными силами. Они являются фольклорным жанром, передающимся из поколения в поколение посредством устной речи и представляющим собой единство слова и действия.

Для понимания сущности примет и поверий необходимо учитывать такие их особенности, как традиционность, отсутствие научного обоснования, практическая направленность и эмоциональная воздейственность. Обосновывается возможность их внутренней классификации на отдельные группы в зависимости от формы выражения – посредством слова и действия. В целом статья завершается научным анализом таких разновидностей, как приметы-знаки, магические приметы и преобразующие либо устраняющие приметы и поверья.

Ключевые слова: генезис, примета, жанр, вера, вербальный, вера, обряд.

Abstract. This article examines scholarly views on the concept of omens and folk beliefs, their essence, causes of origin, genesis, and mythological nature in world folklore studies and among Turkic peoples. It explores issues related to omens and folk beliefs as an archaic genre of Uzbek folklore, as well as the criteria for their classification.

Particular attention is paid to the study of omens and folk beliefs from folkloristic and psychological perspectives. Omens and folk beliefs are a set of traditional beliefs, prohibitions, prescriptions, and practices that lack scientific foundation but are widely spread among the people, are based on life experience and observations, and are aimed at regulating human relations with nature, society, and supernatural forces. They constitute a folklore genre transmitted orally from generation to generation and characterized by the unity of verbal expression and action.

In order to understand the essence of omens and folk beliefs, it is necessary to take into account such characteristics as traditionality, lack of scientific basis, practical orientation, and emotional impact. The article substantiates the possibility of classifying them into internal groups according to their mode of expression through words and actions. Overall, the study concludes with a scholarly analysis of such types as sign-based omens, magical omens, and transformative or preventive omens and folk beliefs.

Keywords: genesis, omen, genre, belief, verbal, belief, ritual.

Кириш. «Ирим» тушунчаси ўзбек, қозоқ, қирғиз ва тожик тилларида кенг қўлланилиб, кўпинча «эътиқод», «тасаввур», «гумон», «андиша» каби маъноларни англатади. Илмий адабиётларда иримларга турлича таърифлар берилган. Қозоқ тилида «Ырым-жырым – урф-одат ва маросимлар, Тува тилида «чурум» сўзи «қонун» ни англатса, мўғул тилида «журам» сўзи «одоб-ахлоқ меъёри» ёки «одат» маъносини билдиради. Шулардан келиб чиқиб айтганда, «ырым» ҳам, «жырым» ҳам моҳиятан маросим ёки одатнинг бир кўриниши эканлиги аён бўлади. [1, 1994.] Кўп ҳолларда иримлар ақл-идроққа зид бўлган, лекин халқ орасида кенг тарқалган эътиқодлар, тақиқлар ва кўрсатмалар сифатида талқин этилади. Қирғизларда «ырым-дарым» [2, 9-23], Тожик тилининг изоҳли луғатида «**ирим** – [ایریم] т. гуфт. маросими хурофий барои дафъи зиёну зарар: ириму чирим» – зарар ёки бахтсизликка қаратилган хурофий маросим. [3, 2008. 950 с], Ўзбек тилининг изоҳли луғатида эса, «Ирим-бирор мақсад, ният билан қилинган хурофий тадбир» - дея изоҳланади. [4. /www.ziyouz.com] Аслида иримлар хурофий эмас, балки халқнинг маданий ҳаётида муайян мифологик тасаввурлар таъсирида амал қиладиган хатти-ҳаракатдир. Ҳар қандай ирим моҳиятида қайсидир қадимий эътиқод таъсири ва мифологик маъно мужассам бўлади. Шундай экан, иримларни турли фан ракурсларида таърифлашимиз мумкин.

Асосий қисм. Этнографик нуқтаи назардан ирим – бу маълум бир маданиятга хос бўлган, ҳаётий тажриба ва кузатувларга асосланган, аммо илмий асоси бўлмаган анъанавий эътиқоддир. Улар инсоннинг табиат, жамият ва ғайритабиий кучлар билан муносабатларини тартибга солишга қаратилган. [5] Фольклоршунослик нуқтаи назаридан ирим – бу халқ оғзаки ижодининг мифологик моҳиятга асосланган архаик жанрларидан бири бўлиб, авлоддан авлодга ўтиб келаётган, маълум бир вазиятларда бажарилиши шарт бўлган анъанавий амаллар, тақиқлар ва кўрсатмаларни ўз ичига олади. [6] Ўзбек фольклоршуноси, академик Т.Мирзаев иримлар архаик фольклор жанри эканлиги қайд этганди. М.Жўраев эса, иримларни халқимиз мифологик тасаввурларини ўзида мужассамлаштирган кичик ҳажмли оғзаки ижод намунаси сифатида талқин этган.

Психологик нуқтаи назардан ирим – бу инсоннинг ноаниқлик ва хавф-хатар шароитида ўзини ҳимоя қилишга, вазиятни назорат қилишга бўлган уринишининг ифодасидир. Улар инсонга руҳий таянч бўлиб, ишонч ва хотиржамлик ҳиссини беради. [7]

Юқоридаги таърифларни умумлаштирган ҳолда, иримларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Иримлар – бу илмий асоси бўлмаган, лекин халқ орасида кенг тарқалган, ҳаётий тажриба ва кузатувларга асосланган, инсоннинг табиат, жамият ва ғайритабиий кучлар билан муносабатларини тартибга солишга қаратилган анъанавий эътиқодлар, тақиқлар, кўрсатмалар ва амаллар мажму бўлиб, авлоддан авлодга сўз орқали етказиладиган сўз ва ҳаракат уйғунлигидаги фольклор жанридир.

Иримларнинг моҳиятини англаш учун уларнинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш зарур. Иримлардаги анъанавийлик, илмий асосланмаганлик, амалий йўналтирилганлик, эмоционал таъсирчанлик сингари хусусиятлар иримларнинг моҳиятини белгилайди.

Жаҳон фольклоршунослиги, этнолингвистикаси ва антропологиясида ирим-сиримлар ва уларга ёндош маросим-эътиқод шакллари таснифлаш бўйича бир қанча йирик тадқиқотлар олиб борилган. Жумаладан, Ж. Фрэзер иримларнинг негизида симпатик магия ётишини асослаб берган ва уларни психологик-ассоциатив принциплар бўйича таснифлаган. Олимнинг назариясида иримлар гомеопатик ёки имитатив магия яъни: «*Ўхшашлик ўхшашликни келтириб чиқаради*» принципи асосланиши таянч моҳият касб этади. Масалан, ёмғир чақириш учун сув сепиш ёки бахтсизликнинг олдини олиш учун қурбонлик қилиш ҳаракати моҳиятан бир бирига ўхшаш ҳаракатлар ўртасидаги магик боғлиқликка эга деб ҳисоблайди. Контагиоз магия (контактли): «*Бир вақтлар тегишиб турган нарсалар ажралгандан кейин ҳам бир-бирига таъсир ўтказади*» мезони. Инсоннинг сочи, тирноғи ёки кийимига нисбатан қилинадиган иримлар ва тақиқлар шу гуруҳга қиради. [8. – 1980 – С. 19-66] Ж. Фрэзернинг талқинида иримнинг моҳиятида албатта магия туради. Шунинг учун олим уларни ички гуруҳларга ажратар экан, албатта магик хусусиятига эътибор қаратади.

Н.И.Толстой эса, анъанавий маданият, жумладан, ирим-сиримларни структур-семиотик ва триадик мезон бўйича фундаментал таснифлаган. Олимнинг тушунтиришича, маданий матнлар ва иримлар инсон ҳулқ-атвори ҳамда тафаккурининг уч хил шаклида намоён бўлади:

Вербал код (сўз шаклидаги): Оғзаки ифодаланадиган матнлар, дуолар, олқишлар ва ирим матнлари.

Актал код (ҳаракат шаклидаги): Муайян тақиқланган ёки бажарилиши шарт бўлган хатти-ҳаракатлар (остонада ўтирмаслик, орқага қарамаслик).

Ментал код (тасаввур/ишонч): Онгдаги рамзий маънолар ва ментал стереотиплар. [9. 1995 – С. 63-78, 154-165]

Иримлар немис фольклоршунослигида (*Aberglaube*) деб номланади. Немис иримлари, халқ эътиқодлари йирик академик қомусий манба – *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (HDDA) доирасида тизимлаштирилган. Бунда Эдуард Хоффман-Крайер ва Ханс Бехтольд-Штойбли таснифи асосий ўрин тутати. Улар иримларни асосан объект-ситуатив ва функционал мезонларга кўра таснифлайди. Унга кўра иримлар башоратли (табиат ҳодисалари, физиологик белгилар (кўз учиши, туш кўриш) орқали келажакни олдиндан сезиш), ҳимоя (ёмон кўздан, руҳлардан ва бахтсизликдан ҳимояланиш тақиқлари (омулет, тумор, маълум сеҳрли сўзларни айтиш), зарар етказувчи ва омад келтирувчи (позитив ёки негатив магия таъсир ўтказиш ҳаракатлари) каби гуруҳларга бўлиб таснифланган. [10. – 1927. 42 – С. 12-35.] Тадқиқотчиларнинг таснифларида римларнинг функционал вазифалари асосий ўринга қўйилган кўринади.

Америкалик фольклоршунос А.Дандес ўзининг монографик тадқиқотида иримларни тузилишига кўра бир неча асосий ички гуруҳга ажратишни таклиф қилади. Унинг бу назарий концепцияси А.Й. Йолдинг ва В. Пропп методологиясида ҳам учрайди. А. Дандес иримларни «Шарт ва Окибат» формуласидаги структуравий бирикув сифатида семантик жиҳатдан уч гуруҳга бўлади. Булар:

1. Белги-иримлар. Бунда инсон иродасига боғлиқ бўлмаган воқеалар назарда тутилади (масалан, *агар қулоқ қизиса, кимдир эсламоқда*).

2. Магия иримлар. Инсон томонидан атайлаб бажариладиган мақсадли ҳаракатлар.

3. Ўзгартирувчи ёки баратараф этувчи иримлар (Масалан, *қора мушук йўлни кесганда, тугмани ушлаш ёки орқага қайта одимлаш*). [11. – 1961 – Б.25-33] Олимнинг бу таснифи иримларнинг на семантик, на функционал, на структуравий жиҳатдан тизимлаштиришга хизмат қилмайди.

Иримларни таснифлашда юзага келган ўзгаришни рус диншуноси С.А.Токарев тадқиқотида учратамиз С.А.Токарев эътиқодлар ва иримларни уларнинг генезиси ва ижтимоий функциясига кўра ички гуруҳларга ажратган. С.А.Токарев иримларни илк диний тасаввурлар ва табуларнинг қолдиқлари сифатида таснифлайди: Олим иримларни тўрт асосий гуруҳга бўлиб ўрганишни таклиф қилади. Булар:

1. Контактли ва парциал магия иримлари (инсоннинг аъзолари, кийими ва буюмлари билан боғлиқ).

2. Табу ва тақиқлар тизими (маконий, замоний, сўз тақиқлари – эвфемизмлар).

3. Аграр ва чорвачилик иримлари (хўжалик маданий типига оид).

4. Маиший ва демонологик иримлар (уй руҳлари, остона, ўчоқ култи) [12. – 1990 – С. 411-445, 502-520.]

С.А.Токарев ёндашуви иримларнинг мазмун ва моҳиятига яқин. Аксарият олимлар иримларнинг моҳиятида магия ётишини тасдиқларкан, иримларни таснифлашда уларнинг пайдо бўлишига омил бўлган эътиқод тадқиқотчининг диққат марказида бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

Муҳокама ва натижалар. Ўзбек халқ иримларини фольклоршунослик нуқтаи назардан тизимлаштириш ва таснифлашда бир неча муҳим назарий ва амалий мезонларга таянишни таклиф қиламиз:

1. Вазифасига кўра. Бу мезон иримнинг мақсадига эътибор қаратишимизни талаб қилади. Одатда иримлар кишини ҳалокатдан ҳимоялаш, унга омад олиб келиш, тақдирини аниқлаш, яхшилик чақирғичи ёки ёмонликни йўлловчи восита вазифасини ўтайди. Шунга кўра, иримларнинг моҳияти ва вазифасидан келиб чиқиб қуйидаги ички гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

А) ҳимоя ёки тақиқ иримлари; бу типдаги иримлар бахтсизлик ёки ёмонликнинг олдини олишга қаратилган бўлади (масалан, *остонада ўтирмаслик, супургини тик қўймаслик, чилласи чиқмаган чақалоқ билан таъзия бўлган хонадонга бормаслик, ёш болалар, гўдаклар олдида давосиз касалликларни тилга олмаслик, билмасдан айтиб қўйилса, боланинг қулогини тортиб қўйиш*);

Б) башорат иримлари; бундай иримлар келажакдаги воқеа-ҳодисаларни олдиндан сезиш ёки белги беришга қаратилган бўлади (масалан, *кўз учиши – кимнидир кўриш ва хурсандчилик, кафт қичиши – пул келиши, мушук юзини ювса – меҳмон келиши белгилари*);

С) яхшилик чақирғичи иримлар; бу типдаги иримлар барака, соғлиқ ёки омад олиб келиш учун бажариладиган ҳаракатлар ва уларнинг моҳиятидан иборат бўлади (масалан, *янги кийим кийганда чўнтакка танга солиш, савдогарлар кун бошланишидаги биринчи савдоси пулини молларига уриб олиши, дарвозага от тақасини қўйиш, тумор тақиш*).

2. Генезисига кўра. Бундай иримлар ўзининг мифологик моҳияти, эътиқодий қонуниятларга мансублиги билан ажралиб туради. Шунга кўра уларни қуйидаги ички гуруҳларга бўлиб ўрганишимиз мумкин:

А) тотемистик ва анимистик асосга эга бўлган иримлар; ҳайвонот, ўсимлик ва табиат кучлари билан боғлиқ кулътлар асосида шаклланган иримлар (масалан, *бойўғли сайраса – кул сепиш, қора мушук йўлни кесиш ўтса – «Бўри, бўри кўрдим», – дейиш, чипор илон кўрганда – мусулмонмисан? Копирмисан? – деб*

сўраш, ёнгоқ дарахти остида ухлмаслик, Жийда шоҳидан кўзга қарши фойдаланиш каби). Тотемизм ва анимизм – инсониятнинг энг қадимги диний эътиқод шаклларида бўлиб, уларнинг асоратлари бугунги кунгача сақланиб қолган турли ирим-сиримлар ва удумларда яққол кўринади.

Маълумки, тотемизм – инсонлар гуруҳи (уруғ, қабила) нинг муайян ҳайвон, ўсимлик ёки табиат ҳодисаси билан сирли қондошлик ёки маънавий боғлиқлигига ишонишдир. Бўри тиши ёки тирноғини ёнида олиб юриш ирими бор. Бўрининг тиши, тирноғи ёш болалар, келинлар ёки йўловчиларга кўз-тегишидан сақловчи ва куч-қувват берувчи тумор сифатида тақиб қўйилади. Кўпчилик жойларда бўрининг ошиқ суягини келин-куёвларнинг кўрпасига солиб қўйиш ирими ҳам мавжуд. Бу удум қадимги аجدодларимизнинг бўрига муқаддас аждод сифатида сиғиниш даврида шаклланган ва бизгача етиб келган.

Қалдирғоч билан боғлиқ тотемистик тасаввурлар таъсирида бу куш билан алоқадор ҳаракатларга муайян чекловлар қўйилган. Қалдирғочни ўлдириш ёки унинг инини бузиш оғир гуноҳ ва бахтсизлик келтирувчи ҳолат сифатида тақиқланган. Тотемистик мифологияда айрим кушлар аждодлар руҳи ёки эзгулик тотеми сифатида талқин қилинган. Қалдирғоч инсонларга дўст ва уруғни асровчи муқаддас куш сифатида тасаввур қилинган.

Б) анимистик асосга эга иримлар; бизга маълумки, анимизм – табиатдаги барча нарса ва ҳодисалар (тоғ, дарахт, сув, олов, тошлар)нинг вафот этган аждодлар руҳи ёки ўз эгаси (руҳи) борлигига ишонишдир. Мана шу қадимий ишонч аждодларимиз онгида анимистик қарашларни шакллантирган. Иримга кўра, остонада туриш, унга ўтириш ёки остона орқали қўл бериб кўришиш омадсизлик келтиради, нифок солади. Аниматик филологияда ўтмишда яшаб ўтган аждодларнинг руҳлари уйнинг остонаси остида ёки кириш қисмида яшайди деган тасаввур мавжуд бўлган. Шунинг учун аждодларимиз тасаввурида остонани босиш – аждодлар руҳини безовта қилиш ва уларга ҳурматсизлик кўрсатиш деб талқин қилинган.

В) демонологик тасаввурлар оқибатида шаклланган иримлар; ёвуз ва хайрихоҳ руҳлар, жин-парилар, ялмоғиз ва алвастилар билан боғлиқ тақиқлар (масалан, *чорраҳага чиқинди ташламаслик, сувга тупурмаслик, гулзорга кириб сиймаслик, мол сўйилган жойни босмаслик каби*). Мифологияда демонологик тасаввурлар – ёвуз руҳлар, жинлар, алвастилар, парилар, девлар ва бошқа салбий мифологик мавжудотлар мавжудлигига бўлган ишончдир. Инсонлар ўзларини ва яқинларини ушбу «ёвуз кучлар» нинг зараридан ҳимоя қилиш, уларни чалғитиш ёки ҳайдаш мақсадида кўплаб ирим-сиримлар ва тақиқларни шакллантиришган.

Халқимизда чилла билан боғлиқ қарашлар ҳам мавжуд. Чилла даврида чақалоқни ёлғиз қолдирмаслик ва боши остига пичоқ қўйиб қўйиш ирими бор. Чиллани аёл ва янги туғилган чақалоқни 40 кун давомида ёлғиз қолдириб бўлмайди. Болиш остига пичоқ, нон қўйилади. Халқ орасида «Алвасти» ёки «Жинлар» айнан шу даврда чақалоқни алмаштириб қўйиши ёки аёлга зиён етказиши мумкин деб ишонишган. Темир буюмлар ва ўтқир тигли ашёлар эса демонологик тасаввурларда ёвуз руҳларни ҳайдовчи, уларни кўркитувчи восита сифатида қаралган. Шунинг учун «Чақалоқни вақтинча «хунук» деб аташ ёки юзини ёпиб юриш, пешонасига қора суртиш одати шаклланган. Янги туғилган чақалоқни мақташмайди, баъзан «хунуккина», «сассикча», - деб қўйилади ва юзига оқ доқа ёпиб юрилади. Бу ирим фақат инсоний кўз-тегишидан эмас, балки жинлар ва ёвуз кучларнинг эътиборини тортиб қўймаслик ва уларни чалғитиш мақсадида амалга оширилган.

С) магик ва маросимий характердаги иримлар; анимал, космологик ва маросимлардан (тўй, таъзия, туғруқ) ажралиб чиқиб, мустақил иримга айланган матнлар. (масалан, *марҳумнинг жони узилган хонада қирқ кун чироқ ёқиш, жон чиққан хонадонда қурбонликка жонлиқ сўйиш, марҳумнинг кийимларини таъзия кунини ой тушадиган жойга осиб қўйиш каби*). Магик ва маросимий характердаги иримлар инсоннинг табиатга, воқеа-ҳодисаларга ва бошқа инсонларга ғайритабиий (магик) йўл билан таъсир ўтказиш ёки муайян маросимлар орқали хавф-хатарнинг олдини олиш, эзгуликни чақириш ишончи билан боғлиқ ғояларни таъсирга ҳизмат қилади.

Халқимизда вақт билан боғлиқ иримлар орасида тирноқ олмаслик, соч олиш кунларини белгилашга қаратилган иримлар мавжудлигини гувоҳи бўламиз. Бухороликлар сешанба ва чоршанба кунлари тирноқ олмаслик керак деган табуга амал қилишади. Сешанба ва чоршанба кунлари Биби сешанба ва Биби мушкулкушод момоларнинг қозонида таом пишадиган кун. Агар ким тирноқ олса, тирноқ учиб, уларнинг қозонига тушади ва тирноқ эгаси сир кўради, деб ишонишган. Шунингдек, магик тасаввурларга кўра, тирноқ ва соч толалари инсоннинг кучи ва ҳаёт энергиясини ўзида тутати. Муқаддас ёки маросимий ҳисобланган кунларда уларни кесиш инсоннинг ҳаётини кучи камайишига олиб келади деган ишонч ҳам сақланиб қолган.

3. Тузилиши ва семантикасига кўра. Иримлар семантикаси ва тузилишига кўра ҳам фарқланади. Моҳиятан ва тузилишига кўра фарқланувчи иримларни қуйидаги ички гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

А. Вербаллашган иримлар. Вербаллашган (тилда, гап-сўзда намоён бўладиган) иримлар бўлиб, муайян сўзларни айтиш, муайян ибораларни ишлатиш ёки аксинча, баъзи сўзларни талаффуз қилишдан қочиш (табу) билан боғлиқ ишонч-эътиқодлардир. Ёмон касалликлар ёки фалокатлар номини тўғридан-тўғри айтса, «шу нарса қақирилади» деб ишонилади. Масалан, «саратон» дейиш ўрнига «оғир дард»,

«илон» ўрнига «узун опа» дейиш. Кечаси «супирги», «кайчи», «туз» сўзларини айтиш ёки уларни сўраб қўшнигиникига чиқиш хонадонга баракасизлик ёки ёмонлик келтиради дейилади.

Б. Актал (ҳаракатга асосланган) иримлар. Фақат муайян хатти-ҳаракат ёки ман этиш орқали ифодаланадиган тақиқлар. Актал (ҳаракат ва хатти-ҳаракатга асосланган) иримлар бу муайян жисмоний ҳаракатларни қилиш ёки аксинча, улардан тийилиш орқали бахтсизликнинг олдини олиш ёхуд омад чақиришга қаратилган ишонч-эътиқодлардир. Бундай иримларга Остонада ўтирмаслик, сим ёғочнинг кесишган жойида тагидан ўтмаслик иримлари киради. Мифологияда остона уй ва ташқи дунё (ёки тириклар ва руҳлар дунёси) ўртасидаги чегара ҳисобланган. Остонада саломлашиш ёки ўтириш орадан меҳр-оқибат кўтарилишига ёки оилага бахтсизлик келишига сабаб бўлади деб ишонилади.

С. Ментал иримлар. Онгда шаклланган, вербал ва актал бўлмаган, лекин хулқ-атворни бошқарадиган иримлар. Ментал (хаёлий, фикрий ва ички ишончга асосланган) иримлар бўлиб, бу ҳеч қандай ҳаракат (актал) ёки сўз (вербал) билан намоён бўлмайди, балки фақат инсоннинг ички онги, фикрлаш тарзи ва психологик боғлиқликларида яшайдиган эътиқодлардир. Инсон ички дунёсида муайян фикр ёки фикрий сигналларни омад, хавф ёки фалокат билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Масалан, «Яхши нарсани ўйласанг албатта яхши бўлади, ёмонини ўйласанг ёмонлик келади». Бу тасаввурда инсоннинг ички хаёли ва нияти воқеликни тортиб олади деган ментал ишонч мавжуд. Шунинг учун халқ орасида «Яхши ният – ярим давлат» деган мақол ҳам шаклланган.

Инсон онгида муайян рақамларни кўриш ёки олиш билан боғлиқ иримлар ҳам мавжуд. Масалан, 7 рақамини омадли, 13 рақамини омадсизлик келтиришига ишониш, уларни ички психологик код сифатида қабул қилиши ва уларни кўрганда руҳан хотиржам ёки хавотирга тушиши ҳам ментал иримдир.

Д. Қурама иримлар. Бундай иримлар ҳам ҳаракат, ҳам оғзаки формула бир вақтда бажариладиган ҳолатлар (масалан, *туз тушганда бармоқни тузга ботириб пешонага суриш ва истиғфор айтиш*). Қурама – актал-вербал иримлар бир вақтнинг ўзида ҳам муайян ҳаракатни бажариш, ҳам муайян сўзни айтишни талаб қиладиган комплекс ишонч-эътиқодлардир. Улар ҳаракат ва сўзнинг синтезига асосланади. Мифологик моҳиятига қўра, ҳаракат ва сўз биргаликда ижро этилсагина «ирим кучга киради» ёки ёмонлик қайтади деб ишонилади. Масалан, «Кўз тегмасин» деб столни тақиллатиб қўйиш. Бу иримда қўл билан тахтани уч марта уриш ҳаракатига жўр бўлиб «кўз тегмасин» деган айтишни ижро этиш бир вақтда кечади.

Е. Ном қўйиш билан боғлиқ иримлар. Халқимизда фарзанди турмайдиган оналарнинг боласи туғилса, унга Турсун, Турди, Тошпўлат, Тоштемир, Ўлмас, Ўлмасой, Турдигул, Турсунтош, Умрзоқ, Умринисо каби исмларни қўйиш анъанаси бор. Мазкур анъананинг моҳиятида исм билан боғлиқ мифологик тасаввурлар ётганлиги учун у ирим саналади. Исм билан боғлиқ мифологик қарашлар сўз магияси таъсирида майдонга келган. Қадимги аجدодларимиз сўз сеҳрига ишонишганлиги боис улар болага қўйилган исмларни сеҳрли сўз сифатида қабул қилишган.

Халқимизда исм оғирлиги билан боғлиқ иримлар ҳам учрайди. Хатирчи, Нурота, Карманада истиқомат қиладиган ўзбеклар орасида Саидахмад, Муҳаммадсолиҳ, Муҳаммадали каби исмлар болага оғирлик қилади, чунки улар пайғамбар ва унинг авлодига дохил оила фарзандларига қўйилиши лозим деб тасаввур қилинган. Шунинг учун ўзбеклар Орасида бу исмларнинг қисқарттирилган шакллари: Мамаоли, Мамадоли, Мамат, Маматқул кабилар учрайди. Ислон мифологиясида бу исмларнинг ўзаги «Муҳаммад» сўзидан иборатдир. Одатда пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом исмлари, ва «Саид» сўзи қўшилган исмлар «оксуяк» ларгагина рухсат этилган. Авом – «қорасуяк» лар бу исмларни қўйса фарзандига исм оғирлик қилиб, бола кўп оғрийди, кўпчилик ҳолларда вафот этади деб ишонишган. Бу ирим бизга ислон эътиқодини олиб келган араблар таъсирида шакллангандир. Қадимги арабларда инсонни табақалаштириш мавжуд бўлган экан ва Муҳаммад пайғамбарнинг ташаббуслари билан табақалаштиришга чек қўйилган дейишади.

4. Мавзу ёки соҳавий мансублик мезони.

Ирим-сиримлар муайян касб, машғулот ёки турмуш соҳаларидаги хавф-хатарларни олдини олиш, омад чақириш ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаклланган бўлиб, ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳаларида учрайди. Шунинг учун иримларни мавзусига ёки соҳавий мансубиятига кўра ички груҳларга ажратиш мезони ҳам уларни тизимли тадқиқ этиш, оммалаштириш ва таҳлил қилиш имконини беради.

А. Дехқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ иримлар.

Дехқончиликда: Дехқончилик ва дехқончилик маданияти билан боғлиқ актал ва вербал иримлар қадимги аждоларимизнинг табиат ҳодисаларига ва дехқончилик маросимларига боғлиқ ҳолда майдонга келган. Ерга илк уруғни ташлаётган киши таҳоратли, пок ва хушнуд кайфиятда бўлиши шарт. Жаҳл, аччиқланиш ёки сўкиниш билан уруғ экилса, «ҳосил аччиқ ёки сифатсиз бўлади» деб ишонилган. Ерга уруғ қадашда, албатта, дехқончилик пири Бобо Дехқон номи эсланиб, «Мени қўлим эмас, Бобо Дехқоннинг қўли» деган вербал ибора айтиб уруғ сочилган. Кўпчилик ҳудудларда дехқон ерга илк уруғ сепишидан олдин Бобо Дехқон ҳаққига ис чиқаришган.

Чорвачиликда: чорва молларини бировга сотаётганда ёки бераётганда оғилхонанинг супиргисини ёки арқонини қўшиб берилмайди – «файз-барака чиқиб кетади» деб ишонилади. Шунинг учун халқимизда «Молини бериб ипини бермади», деган гап бор.

Чорвачилик ва чорва молларини парвариш қилиш билан боғлиқ ирим-сиримлар молни офатлардан, касалликдан, қўз тегишидан сақлаш ҳамда сут-қатиқ ва мол сонининг баракасини таъминлаш мақсадида юзага келган. Янги сотиб олинган мол уйга олиб кирилатганда унинг орқасига ёки устига енгил уриб, «қўли енгилнинг моли бўл, баракали бўл» деб айтилади.

Б. Овчилар иримлари. Овчилик хавф-хатар, табиат ҳодисалари ва ноаниқликлар билан бевосита боғлиқ бўлгани учун ушбу соҳада ирим-сиримлар ва тақиқланган амаллар –табулар талайгина бўлиб, уларнинг моҳиятида қадимги мифологик тасаввурлар ётади. Овчилар иримлари асосан йўлга чиқиш, ов жараёни ва ов ўлжасига муносабат босқичларига бўлинади.

Овчи овга кетаётганда олдида аёл киши, айниқса бўш идиш (қўза, челак) кўтариб ўтса, ов бароридан келмайди, омадсиз бўлади деб ҳисобланган.

Шунингдек, Овчидан «Қаерга кетяпсиз?», «Қачон қайтасиз?» ёки «Қанча ўлжа билан қайтасиз?» деб сўраш қатъий ман этилган. Бундай сўровлар овнинг «йўлини боғлайди» деб ишониладиган.

Биринчи марта овга чиққан ёш овчининг қуролига биринчи овланган ўлжасининг қонидан суркаб қўйиш одат бўлган. Бу ирим овга кириш ритуали ва келгусида омади бароридан келишини таъминлашига ишонч уйғотган. Қадимий эътиқодга кўра, жониворнинг қуролга суртилган қони қондошларини чорлайди.

С. Хунармандчилик иримлари.

Нонвойлар янги қурилган тандирга ёпилган биринчи нонни сотмай, табаррук деб оила дастурхонига қўйишган. Нон ёпаётганда нонвойнинг орқасида туриш ёки орқасидан ўтиш тақиқланади. Нони қийшиқ чиқар эмиш.

Д. Тижорат иримлари.

Эрталабки савдо (савдо боши): Куннинг биринчи харидори берган пулни кассага солишдан олдин молларга суркаб чиқилади («қўли енгил келсин» деб).

Эрталаб кун чиқмасдан ёки кечқурун қоронғи тушганда ҳамда чоршанба куни бировга пул ёки сут-қатиқ қарзга берилмайди.

Е. Замонавий ва касбий иримлар.

Навбатчилик пайтида шифокорлар бир-бирига «хайрли тун» ёки «тинч навбатчилик» тиламайди бу аксинча, оғир беморлар кўпайишига олиб келади деб ишонилади.

Хулоса. Умуман, иримлар халқимиз маиший турмушида кенг ифода этиладиган, халқ мифологик тасаввурининг алоҳида шакли сифатида ҳам муҳим аҳмият касб этади. Иримларни тадқиқ этиш халқ дунёқараши, миллий ўзлик ва муайян ҳудуд аҳолисининг локал ўзига хосликларини аниқлаш имконини беради. Иримлар ҳаракат ва сўз уйғунлигида майдонга келадиган тасаввурлар йиғиндиси сифатида халқ оғзаки бадиий ижодиётининг архаик паремик жанрларидан бири бўлганлиги боис уларни таснифлаш, ички гуруҳларга ажратиш иримларнинг тарихий асослари, тафаккур тадрижий тақомилида тугган ўрни, мифологик дунёқарашнинг эволюцион жараёни ва бадиий тафаккурга ўтиш босқичларини аниқлашда қўл келади. Шу нуқтаи назардан иримларни вазифасига кўра, генезисига кўра, тузилиши ва семантикасига кўра, мавзу ёки соҳавий мансублигига кўра ички гуруҳларга бўлиб таснифлаш мумкин.

Иримлар халқимиз маиший турмушида кенг ифода этиладиган, халқ мифологик тасаввурининг алоҳида шакли сифатида ҳам муҳим аҳмият касб этади. Иримларни тадқиқ этиш халқ дунёқараши, миллий ўзлик ва муайян ҳудуд аҳолисининг локал ўзига хосликларини аниқлаш имконини беради. Иримлар ҳаракат ва сўз уйғунлигида майдонга келадиган тасаввурлар йиғиндиси сифатида халқ оғзаки бадиий ижодиётининг архаик паремик жанрларидан бири бўлганлиги боис уларни таснифлаш, ички гуруҳларга ажратиш иримларнинг тарихий асослари, тафаккур тадрижий тақомилида тугган ўрни, мифологик дунёқарашнинг эволюцион жараёни ва бадиий тафаккурга ўтиш босқичларини аниқлашда қўл келади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994.
2. Амасья Э, Амасья Г.А., Түлөбаев А. Кыргыз фольклорундагы ырым-дарым ырлары// Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. Филология. №1(5)/2025, 9-23. – Б. 9-23.
3. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев унимий таҳрири остида/www.ziyouz.com.
5. Токарев С. А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
6. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. – 457 с.
7. Фрейд З. Будущее одной иллюзии/ <https://freudproject.ru/>

8. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. Том 1. – М.: Политиздат, 1980 – С.19-66.
9. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – С. 63–78, 154–165.
10. Hoffmann-Krayer, E., & Bächtold-Stäubli, H. (Hrsg.). (1927–1942). *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (Band 1: Aal – Bäckerei). Berlin und Leipzig: [W. de Gruyter & Co.](#), 1927-42. – С. 12–35.
11. Dundes, A. Brown County Superstitions. *Midwest Folklore*, Vol. 11, No. 1. – Bloomington: Indiana University Press, 1961. – pp. 25–33.
12. Токарев, С. А. (1964). *Ранние формы религии и их развитие*. Москва: Политиздат. 1990. – С. 411–445, 502–520.

*Axmedova Sarvinoz Hikmatovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
f.f.f.d.(PhD) (O'zbekiston)
E-mail: s.x.axmedova@buxdu.uz
Habibova Dilsora Muzaffar qizi,
Buxoro davlat universiteti
xorijiy tillar fakulteti
2-bosqich talabasi
(O'zbekiston)
E-mail: habibovadilsora9@gmail.com*

INGLIZ VA O'ZBEK ADABIYOTIDA «UY» VA «BEGONALIK» KONSEPTLARINING QIYOSIY TALQINI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek adabiyotida «uy» va «begonalik» konseptlarining badiiy-semantik hamda poetik xususiyatlari qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. «Uy» tushunchasi faqat yashash makoni sifatida emas, balki insonning milliy, oilaviy va ma'naviy o'zligini belgilovchi madaniy-poetik kategoriya sifatida talqin qilinadi. «Begonalik» esa makondan uzoqlik, ijtimoiy ajralish, ruhiy yolg'izlik va o'zlik inqirozi bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ingliz va o'zbek adabiy namunalari asosida ushbu konseptlarning umumiy va milliy-madaniy xususiyatlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: uy, begonalik, identifikatsiya, makon, xotira, milliy o'zlik, qiyosiy adabiyotshunoslik, poetika.

Аннотация. В статье исследуются художественно-семантические и поэтические особенности концептов «дом» и «чуждость» в английской и узбекской литературе с позиций сравнительно-типологического подхода. Концепт «дом» рассматривается не только как физическое пространство проживания, но и как культурно-поэтическая категория, связанная с семейной, национальной и духовной идентичностью человека. Концепт «чуждость» анализируется через пространственное удаление, социальную изоляцию, внутреннее одиночество и кризис идентичности. На основе литературных произведений английской и узбекской литератур выявляются универсальные и национально-культурные особенности данных концептов.

Ключевые слова: дом, чуждость, идентичность, пространство, память, национальное самосознание, сравнительное литературоведение, поэтика.

Abstract. This article examines the literary and semantic representation of the concepts of «home» and «otherness» in English and Uzbek literature from a comparative-typological perspective. The concept of «home» is interpreted not merely as a physical place of residence but as a cultural and poetic category associated with family, national identity, memory, and spiritual belonging. «Otherness» is analyzed through spatial displacement, social alienation, psychological isolation, and identity crisis. Selected works of English and Uzbek literature are comparatively examined in order to identify both universal patterns and culturally specific forms of representing home and alienation. The study demonstrates that these concepts function as important mechanisms for constructing characters' identities and expressing their relationship with society, memory, and cultural space.

Keywords: home, otherness, identity, space, memory, belonging, comparative literature, poetics.

Kirish. Badiiy adabiyot insonning makon, jamiyat va o'zlik bilan munosabatini aks ettiruvchi muhim estetik tizimlardan biridir. Insonning o'zini muayyan makonga mansub deb his qilishi, ushbu makondan ajralishi yoki boshqa makonda o'zini begona sezishi ko'plab adabiy asarlarda muhim badiiy konfliktlarni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan «uy» va «begonalik» konseptlari insonning individual hamda ijtimoiy identifikatsiyasini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

«Uy» tushunchasi kundalik tafakkurda inson yashaydigan makonni anglatadi. Biroq badiiy matnda uning semantik chegaralari ancha kengayadi. Uy oilaviy munosabatlar, bolalik xotiralari, ona yurt, milliy qadriyatlar, xavfsizlik, mehr-muhabbat va mansublik ramziga aylanishi mumkin. Shu sababli

badiiy makon tadqiqotlarida «uy» jismoniy makondan tashqari psixologik va madaniy makon sifatida ham qaraladi [1; 4].

«Begonalik» konsepti esa «uy» tushunchasining semantik qarama-qarshisi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Biroq begonalik doimo boshqa hududga ko'chib ketish bilan bog'liq emas. Inson o'z oilasi, shahri yoki jamiyati ichida ham o'zini begona his qilishi mumkin. Demak, begonalikning makoniy, ijtimoiy va psixologik shakllari mavjud.

Ingliz va o'zbek adabiyotlarini qiyosiy o'rganish ushbu konseptlarning umumiy insoniy mohiyati bilan bir qatorda, ularning milliy-madaniy xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Har ikki adabiyotda uy tushunchasi oila, xotira, ona yurt va mansublik bilan bog'lansa-da, uning badiiy ifodasi tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribaga qarab farqlanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek adabiyotida «uy» va «begonalik» konseptlarining badiiy ifodalanish xususiyatlarini qiyosiy-tipologik asosda aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy-tipologik, tarixiy-poetik, konseptual va semiotik tahlil usullari tashkil etadi. Tadqiqot materiallari sifatida ingliz va o'zbek adabiyotining «uy», «begonalik», «mansublik», «xotira» va «identifikatsiya» masalalari bilan bog'liq badiiy namunalari tanlandi.

Asosiy qism. Adabiyotshunoslikda makon kategoriyasi qahramonning xarakteri, dunyoqarashi va ichki kechinmalarini ifodalashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Badiiy makon oddiy geografik hududdan farqli ravishda, insonning shaxsiy va madaniy tajribasi bilan to'ldiriladi [2; 5].

«Uy» ana shunday badiiy makonlardan biridir. Gaston Bachelard uy obrazini inson xotirasi va ichki dunyosi bilan chambarchas bog'liq poetik makon sifatida izohlaydi [1]. Uning qarashlariga ko'ra, uy insonning bolalik xotiralari, xavfsizlik hissi va ruhiy tajribalarini o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun adabiy asardagi uy tasviri ko'pincha qahramonning ichki dunyosini ochib berishga xizmat qiladi.

Ingliz adabiyotida «uy» konsepti turli tarixiy va estetik shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, Jeyn Ostinning «Andisha va g'urur» asarida uy oilaviy munosabatlar, ijtimoiy mavqe va nikoh masalalari bilan uzviy bog'liq holda tasvirlanadi [9]. Bu yerda uy shaxsning ijtimoiy maqomini belgilovchi makon sifatida ham funksional ahamiyatga ega.

Sharlotta Brontening «Jeyn Eyr» romanida esa «uy» va «begonalik» tushunchalari qahramonning hayotiy yo'li bilan chambarchas bog'lanadi. [10]. Jeyn Eyr bolalik davridan boshlab o'zini turli makonlarda begona his qiladi. Geytshid, Lovud va boshqa makonlar qahramonning identifikatsiya jarayonining turli bosqichlarini ifodalaydi. Natijada «uy» oddiy yashash joyidan ko'ra, qahramon o'zini erkin va qadrlangan shaxs sifatida his qila oladigan makonga aylanadi.

Shunday qilib, ingliz adabiyotida «uy» ko'pincha individual erkinlik, shaxsiy tanlov va identifikatsiya bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Ayniqsa, modern va postmodern adabiyotlarda «uy» tushunchasi barqaror geografik makon emas, balki insonning o'zligini anglashi bilan bog'liq dinamik kategoriya sifatida namoyon bo'ladi [3; 6].

O'zbek adabiyotida «uy» konsepti esa ko'pincha oila, avlod, mahalla, ona yurt va milliy qadriyatlar tizimi bilan aloqador holda shakllanadi. O'zbek nasrida xonadon, hovli, qishloq, mahalla kabi makonlar shaxsiy hayot bilan birga jamoaviy xotira va ijtimoiy munosabatlarni ham ifodalashi mumkin. Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanida xonadon, mahalla va shahar makonlari qahramonlarning ijtimoiy-madaniy hayotini belgilovchi muhim komponentlardir [12]. Otabek va Kumushning munosabatlari ham individual tuyg'ular bilan birga oila, qarindoshlik va jamiyatning qadriyatlari doirasida tasvirlanadi.

Abdulla Qahhorning «O'g'ri», «Bemor» kabi hikoyalarida ham makon qahramonning ijtimoiy holatini ifodalashga xizmat qiladi [13]. Xonadon, qishloq va boshqa makonlar insonning jamiyatdagi o'rnini ko'rsatadigan badiiy belgilar sifatida ishlatiladi.

Said Ahmad, O'tkir Hoshimov va boshqa o'zbek adiblari ijodida ham uy va xonadon obrazlari oila, xotira va milliy qadriyatlar bilan bog'langan holda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, O'tkir Hoshimovning «Dunyoning ishlari» asarida xonadon va ona obrazi qahramonning shaxsiy xotirasi bilan birlashib ketadi [14].

Demak, ingliz va o'zbek adabiyotida «uy» konsepti universal semantik asosga ega bo'lsa-da, uning poetik mazmunida muayyan milliy tafovutlar mavjud. Ingliz adabiyotida individual shaxs va uning mustaqilligi muhim o'rin egallashi mumkin bo'lsa, o'zbek adabiyotida uy ko'proq oila, avlod, qarindoshlik va jamoaviy mansublik bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

«Begonalik» tushunchasi adabiyotshunoslikda insonning o'ziga, jamiyatga, madaniyatga yoki muayyan makonga nisbatan masofalanishini ifodalovchi kategoriya sifatida qaralishi mumkin. Jorj Lukaks va keyinchalik ekzistensial hamda fenomenologik tadqiqotlarda insonning dunyoda «o'z joyini» izlash masalasi alohida ahamiyat kasb etgan [7; 8].

Ingliz adabiyotida begonalik mavzusi, ayniqsa, modernizm davri va undan keyingi adabiyotda keng rivojlandi. T.S. Eliotning «Hosilsiz Zamin» asarida zamonaviy insonning ma'naviy parokandaligi va madaniy begonaligi murakkab poetik obrazlar orqali ifodalanadi [16]. Bu yerda begonalik muayyan geografik makondan ko'ra, insonning ma'naviy va madaniy holati bilan bog'liq.

James Joysning «Dublinliklar» to'plamida ham qahramonlarning kundalik hayoti orqali ichki begonalik va ruhiy turg'unlik holatlari tasvirlanadi [11]. Qahramonlar o'zlari yashayotgan muhitning bir qismi bo'lsa-da, ko'pincha unda o'zlarini erkin va to'laqonli his qila olmaydilar.

Zamonaviy ingliz adabiyotida migratsiya, diasporik tajriba va madaniyatlararo identifikatsiya «uy» va «begonalik» konseptlarini yanada murakkablashtirdi. Salman Rushdi ijodida makon, xotira, migratsiya va identifikatsiya o'zaro bog'liq holda tasvirlanadi [17]. Bunday asarlarda inson uchun «uy» bir vaqtning o'zida real geografik makon va xotirada saqlanadigan ramziy makon bo'lishi mumkin.

O'zbek adabiyotida begonalik masalasi boshqa tarixiy-madaniy kontekstda namoyon bo'ladi. Jadid adabiyoti namunalari, xususan, Abdulla Qodiriy va Cho'lpon ijodida shaxs va jamiyat, an'ana va yangilik, milliy o'zlik va ijtimoiy muhit o'rtasidagi ziddiyatlar muhim o'rin tutadi [12; 15].

Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanida qahramonlarning ichki holati, ijtimoiy muhit va shaxsiy intilishlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar insonning o'z muhitiga nisbatan begonalashuvini anglash uchun muhim material beradi [15].

Said Ahmadning «Ufq» romanida esa tarixiy voqealar va inson taqdiri o'rtasidagi munosabatlar orqali shaxsning o'z davri, jamiyati va xotirasi bilan munosabati yoritiladi [18].

O'zbek adabiyotidagi begonalikni faqat «chet elda yashash» yoki «o'zga makonda bo'lish» bilan cheklab bo'lmaydi. U ko'pincha insonning o'z oilasi, jamiyati yoki tarixiy muhitida o'zligini anglash jarayonidagi ichki ziddiyat sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, «uy» va «begonalik» konseptlari bir-biridan mustaqil emas, balki o'zaro dialektik munosabatda shakllanadi. Uy tushunchasi inson uchun mansublikni anglatgan sari, undan uzoqlashish begonalik hissini kuchaytiradi. Aksincha, begonalik tajribasi «uy» ning inson hayotidagi ahamiyatini yanada yaqqol namoyon qiladi.

Badiiy asarlarda bu ikki konsept ko'pincha qarama-qarshi juftlik sifatida namoyon bo'ladi:

uy → *mansublik* → *xotira* → *xavfsizlik* → *o'zlik*

begonalik → *masofa* → *yolg'izlik* → *o'zlik inqirozi* → *yangi o'zlik*

Biroq ushbu qarama-qarshilik mutlaq emas. Ayrim badiiy asarlarda qahramon o'z uyida ham begona bo'lishi, begona makonda esa o'zligini topishi mumkin. Bu holat «uy» ni geografik emas, balki psixologik va madaniy kategoriya sifatida tushunishga imkon beradi.

Masalan, Jeyn Eyr romanida Jeyn uchun haqiqiy «uy» tushunchasi tayyor holda mavjud emas. Qahramon turli makonlardan o'tib, o'zining mustaqil shaxs sifatidagi maqomini shakllantiradi [10]. Demak, uy qahramon uchun topiladigan joy emas, balki ma'naviy va ijtimoiy jihatdan yaratiladigan makonga aylanadi.

O'zbek adabiyotida esa uy ko'pincha shaxsning jamoaviy identifikatsiyasi bilan kuchli bog'liq. Oila va xonadon insonning ijtimoiy mavqei, qadriyatlarini va xotirasini shakllantiruvchi asosiy makon sifatida namoyon bo'ladi [12; 14].

Shu nuqtayi nazardan, ikki adabiyotdagi o'xshashlik shundaki, uy qahramonning o'zligini anglashiga xizmat qiladi. Farq esa ushbu o'zlikning qanday model asosida qurilishida ko'rinadi. Ingliz adabiyotida individual «men» ning mustaqilligi ko'proq ta'kidlanishi mumkin; o'zbek adabiyotida esa individual «men» ko'pincha oila va jamoaviy «biz» bilan munosabatda tasvirlanadi.

Muhokama va natijalar. Qiyosiy tahlil natijasida ingliz va o'zbek adabiyotida «uy» va «begonalik» konseptlarining bir necha umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Birinchidan, har ikki adabiyotda «uy» oddiy fizik makon emas. U xotira, xavfsizlik, yaqinlik va mansublik ma'nolarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli uy obrazi qahramonning psixologik holatini ochib berishda muhim poetik vosita vazifasini bajaradi.

Ikkinchidan, «begonalik» konsepti ham ikki adabiyotda faqat geografik uzoqlikni bildirmaydi. U ijtimoiy va ruhiy holatni ham ifodalaydi. Qahramon o'z makonida yashab turib ham begona bo'lishi mumkin.

Uchinchidan, xotira «uy» va «begonalik» ni birlashtiruvchi asosiy semantik mexanizmlardan biridir. Uy xotira orqali real makondan ramziy makonga aylanadi. Inson o'z uyidan uzoqlashganda, uni jismonan emas, xotira orqali qayta yaratishi mumkin [1; 4].

To'rtinchidan, ingliz adabiyotida ushbu konseptlar ko'pincha individual identifikatsiya, shaxsiy erkinlik va ichki tanlov masalalari bilan bog'lanadi. O'zbek adabiyotida esa uy konsepti oilaviy va jamoaviy munosabatlar, milliy qadriyatlar va avlodlar davomiyligi bilan ko'proq aloqador holda namoyon bo'ladi.

Beshinchidan, zamonaviy adabiyotda migratsiya va madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi natijasida «uy» konsepti yangi mazmun kasb etmoqda. Inson bir vaqtning o'zida bir necha madaniy makonga mansublik hisini boshdan kechirishi mumkin. Natijada «uy» yagona geografik nuqta emas, balki bir nechta madaniy va xotiraviy makonlarning kesishish nuqtasiga aylanadi [3; 17].

Mezoni	Ingliz adabiyoti	O'zbek adabiyoti
Uy	Individual va oilaviy makon	Oilaviy, qarindoshlik va jamoaviy makon
Mansublik	Shaxsiy identifikatsiya bilan bog'liq	Milliy va oilaviy identifikatsiya bilan bog'liq
Begonalik	Ichki, ijtimoiy va madaniy masofa	Ijtimoiy, ruhiy va tarixiy masofa
Xotira	Shaxsiy tajribani tiklash vositasi	Shaxsiy va jamoaviy xotira vositasi
Makon	Individual tajriba maydoni	Individual va jamoaviy tajriba maydoni
Identifikatsiya	«Men» ning mustaqilligi	«Men» va «biz» munosabati

Ushbu jadval mutlaq umumlashtirish emas, balki tanlangan badiiy materiallar asosida aniqlangan asosiy tendensiyalarni ifodalaydi. Har ikki adabiyotning ichida ham turli tarixiy davr, janr va mualliflarga qarab mazkur konseptlarning poetik mazmuni o'zgarishi mumkin.

Xulosa. Ingliz va o'zbek adabiyotida «uy» va «begonalik» konseptlari insonning makon, xotira, jamiyat va o'zlik bilan munosabatini ifodalovchi muhim poetik kategoriyalar sifatida namoyon bo'ladi. «Uy» konsepti ikki adabiyotda ham jismoniy makondan yuqori semantik mazmunga ega bo'lib, xotira, mansublik, oila, xavfsizlik va identifikatsiya kabi tushunchalarni birlashtiradi. «Begonalik» esa makondan uzoqlashish bilangina emas, balki insonning o'z jamiyati, madaniyati yoki ichki «men» iga nisbatan masofalanishi bilan ham belgilanadi.

Qiyosiy tahlil ingliz adabiyotida «uy» va «begonalik» masalalarining individual identifikatsiya va shaxsiy erkinlik bilan, o'zbek adabiyotida esa oila, qarindoshlik, milliy xotira va jamoaviy mansublik bilan faol aloqadorligini ko'rsatdi. Biroq bu farqlar qat'iy chegaralar emas, balki ikki adabiyotda ustuvor bo'lgan poetik tendensiyalar sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundaki, «uy» va «begonalik» ni qarama-qarshi tushunchalar sifatida emas, balki bir-birini semantik jihatdan to'ldiruvchi kategoriyalar sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Insonning begonalik tajribasi uning «uy» haqidagi tasavvurini shakllantirsa, uy haqidagi xotira begonalik holatini anglash va yengib o'tishning ramziy vositasiga aylanishi mumkin. Mazkur yondashuv ingliz va o'zbek adabiyotlarini qiyosiy o'rganishda makon poetikasi, madaniy xotira, identifikatsiya va badiiy konseptologiya kesishmasida yangi tadqiqot yo'nalishlarini shakllantirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Bachelard G. The Poetics of Space. –Boston: Beacon Press, 1994. – 241 p.
2. Bakhtin, M. M. (. The Dialogic Imagination: Four Essays. –Austin: University of Texas Press, 1981. – 443 p.
3. Brah A. Cartographies of Diaspora: Contesting Identities. London: Routledge, 1996. – 288 p.
4. Casey E. S. Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World. – Bloomington: Indiana University Press, 1993. – 352 p.

5. Eagleton T. *Literary Theory: An Introduction*. –Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008. – 240 p.
6. Foucault M. *Of Other Spaces Diacritics*, 1986, 16(1). 22–27. – 6 p.
7. Heidegger M. *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper & Row, 1971. – 229 p.
8. Lukács G. *The Theory of the Novel: A Historico-Philosophical Essay on the Forms of Great Epic Literature*. –Cambridge, MA: MIT Press, 1971. – 160 p.
9. Austen J. *Pride and Prejudice*. –London: T. Egerton, 1813. – 307 p.
10. Brontë C. *Jane Eyre: An Autobiography*. –London: Smith, Elder & Co, 1847. – 392 p.
11. Joyce J. *Dubliners*. –London: Grant Richards, 1914. – 152 p.
12. Qodiriy A. *O‘tkan kunlar*. –Toshkent, 1926. – 352 p.
13. Qahhor A. *Anor. Asarlar. 5 jildlik. 2-jild*. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987. – B. 112–120.
14. Hoshimov, O‘. (2005). *Dunyoning ishlari*. –Toshkent: Sharq. — 340 p.
15. Cho‘lpon. *Kecha va kunduz*. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1994. – 272 b.
16. Eliot T. S. *The Waste Land*. –London: Hogarth Press, 1922. – 35 p.
17. Rushdie S. *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981–1991*. –London: Granta Books, 1991. – 432 p.
18. Tuan Y.-F. *Space and Place: The Perspective of Experience*. –Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977. – 235 p.
19. Williams R. *Marxism and Literature*. – Oxford: Oxford University Press, 1977. – 217 p.

*Primova Ro'zigul Abduqodirovna,
Qarshi davlat universiteti mustaqil
tadqiqodchisi (O'zbekiston)
E-mail: ruzigulprimova15@mail.com*

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK NASRIDA URUSH MAVZUSI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida urush mavzusining genezisi mifologik tasavvurlar, xalq dostonlari va qadimgi turkiy bitiktoshlarda aks etgan jang, qahramonlik, yurt himoyasi va mardlik motivlari asosida tadqiq etiladi. Ushbu manbalarda urush mavzusining badiiy ifodalanish xususiyatlari, jangchi obrazi va qahramonlik g'oyasining shakllanishi hamda ularning adabiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Urush va jang tasvirlarining berilishida xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy-axloqiy qarashlari hamda vatanparvarlik tushunchalarining ifodasi masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, qadimgi manbalarda shakllangan jangchi qahramon obrazining badiiy-estetik mohiyati kuzatiladi.

Kalit so'zlar: Urush mavzusi, genezis, mifologik tafakkur, epik tafakkur, qahramonlik konsepsiyasi, yurt himoyasi, tarixiy xotira, badiiy tafakkur, folklor an'anasi, qadimgi turkiy bitiktoshlar, doston poetikasi.

Аннотация. В данной статье исследуется генезис темы войны в узбекской литературе на основе мотивов сражения, героизма, защиты родной земли и мужества, отражённых в мифологических представлениях, народных дастанах и древнетюркских рунических памятниках. Анализируются особенности художественного выражения темы войны в этих источниках, формирование образа воина и идеи героизма, а также их роль в развитии литературно-художественного мышления. В изображении войны и сражений особое внимание уделяется вопросу выражения исторической памяти народа, социально-нравственных взглядов и патриотических концепций. Также отмечается художественно-эстетическая сущность образа героя-воина, сформированного в античных источниках.

Ключевые слова: Тема войны, генезис, мифологическое мышление, эпическое мышление, концепция героизма, защита родной земли, историческая память, художественное мышление, фольклорная традиция, древнетюркские рунические памятники, поэтика дастана.

Abstract. This article examines the genesis of the theme of war in Uzbek literature through the motifs of battle, heroism, defense of the homeland, and courage reflected in mythological representations, folk epics, and ancient Turkic inscriptions. It analyzes the specific features of the artistic representation of war in these sources, the formation of the warrior figure and the idea of heroism, as well as their role in the development of literary thought. Particular attention is paid to the expression of the people's historical memory, socio-ethical views, and concepts of patriotism in the depiction of war and combat. Furthermore, the artistic and aesthetic essence of the warrior-hero archetype, as shaped in ancient sources, is examined.

Keywords: War theme, genesis, mythological thinking, epic thinking, concept of heroism, defense of the homeland, historical memory, artistic thinking, folklore tradition, ancient Turkic inscriptions, poetics of the dastan

Kirish. Insoniyat yaralganidan buyon urushlar bilan yonma-yon yashab kelmoqda. Tarixiy taraqqiyot jarayoni shuni ko'rsatadiki, jamiyatlar o'rtasidagi ziddiyatlar, hududiy manfaatlar va mafkuraviy qarama-qarshiliklar ko'pincha qurolli to'qnashuvlar bilan yakunlangan.

Fransuz siyosiy arbobi Jorj Klemansoning «Urush – g'alabaga olib keladigan dahshatli falokatdir» [6] degan fikri urushning ikki tomonlama mohiyatini ochib beradi. Bir tomondan, u tarixiy natijaga olib keluvchi kuch bo'lsa, ikkinchi tomondan, insoniyat uchun ulkan fojia. Shu bois urush mavzusi adabiyotda doimiy va barqaror mavzu sifatida shakllangan. Deyarli ko'plab milliy adabiyotlarda urush epik tafakkurning asosiy manbalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Qadimgi yunon adabiyotida Gomerning «Iliada» va «Odissey» asarlari, rim adabiyotida Vergiliyning «Eneida» si, o'rta asr fransuz adabiyotida «Roland qo'shig'i» kabi yodgorliklar urushni nafaqat tarixiy voqea, balki axloqiy, estetik va falsafiy muammo sifatida talqin qilgan. Bu asarlarda jang sahnalari xalqning tarixiy xotirasi, qahramonlik

ideallari, ijtimoiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'langan. Urush mavzusining murakkabligi shundaki, u adabiy yodgorliklarda yagona mazmun bilan cheklanmaydi. Aksincha, u ko'plab g'oyalar va mavzuviy qatlamlarni o'zida mujassamlashtiradi. Urush tasviri orqali jasorat hamda qo'rqqoqlik, sadoqat va xiyonat, hayot va o'lim, g'alaba va mag'lubiyat kabi bir-biriga zid tushunchalar badiiy qarama-qarshilikda ochib beriladi.

Asosiy qism. G'arb adabiyotshunosligida bu turdagi asarlar urushning inson ruhiyatiga ta'siri, xotira, qadriyatlar va tarixiy haqiqat muammolari bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. Biroq o'zbek adabiyotshunosligida urush mavzusini keng qamrovda, genezis va adabiy ta'sir manbalari nuqtai nazaridan monografik darajada o'rganish masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan. Shu bilan birga, urush mavzusidagi asarlarning muhim jihati shundaki, ularda mualliflarning jangovar harakatlar jarayonida kechirgan ruhiy holatlari, shaxsiy tajribasi va tarixiy kuzatuvlari, o'zaro munosabatlari, insoniylik mezonlari qarshisidagi holatlari tasviri badiiy tafakkur orqali umumlashtiriladi. Bu asarlarda hujjatli asos bilan badiiy tasvir uyg'unlashib, urush voqeligini ko'p qatlamli va ishonarli tarzda yoritish imkonini beradi.

Shu sababli, urush mavzusining adabiyotdagi ildizlarini qadimgi davrlardan boshlab tahlil qilish, uning badiiy tafakkurda shakllanish bosqichlarini aniqlash va zamonaviy nasrdagi talqinlari bilan qiyoslash ilmiy jihatdan muhim vazifa hisoblanadi. Urush mavzusining qadimgi adabiy tafakkurdagi ildizlari insoniyatning ijtimoiy shakllanish jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Dastlabki jamiyatlarda yashash uchun kurash, hududni saqlash, urug' va qabilani himoya qilish ehtiyoji urushni hayotiy zarurat darajasiga olib chiqqan. Shu bois eng qadimgi badiiy tafakkur namunalarida urush tasviri tabiiy va muqarrar hodisa sifatida qabul qilinadi. Bu davr adabiy ongida urush yovuzlik tushunchasi emas, balki mavjudlikni saqlab qolishning muhim sharti sifatida talqin etilgan. Qadimgi mifologik qarashlarda urush ko'pincha kosmik tartib va betartiblik o'rtasidagi kurash ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Yovuz kuchlar bilan jang qiluvchi qahramon obrazi mifologik tafakkurda muhim o'rin tutadi. Bu qahramonlar nafaqat jismoniy kuchga ega, balki muqaddas vazifani bajaruvchi sifatida ko'rsatiladi. Urush bu yerda shaxsiy manfaat emas, balki umumiy tartibni saqlash yo'lidagi ilohiy yoki tarixiy vazifa sifatida tushuniladi. Mazkur mifologik yondashuv keyinchalik epik tafakkurda urush mavzusining badiiy asosiga aylanadi. Qahramonning dushman bilan to'qnashuvi ichki ma'naviy sinov bilan qo'shib tasvirlanadi. Bu hol urushning faqat tashqi voqea emas, balki axloqiy-ruhiy mazmun kasb etishini ko'rsatadi.

Xalq og'zaki ijodida urush mavzusi ko'p qirrali va rang-barang tarzda ifodalanadi. Afsona va rivoyatlar urushni adolat va zulm, ozodlik va tutqunlik kabi qarama-qarshi kuchlar orqali talqin qiladi. Shu tariqa, jang sahnalari nafaqat dramatik voqea, balki xalqning tarixiy xotirasi, orzu-umidlari hamda ijtimoiy qadriyatlarini mujassamlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning shakllanish davrlaridan tortib, keyingi davrlarga qadar ushbu mavzuning turli qirralari aks ettirilib kelinmoqda. Jang-u jadallar, tarixiy yoki afsonaviy janglar hamda urush jarayonida qo'shinlarning to'qnashuvi va alohida shaxslar jasoratini badiiy ifodalovchi dostonlar jangnoma dostonlar deb ataladi. Ushbu dostonlar qahramonlik dostonlari an'anasi ta'sirida shakllangan. Qahramonlik dostonlarida bosh qahramon asosan yakkama-yakka olishuvlar orqali namoyon bo'lsa, jangnoma dostonlarda voqealar turli urush manzaralari va jang epizodlari orqali tasvirlanadi. Masalan, «O'rta asrlarda esa jangnomalar («Jangnomai Amir Hamza», «Abu Muslim jangnomasi», «Jangnomai Sayyid Battoli G'oziy», «Ahmad Zamjiy», «Musaybnoma», «Etmish g'azot» va b.) xalq orasida keng tarqalgan. O'zbek xalqining madaniy hayotida jangnomaxonlik an'anasi keng o'rin tutgan. Chunki bunday asarlarning yaxshi namunalari kishilarni yurtparvarlik, qahramonlik va elga fidoyilikka bu yuksak g'oyalar ruhida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etgan» [7]. Bu turkumga yana «Rustami doston», «Qahramon qotil», «Hushrang», «Jangnomayi Jamshid» kabi asarlarni misol sifatida keltirish mumkin. O'zbek baxshilari repertuarida bunday jangnoma dostonlar nisbatan kam uchraydi. Qadimda urug', qabila yoki xalq mustaqilligi yo'lida olib borilgan kurashlarni tasvirlagan jangnoma xarakteridagi asarlar («Shiroq», «To'maris» kabi) vaqt o'tishi bilan turli tarixiy va madaniy omillar ta'sirida baxshilar og'zaki ijod an'analardan asta-sekin chiqib qolgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Natijada urush va jang tasvirlari boshqa janrlar ichida davom etgan.

Qahramonlik eposlari dastlab xalq og'zaki ijodi tarkibida paydo bo'lgan. Keyingi davrlarda janglar tasviri asta-sekin diniy mazmun bilan uyg'unlashdi. Ular ko'proq muayyan xalqning e'tiqodini begona dinlardan himoya qilish yoki o'z diniy qarashlarini yoyish shaklida talqin qilindi. Bunday

asarlarda dushmanga qarshi kurash jarayonida mardlik va jasorat, vatan daxlsizligini asrash, vatanparvarlik, do'stlik kabi yuksak g'oyalar tarannum etildi. «Yusuf va Ahmad» dostoni esa bunday yondashuvning yorqin namunasi hisoblanadi. «Yusuf bilan Ahmad» dostonida epik qahramonlarning Go'zalshohga qarshi olib borgan kurashi keng va ta'sirchan tarzda tasvirlangan. Asarning asosiy g'oyaviy yo'nalishi ona yurt dahlsizligini, qahramonona himoya qilish, uni har qanday tashqi xurujlardan asrash va vatanga sadoqat ruhini ulug'lashga qaratilgan. Dostonda jang sahnalari orqali mardlik va jasorat, yurtni ko'z qorachig'idek e'zozlash, vatanga cheksiz muhabbat, vafodor yor obrazini qadrlash, oilani muqaddas qo'rg'on sifatida ko'rish, xalqlar o'rtasidagi do'stlikni yuksak baholash, boshqaruvda adolat tamoyillariga amal qilish, hamjihatlik va birodarlik g'oyalari ustuvor tarzda ifoda etiladi.

Bu turdagi asarlarda turli elatlar va davlatlarning shakllanish jarayoni, qabila va millatlar o'rtasida kechgan kurashlar, Vatanini himoya qilish yo'lida maydonga chiqqan bahodirlarning mardona ishlari aks etadi. Dostonlarda ayniqsa, urush va jang manzaralari keng o'rin egallaydi. Jang tasvirlari orqali qahramonlarning fe'l-atvori, ichki dunyosi va o'ziga xos fazilatlarini yorqin ko'rinadi. Shu bilan birga, qahramonlik eposlari qaysi xalq an'anasiga mansub bo'lishidan qat'i nazar, ularning umumiy jihatlari, o'xshash motivlari juda ko'p uchraydi.

O'zbek folklorida jang mavzusi alohida o'rin tutgan asarlarga namuna sifatida «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Ravshan», «Kuntug'mish», «Shoh G'arib va Shohsanam» kabilarni ko'rsatish mumkin. Ularda jang motivi bosh qahramonning xarakterini, jismoniy qudratini namoyon qilish, shuningdek, voqealar rivojini tezlashtirish va sujetni yanada qiziqarli qilish maqsadida qo'llaniladi. Bu tasvirlar tinglovchining e'tiborini tortishga xizmat qilib, asarga kuchli ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Chunki janglar odatda xalq manfaatini himoya qilish, yurt ozodligini ta'minlash, sevgi yo'lida kurashish yoki zaif va nochor insonlarga ko'mak berish kabi maqsadlarda amalga oshirilgan. Bunday tasvirlarda bosh qahramonning ijobiy fazilatlarini, jasorati hamda jismoniy ustunligi kabi jihatlari alohida uslubiy vositalar orqali yoritiladi.

Xalq og'zaki ijodida badiiy qahramonlar qatnashgan jang sahnalarini mubolag'a orqali yanada ta'sirchan qilib berish an'anaga aylangan. Masalan, «Alpomish» dostonida Alpomish do'sti Qorajon bilan uchrashganida, ularni quchish jarayonida Qorajonning qovurg'alari sinib ketishi Alpomishning favqulodda kuchini ifodalaydi. Alpomish kamonidan o'q uzganda Asqar tog'ining bir tomoni qulab tushishi ham shunday mubolag'alardandir. Albatta, oddiy o'q bilan tog'ni ag'darishning imkoni yo'q, biroq bu kabi san'atli bo'rttirishlar tinglovchiga qahramonning qudratini yanada kuchliroq his ettiradi.

Olishsang, sinaysan o'zing holingni,
O'z joningga sen qilmagin zulmni.
Bir arosat bunda maydon bo'ladi,
Turgan barcha tomoshani ko'radi,
Kimning kuni bitsa, bunda o'ladi,
Qolgan odam boyning qizin oladi [1].

O'zbek folklorida qahramonning jangga kirishdan avval raqibini ogohlantirishi ko'p uchraydigan holatdir. Bu usul bosh qahramonning mardligi, halolligi va kurashda adolatni ustun qo'yishini ta'kidlab beradi.

Qahramonlik dostonlarida aks etgan jang sahnalarida shaxsiy jasoratni ko'rsatishga alohida e'tibor qaratiladi. Bosh qahramon yakkama-yakka kurashlarda o'z qobiliyati va jasoratini namoyon etadi. Boshqa tomondan, jangnoma dostonlarida urush epizodlari ommaviy tus oladi va u xalq taqdiriga bevosita daxldor hodisa sifatida tasvirlanadi. Shu tarzda, adabiy tafakkur individual qahramonlikdan ijtimoiy-milliy kurash bosqichiga o'tadi. Qadimgi jangnomalarda urush mavzusi milliy mustaqillik va hududiy daxlsizlik bilan bog'langan bo'lsa, keyingi davrlarda diniy va ma'naviy mazmun kuchayadi. Janglar e'tiqodni himoya qilish, adolatni ta'minlash va milliy birlikni saqlash vositasi sifatida talqin qilina boshlaydi. Bu jarayon urush mavzusining estetik, g'oyaviy va ijtimoiy jihatdan boyib borishini ochib beradi, xalq og'zaki ijodida jang sahnalarining nafaqat dramatik, balki psixologik va ma'naviy qatlamlarini ham anglash imkonini yaratadi.

Turkiy bitiktoshlar urush mavzusining tarixiy-adabiy tafakkurda muhim bosqichini tashkil etadi. Ushbu yodgorliklarda urush hodisasi aniq tarixiy voqealar bilan bog'langan holda bayon etiladi.

Bitiktoshlarda jang tasviri orqali xalqning siyosiy ongiga murojaat qilinadi, mag'lubiyat sabablari tahlil qilinadi va kelajak avlod uchun xulosa chiqariladi. Urush bu yerda og'riqli tajriba sifatida

baholanadi, biroq u xalqni uyg'otuvchi, birlashtiruvchi kuch vazifasini bajaradi. Shu jihatdan bitiktoshlarni urush mavzusini milliy o'zlikni anglash jarayoni bilan bog'lagan holda talqin etgan badiiy-tarixiy manba sifatida e'tirof etish mumkin.

To'nyuquq bitiktoshi qadimgi turkiy adabiy tafakkurda urush mavzusini badiiy va mafkuraviy ma'no kasb etganini yaqqol ko'rsatadi. Unda muallif o'zining yoshlik davridan boshlab Eltarish xoqon boshchiligida olib borilgan ozodlik harakatlarida faol ishtirok etganini, bosqinchilar zulmiga qarshi kurash jarayonlarini izchil bayon qiladi. Bu tasvirlar oddiy harbiy voqealar ketma-ketligi emas, balki ulus taqdiriga daxldor muhim tarixiy jarayonlarning badiiy talqinidir.

Bitiktoshda urush qahramonning yurt erki, ulus tinchligi va davlat mustahkamligini ta'minlashga qaratilgan muqaddas vazifa sifatida talqin etiladi. To'nyuquq o'zining harbiy va siyosiy faoliyatini bayon etar ekan, janglarni xalq manfaatlarini bilan uzviy bog'laydi. Natijada urush sahnalari yakka qahramonlikdan ko'ra jamoaviy mas'uliyat va tarixiy ongni aks ettiruvchi badiiy hodisaga aylanadi. Asarda xoqonlik chegaralarini kengaytirish, davlatni mustahkamlash va ichki barqarorlikni ta'minlash yo'lidagi kurashlar asosiy o'rin tutadi. Bu jihat To'nyuquq bitiktoshini faqat tarixiy manba emas, balki qadimgi adabiy tafakkurda urush mavzusining davlatparvarlik va milliy o'zlikni anglash bilan bog'liq dastlabki namunalardan biri sifatida baholash imkonini beradi.

«Susi uch bing armis, biz aki bing artimiz, sungushdimiz, tangri yarliqadi, yanydimiz, o'kuzka tushdi. Yangduq yo'lta yama o'lti kuk, anta o'tru o'g'uz qo'pan kalti» [2]. Ushbu satrda jang maydonidagi qo'shinlar soni va harakatlari aniq ko'rsatiladi. Kamroq son bilan kurashayotgan qo'shinlar jasorat bilan harakat qiladi. Urush ilohiy rozilik bilan olib boriladi va dushman mag'lub bo'ladi. Qochganlar yo'lida halok bo'lib, oxir-oqibat o'g'uzlar butunlay taslim bo'ladi. Satr jangning strategik, ruhiy va tarixiy jihatlarini uyg'unlashtiradi. Bunda qahramonlik, jasorat va xalqning yutug'ini badiiy tarzda ifodalanadi. To'nyuquq bitiktoshi qadimgi turkiy adabiy tafakkurda urush mavzusining genezisini anglashda muhim manba bo'lib, unda urush milliy erkinlik, siyosiy ong va ma'naviy mas'uliyat bilan uyg'un holda talqin etilgan. Ushbu badiiy yondashuv keyingi davr xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda urush mavzusining rivojlanishiga mustahkam asos bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa. O'zbek adabiyotida urush mavzusining genezisi xalqning qadimiy dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va inson haqidagi tasavvurlari bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan. Mifologik tasavvurlarda aks etgan kurash va qarama-qarshilik motivlari, dostonlarda mujassamlangan jangovar voqealar va qahramonlik an'analari, qadimgi turkiy bitiktoshlarda ifodalangan real tarixiy janglar urush mavzusining dastlabki badiiy asoslarini tashkil etadi. Mazkur manbalarni kuzatish shuni ko'rsatadiki, urush tasviri qadimiy adabiy tafakkurda shunchaki jang manzarasini ifodalash vositasi bo'lmagan. Unda insonning el-yurt oldidagi burchi, o'zligini anglash, yurt himoyasi, jasorat va fidoyilik kabi ma'naviy qadriyatlar mujassamlashgan. Shu ma'noda urush mavzusining genezisida voqeaning o'zidan ko'ra, insonning ushbu voqega munosabati va uning taqdirida yuzaga keladigan ma'naviy-ruhiy holatlar muhim badiiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Mifdan doston sari, dostonidan yozma yodgorliklarga kuzatiladigan badiiy tafakkur tadriji urush mavzusining mazmun va ifoda jihatidan izchil boyib borganini ko'rsatadi. Mifologik qarashlarda ramziy tus olgan kurash tushunchasi dostonlarda qahramonlik konsepsiyasi orqali kengaygan bo'lsa, bitiktoshlarda tarixiy voqelik, el-yurt taqdiri va jangchi shaxsining mas'uliyati bilan bog'liq holda konkretlashadi. Shunday qilib, mif, doston va bitiktoshlar urush mavzusining turli tarixiy-badiiy bosqichlarini aks ettiruvchi, bir-birini mazmunan to'ldiruvchi manbalar sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Fozil Yo'ldosh o'g'li. Alpomish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 410 b.
2. Is'hoqov M., Sodiqov Q., Omonov Q. Mangu bitiglar. – Toshkent: O'rta Osiyo xalqlarining eng eski yozma yodgorliklari bo'yicha tadqiqodlar, 2009. – 68 b.
3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 272 b.
4. Suyunova M. Amerika va o'zbek nasrida urush obrazining badiiy talqini. (N.Meyler va Shuhrat asarlari misolida). Filol. fan... falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2026. – 64 b.
5. Курунов Д. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 408 б.
6. <https://www.citatyru.com/author/123200/klemanso-zhorzh>
7. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-j/jangnoma-uz/>

Narzulloyeva Nilufar Sayfulloyevna,
Buxoro davlat universiteti tayanch
doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: nilufarnarzulloyeva1997@gmail.com

QON VA SUYAKNING RANGLAR BILAN BOG'LANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatida qon hamda suyak tushunchalarining ranglar bilan bog'liqligi, ularning semantik va metaforik xususiyatlari lingvokulturologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda «oq suyak» iborasining mo'g'ulcha «sagan yasun» birikmasi asosida aslzodalik va zodagonlikni ifodalashi, uning tarixiy ildizlari hamda arab qabilalaridagi nasab tushunchasi bilan qiyosiy jihatlari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, maqolada «qora suyak» tushunchasi orqali mehnatkash xalqning og'ir qismati va ijtimoiy kamsitilish holatlari badiiy asarlar misolida ochib berilgan. Qonning «qizil suv», «qirmiz qon», «lolarang» va «xino» kabi poetik sifatlashlari mumtoz hamda zamonaviy adabiyot vakillari Alisher Navoiy, Lutfiy va Muhammad Yusuf kabi ijodkorlar asarlari hamda xalq qo'shiqlari asosida o'rganilgan. Maqolada ranglarning inson salomatligi va ruhiyati bilan bog'liqligi, xususan, «qora qon», «yashil qon», «ko'k qon» va «oq qon» birikmalarining turli hayotiy vaziyatlardagi ramziy ma'nolari atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, oq suyak, qora suyak, qon simvolikasi, ranglar semantikasi, nasab, badiiy obraz, turkiy e'tiqodlar.

Аннотация. В данной статье анализируется взаимосвязь понятий крови, костей и цветов в узбекском языке, литературе и культуре, а также их семантические и метафорические свойства с лингвокультурной точки зрения. Исследование показывает, что выражение «ак суяк» (белая кость) обозначает знатность и дворянство, основываясь на монгольском выражении «саган ясун», его исторических корнях и сравнительных аспектах с понятием генеалогии среди арабских племен. В статье также исследуется сложная судьба рабочих и социальная дискриминация через понятие «кара суяк» (черная кость), используя в качестве примера произведения искусства. Поэтические описания крови, такие как «кизил сув», «кырмаз кон», «лоларанг» и «хино», рассматриваются на примере произведений классических и современных литературных деятелей, таких как Алишер Навои, Лутфи и Мухаммад Юсуф, а также народных песен. В данной статье исследуется взаимосвязь между цветами и здоровьем и психологией человека, в частности, символическое значение сочетаний «черная кровь», «зеленая кровь», «голубая кровь» и «белая кровь» в различных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: лингвакультурные исследования, белая кость, черная кость, символика крови, семантика цвета, генеалогия, художественная образность, тюркские верования

Abstract. This article analyzes the connection of the concepts of blood and bone with colors in the Uzbek language, literature and culture, their semantic and metaphorical properties from a linguocultural perspective. The study shows that the expression «aq suyak» (white bone) represents nobility and nobility based on the Mongolian combination «sagan yasun», its historical roots and comparative aspects with the concept of lineage in Arab tribes. Also, the article reveals the difficult fate of the working people and social discrimination through the concept of «kara suyak» (black bone) on the example of works of art. Poetic descriptions of blood such as «kizil suv», «qyrmiz kon», «lolarang» and «khino» are studied based on the works of such classical and modern literary figures as Alisher Navoi, Lutfi and Muhammad Yusuf, as well as folk songs. The article examines the relationship between colors and human health and psychology, in particular, the symbolic meanings of the combinations «black blood», «green blood», «blue blood» and «white blood» in various life situations.

Keywords: linguoculturology, white bone, black bone, blood symbolism, color semantics, lineage, artistic image, Turkic beliefs.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida har bir millat uchun o'zining qadimiy qadriyatlari, tili va madaniy merosini asrab-avaylash eng ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Zero, xalqning o'tmishi va buguni o'rtasidagi uzviylik uning ma'naviy qiyofasini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: «Hozirgi kunda milliy o'zligimizni saqlab qolish, xalqimizning

ong-u tafakkurini yuksaltirish va shu orqali mamlakatimizning izchil taraqqiy ettirish uchun avvalambor adabiyot, madaniyat va san'at sohalarini qo'llab-quvvatlashimiz zarur» [1]. Ushbu tamoyillardan kelib chiqib, tilimizdagi ranglar bilan bog'liq birikmalarni tadqiq etish milliy tafakkurimizning o'ziga xosligini anglashda muhim o'rin tutadi. Xususan, xalqimizning dunyoqarashida qon va suyak tushunchalari shunchaki biologik elementlar emas, balki chuqur ijtimoiy-madaniy va ramziy ma'noga ega bo'lgan tushunchalardir. Maqolada «oq suyak» iborasining zodagonlik va nasab bilan bog'liqligi, «qora suyak» tushunchasining xalq qismatidagi in'ikosi, shuningdek, qonning ranglar (qizil, qirmiz, lolarang, xino) orqali badiiy ifodalanishi lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Bunday tahlillar milliy adabiyotimiz va madaniyatimizning boy imkoniyatlarini ko'rsatib berish bilan birga, yosh avlodning ma'naviy ongini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Jahon tilshunosligi va adabiyotshunosligi taraqqiyotida qon hamda suyak tushunchalarining badiiy-konseptual talqiniga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar salmoqli o'rin egallaydi. Xususan, N.E. Mazalova rus tili materiallari asosida qonning funksional-an'anaviy g'oyalarini tadqiq etgan bo'lsa [2], R. Napp qadimgi Rim madaniyatida qon bilan bog'liq marosimlarning tutgan o'rnini tahlil qilgan [3]. Shu bilan birga, YE.B. Timchenko, YE.L. Berezovich, N.M. Solnseva va S.S. Mixalisheva kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida qon va suyak konseptlarining badiiy-estetik tabiatiga oid qimmatli xulosalar o'z aksini topgan.

Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, biografik, analitik tahlil hamda qisman etnofolkloristik, semiotik usullaridan foydalanildi.

Qon va suyak so'zlari ko'pincha u yoki bu rang bilan bog'liklikda ifoda etilishini kuzatish mumkin. Oq suyak – shunday holda shakllangan birikmalardan biri bo'lib, u orqali ko'pincha zodagonlarga nisbat beriladi. Kelib chiqishiga ko'ra, metaforik birikma bo'lgan ushbu ibora mo'g'ulcha «sagan yasun» iborasining paydo bo'lishi bilan bog'liqligi, uning qo'llanishi mo'g'ullar istilosi davriga borib taqalishi qayd etiladi. Negaki, mo'g'ullar oq rangni yaxshi ko'rishgan va sharaflari deb bilishgan. Shu sababli, dastavval, xo'jalarni emas, aynan Chingizxon avlodlarini oq suyak – asil urug', asilzoda hisoblashgan. Ular 1920-yillargacha yurtimizdagi xonliklarni boshqarishgan. Undan so'ng xo'jalarga nisbatan «oq suyak» iborasi qo'llana boshlangan.

«Oq suyak» iborasini qo'llash arab qabilalariga ham xos bo'lib, ular qiz berishda va kelin olishda bunga jiddiy e'tibor bilan qarashgan.

Demak, «oq suyak» iborasi ko'proq nasab asosida ayirmachilik qilish, kishilarni kamsitish, sen bizga teng emassan, deyshning keng tarqalgan turini belgilashga qaratilgan.

Muhokama va natijalar. Agar yuqoridagilardan kelib chiqilsa, Sherbek Bobonor o'g'lining «Qora suyaklar» nomli qissa va esselardan tuzilgan kitobi nomidagi birikma og'ir xizmatlarga jalb qilingan, kamsitilgan xalq taqdiri haqida ekanligi anglashiladi. Darhaqiqat, ushbu kitobda mehnatkash, katta qalbli xalqning qora qismati yoritilgan. Qora rangni hamisha ulug' bilgan turkiylar avlodi bo'lmish o'zbeklar ulug'langan. Bu xalq qora mehnatga jalb qilingani, hamisha ezib kelingani, bosqinchilar tomonidan past qaralgani, qatag'on qilingan ziyoli insonlarining taqdiri, nomusiga tajovvuz qilmoqchi bo'lgan erkakni o'ldirgani uchun chet elda o'limga mahkum etilgan baxtiqaro Rayhonaning fojiali kechmishi, o'z sha'ni va or-nomusini himoya qilish maqsadida majburan qotillikka qo'l urgan pokdoman o'zbek ayollarining qismati, odamlarimizning tirikchilik vajidan gurra-gurra Rossiya yoki Qozog'istonga ish izlab ketib, ko'rgan zararlari bayon etilgan.

Nafaqat suyak, balki qoniga qarab ham odamlarning huquqlari, kelib chiqishi bilan biologik munosabatlarga asoslangan oilaviy huquqlari belgilangan.

Qon *qizil, alvon, qirmiz, hino (xina) rang* so'zlari bilan yuritiladi. Qonga nisbatan qo'llanadigan asosiy sifatlash bu – qizil rang. Negaki, qon «plazma» deb ataladigan suyuqlikdan iborat bo'lib, unda qizil va oq qon hujayralari aylanadi. Qonning qizil rangi qon hujayralarining 90% ni tashkil etadigan qizil qon hujayralarining bir qismi bo'lgan temir ionlari tomonidan ta'minlanadi. Shu asosda ko'pincha qon «qizil qon» birikmasi bilan yuritiladi. Ba'zan esa qonni «qizil suv» deguvchilar ham bor. Masalan, Muhammad Yusuf bir she'rida qonni «qizil suv» deb atab kelgani kuzatiladi:

Hozirgina birov qo'liga tom-di

Kindigimdan oqqan qizil suv...[4]

Iqbol Mirzoning «O'zbek chiroqlari» she'rida «qirmiz qon» birikmasi qo'llanganiga guvoh bo'lish mumkin:

Men tugʻilib oʻsgan Qoʻshtegirmonda
Qiyiqqa tugilgan tishloq nonim bor.
Qandahor yoʻlida – Ajaldovonda
Qizil iblis toʻkkan qirmiz qonim bor[5].

Qonning hino bilan oʻxshatilishini ham koʻp kuzatish mumkin. Bu mumtoz hamda zamonaviy shoirlar ijodida uchraydi. Masalan, Alisher Navoiy ijodida bunga oid shunday misol mavjud:

Takovaringgʻa bagʻir qonidin hino bogʻla,
Itingga gʻamzada jon rishtasin rasan qilgʻil[6].

Shuningdek, Lutfiyning tuyuqlaridan birida ham «xinodek qon» haqida soʻz yuritilgan:

Qomatimni necha qoshing yo qila?
Necha hajr oʻti jonimda yoqila?
Gʻamza birla toʻkti qonim ul sanam,
To hinotek qon yelina yoqila [7].

Quyidagi oʻzbek xalq topishmogʻida ham barmoqlarga surtilgan hino qonga oʻxshatilgan:

Quv yogʻoch-a, quv yogʻoch,
Quv yogʻochda besh yogʻoch,
Besh yogʻochga qor yoqqan,
Qor ustiga qon tomgan [8].

Javobi qoʻl, barmoqlar, tirnoq, xina boʻlgan ushbu topishmoqda tirnoq qorga, uni boʻyab, qizartirgan xina esa qonga oʻxshatilgan. Koʻpincha ayollar qoʻliga xina surtib, tirnoqlari oqligini yashirishgan. Chunki qoni kam insonlarning tirnogʻi oqarib turadi.

«Kafur» bu «xina» deganidir. Qurʻoni Karimning «Inson» surasi 5-oyatida mana shu oʻsimlik haqida maʼlumot beriladi. Aytishlaricha, Paygʻambar sallallohu alayhi vasallam mayitni kafanlashdan oldin uni «xina» suvi bilan yuvishga buyurganlar.

Qonni lolarang deyish orqali ham qonning qizil ranggiga ishora qilishadi. Jumladan, Alisher Navoiy «Oʻzga boʻldi yoru mehri manga boqiydur hanuz...» gʻazalida shunday degan:

Charx yolgʻuz qilmadi Farhod qonin lolazor,
Lola qonin toʻkkuchi oning nifoqidur hanuz [9].

Qon qizil tusda boʻlgani bois koʻpincha kinofilmlardagi yoki bolalar oʻyinlaridagi qonli sahnalar uchun «yasama qon» dan foydalaniladi. «Farishta» hikoyasida bu bilan bogʻliq tasvir keltirilgan: «Nabiraning sharofati bilan birpasda toʻqayzor «harbiy janggoh» ga – faqat kuchlilargina yashab qolishi mumkin boʻlgan oʻyingohga aylandi: qonida boʻlgani uchunmi yoki oʻzi shunaqa qobiliyat bilan tugʻilganmi, bunisi nomaʼlum, lekin u bu xildagi oʻyin borasida ustasi farang chiqib qoldi – hammaga yuzini qorakuyaga boʻyatdi, avval yoyandozlik, keyin nayzabozlik, keyin chakalakzorda pusib-poylab yurish, yaqin borib toʻsatdan «xanjar» bilan mahv qilish – hammasini oʻzi bu xil jangu jadalda ishtirok etganday koʻrsatib berdi. Kimgaki uchiga zirk shirasi surilgan «oʻq», nayza, xanjar tegib, oʻsha joyi qizarib qoldimi, boʻldi, u oʻyindan chiqib ketishga mahkum, yaʼni u «oʻlgan» hisoblanadi. Buning uchun ular endi qizara boshlagan zirkni ovqat olib kelishgan kosalariga ezdi, oqibatda tayyor «qon» paydo boʻldi, nayza, paykon, toʻqmoq uchlarini unga botirib olishdi. Chakalakzor boʻladimi, xarsanglar orasimi, yulgʻunzormi, «dushman» ga toʻsatdan, kutilmaganda hujum qilish va «qon» ni kiyimiga tegizish kerak edi» [10].

Inglizlarning elflar haqidagi ertagida ularning qiroli sandigʻini ochib, qonday qizil suyuqlikni olib, akalarining quloqlari, qovoqlari, lablari va barmoqlariga shu suyuqlikdan tomizgan ekan, aka-ukalar tirilibdi. «Ruhlarimiz chiqib ketgandi, endi oʻzimizga qaytdi», deyishibdi ular.

Qon nasl-nasabning olijanob kelib chiqish belgisi ham hisoblashi «koʻk qon» yoki «moviy qon» birikmasi orqali ham ifoda etiladi. Bu rangdagi qon ham zodagonlik alomati hisoblangan[11]. «Koʻk qon» yoki «moviy qon» iboralari och teri rangi boʻlgan odamlarning koʻk rangli tomirlari borligini anglatadi, bu esa qora odamlarda kuzatilmaydi [12].

Oq qon, «qon va sut» birikmalari sogʻlom yuzli, qizarib ketgan odam – qiz yoki yigitga nisbatan ishlatiladi. Kimningdir sogʻlom, qizarib ketgan yuzi haqida ham shu birikma ishlatilishi mumkin.

Aleksandr Vasilyev tomonidan tahrir qilingan «I.A. Bunin tilining frazeologik lugʻati» ga koʻra, «qadim zamonlarda Rusiyada oq yuz va yonoqlarda qizarish goʻzallik belgisi boʻlgan, bu shubhasiz sogʻliqning dalili hisoblangan. Shuning uchun rus ayollari va qizlari yuzlariga «rumyana» deb ataladigan

(o'zbek tilida «g'oz») surib yurishgan. Furqatning ozarbayjon shoiri Fuzuliy ta'sirida yozilgan kelinchaklar haqidagi portret g'azalida ham «Qo'llari xinodan lolarang, yuzlari g'ozadan tarang» [13] kelinchak tasviri keltirilgani bu o'rinda yodga keladi.

Demak, rus folkloridagi «qon va sut» iborasi yuz va tan ko'rinishi bilan bog'liq ikkala go'zallikni o'zida birlashtiradi.

Inson tuyg'ularini belgilashda ham qon rangi bilan bog'liq xususiyatlar kuchaytirib ifoda etiladi. Masalan, «qora qon» – o'lim belgisini, «yashil qon» – aqldan ozmoq, g'azab alomatini o'zida ifodalab keladi.

Qon bilan bog'liq ranglarning bunday belgilari insonning turli holat va vaziyatlarini ham anglatib keladi. Aslida qizil rangdagi qon (qizil qon) normal holat bilan bog'liqdir. Qon buzilsa, qora, ko'kimtir, sarg'ish tusga evriladi. Bu esa nosog'lomlikdan dalolat beradi. Masalan, bolalar o'zaro janjallashib qolishganida aytadigan qo'shig'ida «qora qon» birikmasi jahllanish belgisini anglatib keladi:

Hasan-Husan urishdi,
Qora qonga belandi.
Qora qonni kim yuvdi?
Potma degan qiz yuvdi [14].

Shiddatli his-tuyg'ular nominatsiyalari ham qon orqali belgilanadi. Negaki, odam qattiq hayajonlanganda tana harorati ko'tariladi, qon tezroq aylana boshlaydi, terining yuzasiga yuguradi, uni qizil yo qip-qizil, qoramtir qizil rangga bo'yaydi. Bu esa qonning ko'rinadigan bo'lishini anglatadi. Xullas, qon butun organizmning hissiy hayotini boshqaradigan faol kuch bo'lib, u butun tana bo'ylab harakatlanadi. Insonni boshdan oyoq boshqaradi.

Ma'lumki, ba'zan qasam ichishga to'g'ri keladi. Bu odat qadimiy bo'lib, u haqda «Devonu lug'otit turk» da ham ma'lumot uchraydi. Unda keltirilgan maqollarning birida «Ko'k temir bekor turmaydi, yetgan joyini yaralaydi» deyilishi orqali o'tmishda qirg'iz, yaboqu, qipchoq va boshqalar biror kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga va'da olganda, qilichni uning oldiga ko'ndalang qo'yib: «Ko'k kirsun, qizil chiqsin, ya'ni va'da buzilsa, bu ko'k kirsun, qizil chiqsin, ya'ni qonga belanib chiqsin» deb aytirishgani bildirib o'tilgan. Bu qasam yoki ahd buzilsa, temir seni o'ldirsin, o'ch olsin degani bo'lgan. Bu e'tiqod esa turkiylar orasida qadimdan temirni hurmat qilishgani hamda qonni juda muqaddas bilishgani bilan bog'liqdir[15].

Gyote qahramoni Mefistofelning Faustga «yovuz ruh» bilan ittifoq tuzishni taklif qilib: «Qonni bilish kerak, bu juda o'ziga xos sharbat» [16] degandagi fikri bu jihatdan e'tiborlidir. Bu so'zlar qonga bo'lgan mistik e'tiqodni sirli narsa sifatida aks ettirishdan darak beradi.

Xulosa qilib aytganda, qon nafaqat biologik suyuqlik, balki insoniyat madaniyatidagi eng kuchli rang-simvoldir. Bu ko'rib turganimiz dunyo va tiriklikning jozibasi ortida qonning qizil rangi hayotiy quvvat manbai bo'lib xizmat qiladi. Inson hayoti davomida qon turli ranglar (oq, ko'k, qora, yashil) orqali uning ijtimoiy kelib chiqishi, salomatligi va ruhiy holatining ko'zgusi vazifasini o'taydi. Ta'kidlanganidek, qonning makoni o'zgarib, u tana sarhadlaridan tashqariga chiqsa yoki o'zining asl qizil tusini yo'qotsa, borliqning asl va shafqatsiz haqiqatlari namoyon bo'ladi. Shunday qilib, qon va suyak bilan bog'liq ranglar semantikasi xalqimizning asriy tajribalari, ijtimoiy qarashlari va mistik e'tiqodlarini o'zida mujassam etgan murakkab lingvokulturologik tizimni tashkil etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashr. – T.: O'zbekiston, 2021. – B. 257.
2. Мазалова Н. Е. Человек в традиционных соматических представлениях русских. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. – 192 с.
3. Напп Р. Скрытая жизнь Древнего Рима. – М.: Центрполиграф, 2013. – 384 с.
4. Юсуф Мухаммад. Сайланма: шеърлар, дostonлар– Т.: Шарк, 2014. – 386 б.
5. Икбол Мирзо. Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?! – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 160 б.
6. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Учинчи том. Фаройиб ус-сифар. –Т.: Фан, 1988. – 616 б.
7. Лутфий. Сенсан севарим. – Т.:Адабиёт ва санъат, 1987. – 464 б.

8. Zohida Muqimova. Tabiat hodisalarini atovchi nomlarning lingvomadaniy xususiyati// «Uchinchi renessans poydevorini qo'yishda filologik tadqiqotlarning nazariy va amaliy ahamiyati» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to'plami. –Toshkent, 2024-yil. –B.123.
9. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойе ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987 – 724 б.
10. Nazar Eshonqul. Farishta hikoyasi. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/nazar-eshonqul/nazar-eshonqul-farishta-hikoya/> (murojaat qilingan sana: 21.02.2026)
11. Battaglia – Battaglia S. Grande dizionario della lingua italiana. Vol.17. Torino, 1961–2002. – 1046 b.
12. Мокиенко 2005 – Русская фразеология. Историко-этимологический словарь.3-е изд., испр. И доп. / под ред. В. М. Мокиенко. М., 2005. – 360 b.
13. Zokirjon Furqat. Ishqingda kuyub, jono... – Т.: Adabiyot, 2021. – 46 b.
14. Isayev Diyorbek. Bolalar qo'shiqlari. <https://api.ziyounet.uz/uploads/books/611122/5b98e7cf7e80e.pdf> (26. 02. 2026)
15. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Т.: Ўзбекистон, 1963. – 342 б.
16. Гёте. Фауст. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – 268 б.

Usmonova Mohidil Laziz qizi,
Qarshi davlat universiteti magistranti
(O'zbekiston)
E-mail: mohidilusmonova365@gmail.com

NOQIS ADABIY MEROSI MANBALARI

Annotatsiya. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Kattaqo'rg'on adabiy muhitida faoliyat yuritgan shoirlar ijodi o'ziga xosligi va anchagina salmoqliligi bilan adabiyotimiz tarixida alohida o'rin egallaydi. Mazkur maqolada ana shunday sarmahsul adabiy merosga ega bo'lgan, she'rlari insonlar qalbidan chuqur joy egallagan shoir Noqis Kattaqo'rg'oniy adabiy merosi haqida so'z boradi. Ijodkorning tazkira va bayozlarga kirgan o'zbekcha va forscha she'rlari tahlilga tortiladi. Shuningdek, maqolada tadqiqotimiz natijasi o'laroq aniqlangan («Devoni Noqis» qo'lyozmasi asosida) Noqis lirik merosi hajmi va janriy tarkibi keltiriladi.

Kalit so'zlar: devon, tazkira, bayoz, adabiy muhit, qo'lyozma, g'azal, muxammas, tabdil.

Аннотация. На рубеже XIX и XX веков творчество поэтов, активно действовавших в литературной среде Каттакургана, занимает особое место в истории нашей литературы благодаря своей оригинальности и значительной весомости. В данной статье речь идет о поэтическом наследии Нописа Каттакургани, который оставил богатое литературное наследие, а его стихи глубоко затронули сердца людей. Приводятся и анализируются узбекские и персидские стихи автора, включенные в tazkira и байозы. Также в статье приводятся объем и жанровая структура лирического наследия Нописа, определенные в ходе нашего исследования (на основе рукописи «Девони Нопис»).

Ключевые слова: диван, тазkira, баяз, литературная среда, рукопись, газель, мухаммас, табдил.

Abstract. The works of poets active in the literary environment of Kattakurgan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century hold a special place in the history of our literature due to their uniqueness and considerable significance. This article discusses the literary legacy of the poet Nakis Kattakurganiy, who left a rich body of work and whose poems deeply resonate with people's hearts. The Uzbek and Persian poems of the author that are preserved in tazkiras and manuscripts are presented and analyzed. In addition, the article provides information on the volume and genre composition of Nakis's lyrical legacy, established as a result of our research based on the manuscript «Divani Nakis»

Keywords: divan, tazkira, bayoz, literary environment, manuscript, ghazal, mukhammas, tabdil.

Kirish. Adabiyotimiz tarixida XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari o'ziga xos adabiy muhitlar va yo'nalishlarning shakllanishi hamda ijodda yangi mavzularning kirib kelishi bilan o'ziga xos o'rin tutadi. Bu davrda «Adabiy harakatchilik an'anaga ko'ra ko'proq Qo'qon, Xiva, Samarqand, Buxoroda rivoj topdi. Adabiy harakatda an'anaviylik bilan birga hajvchilik, safar taassurotlarini ifodalovchi ocherk kabi janrlar paydo bo'ldi. Tarjimachilik harakatlari rivoj topdi» [7,178]. Bular ichidan Samarqandda, ayniqsa, Kattaqo'rg'onida vujudga kelgan adabiy muhit alohida ajralib turadi. Kattaqo'rg'onlik ijodkorlar o'zbek va fors-tojik tillarida birdek qalam tebratib, mumtoz adabiyot an'alarini munosib davom ettirish bilan bir qatorda, davr sharoitidan kelib chiqib, ma'lum o'zgarish va qo'shimchalar ham kiritishgan. Jumladan, Shavqiy, Vola, Dilafor, Vidoiy, Miriy, Ahqar, Hijriy, Vahhoj, Xokiy, Dabiriy, Tarjimon, Valiy, Nurmon shoir, Mahdiy, Salohiy, Faqiriy va Abdulqodir Noqis kabi turli g'oyaviy yo'nalishlarda ijod qilgan shoirlar qoldirgan adabiy meros ko'lami va badiiy qiymati jihatidan milliy adabiyotimizning durdona asarlari sirasiga kiradi. Ular orasidan biz quyida ijodini o'rganmoqchi bo'lgan shoir Abdulqodir Noqis adabiy merosi o'zining xalqchiligi va poetik mukammalligi bilan ajralib turadi.

Asosiy qism. Noqis davr ilm-fanini puxta egallagan va bir qancha madrasalarda tahsil olgan. Ma'lum vaqt o'zi ham mudarrislik bilan shug'ullangan bo'lsa-da, asosiy mashg'uloti bo'lmish badiiy ijoddan to'xtamagan. Noqis, asosan, lirik shoir sifatida lirikaning turli janrlarida samarali ijod qilgan. Biz Noqis adabiy merosi manbalarini shartli ravishta uchta guruhga bo'lib tadqiq etamiz:

1. Tazkiralarda keltirilgan she'rlar;

2. Bayozlar tarkibidagi she'rlar;
3. «Devoni Noqis» qo'lyozmasi.

Shoir yashagan davr va undan keyin yaratilgan tazkiralarning aksarida biz Noqis haqida keltirilgan fikrlarga duch kelamiz. Jumladan, «Tazkirayi Qayyumiy» da Noqis shaxsiyati va ijodiga yuqori baho berilib, uning quyidagi muxammasi keltiriladi:

Ishqingda zor bo'ldim-u, g'amgin dimog'man,
Aql-u hushum saning bila o'zdin yirog'man,
Bemori furqatingman-u, zohirda sog'man,
Ko'rsat yuzingni tolibi nuri charog'man,
Hajringda dard-u g'am bila hasratda dog'man [9, 312].

(Tazkiradagi ushbu muxammasni «Devoni Noqis» qo'lyozmasi bilan taqqoslaganimizda ayrim farqlarga duch keldik. Ya'ni muxammasdagi misralar o'rnining almashishi, so'zlarning xato o'qilishi va h.k.)

Shuningdek, XX asr boshida buxorolik tazkiranavis va shoir Mirabdullaxo'ja Abdiy tomonidan yozilgan «Tazkirayi Abdiy» (yoki «Tazkirat ush-shuaroyi mutaaxxirini Buxoro») tazkirasida Noqis haqida quyidagilarni yozadi: «Noqis – taxallusi fazilat panoh, fitonat dastgoh qozii viloyati Kattaqo'rg'on bud ast. Ta'bi xo'b, ash'ori marg'ub dosht...» [1,168]. (Mazmuni: «Noqis Kattaqo'rg'on viloyatining bilim va fazilat egasi bo'lgan qozisining taxallusidir. Uning shoirlik iste'dodi yaxshi bo'lib, she'rlari kishi diqqatini o'ziga tortadi...») Shu o'rinda aytib o'tish joizki, shoirning asl ismi Abdulqodir bo'lib, ijodkor o'ziga kamtarlik bilan Noqis taxallusini tanlaydi. Ya'ni ijodda ta'bi noqisligini, ammo buyuk so'z san'atkorlariga ergashib komillik talabida harakat qilishini alohida ta'kidlaydi:

Nomin insho aylamoqg'a necha nodonliq bila,
Noqis o'ldim garchi ta'bimdin kamol istar edim [6,159].

* * * *

Afu eting, ey do'stlar, abyot aro ko'tohmiz,
Aqli Noqisliq bila kezduk, kamola yetmaduk [6,134].

Shu sababdan ham Noqis nomi zikr etilgan tazkira va bayozlarda ijodkor taxallusiga alohida e'tibor qaratilib, shoir va uning ijodi haqida iliq fikrlar keltiriladi.

Ne'matullo Muhtaramning «Tazkirayi Muhtaram» tazkirasida biz Noqisning bir nechta forsiy tilda yozilgan g'azallarini hamda ustoz mulla Burhoniddin Samarqandiyga atalgan qasidasini topishimiz mumkin. Noqisning ustoziga hurmati baland bo'lganligini tazkiradagi quyidagi baytlar orqali ham anglash mumkin:

Noqis az lutfi murabbi obi rangi barkanad,
Mitavon kardan bo garmi puxta noraschidaro [10, 170].

(Tarjimasi: «Noqis murabbiyning lutfi tufayli kamolga yetdi. Xom uzilgan mevani harorat bilan pishirish mumkin»).

Abdulqodir Noqis adabiy merosini tadqiq etishda bayozlarning ham o'rni katta hisoblanadi. Negaki, shoir yashagan davr va hatto, undan keyin tuzilgan bir qancha bayozlarda ham shoir she'rlari kiritilgan bo'lib, ijodkor badiiy mahorati yuqori baholangan. Jumladan, ijodkor g'azallari «Armug'oni Xislat», «Bayozi Miriy», «Bayozi Jo'rabek», «Bayozi Madhiy», «Vasilayi jonon» nomli qo'lyozma va toshbosma bayozlar tarkibiga kiritilgan [2, 294]. Xususan, «Bayozi Valiy» da Noqisning «Ajabe», «Dog'man», «Yig'larman», «Ko'rmadim behbudlig' bu ofoq aro», «Nozaninim turfa sho'xi zamona», «Darvoqe», «Kelsangchi» nomli o'zbekcha va fors-tojikcha she'rlari jamlangan.

«Bayozi Mahdiy» da Noqisning «Sizmusiz?» radifli g'azali keltiriladi. Mazkur g'azal o'zining badiiy san'atlarga boyligi, o'ynoqiligi bilan kishi diqqatini o'ziga tortadi:

Dahr aro, ey nozanin, xo'blar sarosi sizmusiz?
Yo magar o'ynayi olamnamosi sizmusiz?
Sizdin o'zga mahliqolarni ko'ngil yod etmas,
Yo jahon zebolarin nash-u namosi sizmusiz?
G'amzadin xumor ko'zlar o'ldurub, goh tirguzur,
Ishq ahlini boshig'a mojarosi sizmusiz? [3,141]

Shuningdek, ushbu bayozda Noqisning «Dog'man» radifli muxammasi ham keltiriladi. (Ushbu muxammas o'sha davrda deyarli hamma Noqis nomi zikr etilgan bayoz va tazkiralarga kiritilgan. Bunga

sabab muxammas matnining kuyga solib, el orasida mashhur bo'lganligidir. Komiljon Otaniyozov ushbu muxammasga birinchi marta kuy bastalab, ijro etgan bo'lsa, keyinchalik Tavakkal Qodirov ham mazkur qo'shiqni kuylagan. Bugungi kungacha xalqimiz ushbu qo'shiqni har ikki buyuk san'atkor talqinida seviz tinglab kelmoqda).

Yuqorida qayd etilgan bayozlarning barchasi bugungi kungacha qo'lyozma va toshbosma holida Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanyapdi. Ya'ni ushbu bayozlar to'liq o'rganilib, tabdil qilinmagan. Shu sababdan biz ham ushbu bayozlar bilan to'liq tanisha olmadik, shuning uchun ularda Noqisning qancha she'ri keltirilganligi haqida aniq ma'lumot ayta olmaymiz.

Muhokama va natijalar. Noqis adabiy merosini o'rganishda uning Tojikiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida inv №1005 raqami bilan saqlanayotgan «Bayozi Noqis» qo'lyozmasining o'rnini beqiyos. Unda Noqisning forscha turli janrlardagi she'rlari mavjud. Garchi adabiyotshunoslikda Abdulqodir Noqis ijodi to'liq o'rganilmagan bo'lsa-da, o'tgan asrning 60-yillarida adabiyotshunos olim Isomiddin Salohiddinov tomonidan ilk bor Noqis adabiy merosini o'rganish bo'yicha salmoqli ish amalga oshdi. Ya'ni olimning «Noqis Kattaqo'rg'oniy va uning poetik ijodi» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida ilk bor Noqis she'riyatiga e'tibor qaratilib, uning o'ziga xos qirralari ochib berildi. Olim ushbu dissertatsiya uchun tayanch manba sifatida O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutidagi «Bayozi Valiy» qo'lyozmasini hamda Tojikistondagi «Bayozi Noqis» qo'lyozmasini oladi va buning sababini quyidagicha izohlaydi: «Vasliy, Valiy, Noqis, Nosim, Dabiriy, Ahqarlarning devonlari hozirgacha topilgan emas. Faqat ba'zi manbalar orqali ulardan turli miqdorda (biridan bir nechagina she'r, birining she'rlaridan esa bir necha yuz misra) she'rlar yetib kelgan, xolos [8, 24]. «Ya'ni bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, o'tgan asrning 60-yillarida Noqis devoni topilmagan (Hozirgi kunda «Devoni Noqis» qo'lyozmasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida inv. №97 raqam ostida saqlanadi). Shu sababdan Isomiddin Salohiddinov ilmiy tadqiqoti uchun faqatgina mavjud bayozlar bilan cheklangan. Tadqiqot natijasi o'laroq, olim Abdulqodir Noqis adabiy merosini quyidagicha baholaydi: «Biz mazkur ishimizga materiallar to'plash jarayonida Noqisning 207 she'rini qo'lga kiritishga muvassar bo'ldik. Bu she'rlardan 48 tasi, ya'ni 17 muxammas, 26 g'azal, 3 ruboiy, 1 masnaviy va 1 musaddas o'zbekcha; 157 tasi, ya'ni 41 muxammas, 99 g'azal, 8 ta'rix, 3 musaddas, 2 qit'a, 1 tarkiband, 1 maktub, 1 ruboiy, 1 barfisi tojik tilida yozilgan bo'lib, ikki she'ri esa shiru shakar formasidadir. Noqisning o'zbekcha she'rlari 1215 misra, tojikchalari 3435 misra, shiru shakarlari 32 misradan iborat bo'lib, ja'mi 4682 misra» [8, 115].

Bundan ko'rinadiki, Tojikistondagi «Bayozi Noqis» qo'lyozmasida Noqis adabiy merosining salmoqli qismi o'rin olgan va biz tadqiqotimiz davomida shunga amin bo'ldikki, bu qo'lyozma Noqis ijodiy merosi jamlangan ikkinchi muhim manbadir (Birinchisi, «Devoni Noqis» qo'lyozmasi).

«Bayozi Noqis» da mavjud she'rlar shoir hayotining turli davrlarida yozilganligi bois, ularning mavzu mundariyasi ham o'sha davr ruhiyatini berib turadi. Shuningdek, bayozdagi aksar g'azallarni tahlil qilar ekanmiz, ulardan Noqisning ijodiy kamoloti yildan yilga o'sib borganligini ham ko'rishimiz mumkin:

Ey masnadi husn aro yagona,
Lutfi tu nasib most yo a?
Husn ast turo fusuntar az moh,
Boshi tu zarifi in zamona.
Mast ast du chashmi pur humorat,
Gavhar zi du la'li dar miyona.
Dar sinai man fitoda dog'e,
In ast maro zit u nishona [4, 68].

(Ma'nosi: Ey go'zallik taxtida yagona bo'lgan dilbar; Sening lutfingdan menga nasiba bormi yoki yo'q? Sening husning oydan ham go'zalroq; Sen bu zamonaning eng latofatli go'zalisani; Ikki xumorli ko'zing mast qiluvchidir; Ikki la'ling orasidagi gavhardek tishlaring bor; Mening ko'ksimda bir dog' paydo bo'lgan; Bu esa sendan qolgan menga bir nishonadir). Ushbu g'azal olim I. Salohiddinov tomonidan «Noqisning talabalik yillarida yozilgan o'ynoqi g'azallaridan biri» [8, 124] sifatida baholanadi. Biroq Salohiddinov Noqis ijodini tahlil qilish jarayonida bir qancha yanglish xulosalarga ham keladi. Buning sababini davr siyosati, mafkurasi bilan bog'lash mumkin. Misol uchun, olim Noqisning «Yetmaduk» radifli g'azalini sharhlash jarayonida quyidagi yanglish xulosaga keladi: «Noqis jamiyatda

hamma maqsadlariga erisha oluvchi, iqtisodiy ta'minlangan boy tabaqa va kambag'alligi tufayli har qanday ezgu niyatlari faqat orzu bo'lib qoladigan qashshoq tabaqa borligiga ishonch hosil qildi. Uning qator she'rlarida qo'li qisqalik tufayli istaklari ro'yobga chiqmagan qashshoq kishining ruhiy holati tasvir etiladi:

Dasti ko'tahlik bila sohibjamola yetmaduk,
Hajr vodisinda jon berduk, visola yetmaduk...
Bosh chiqarduk bayzadin bog'i jahon kirmay hanuz,
Tu'ma bo'lduk af'ini komig'a, bola yetmaduk» [8, 190].

Ushbu fikrlardan, demak, boy har doim yomon, kambag'al har doim yaxshi degan xulosaga kelish mumkin. Sho'ro hukumatining maqsadi ham, ta'limoti ham ayni shunday edi. Bundan tashqari ushbu g'azal tabdili jarayonida bir qancha juz'iy kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan, shu sababdan ma'noda ham o'zgarish bo'lgan. G'azalning devondagi asl matni quyidagicha:

Dasti ko'tahlik bila sohibjamola yetmaduk,
Hajr vodisig'a jon berduk, visola yetmaduk.
Yosh chiqarduk ko'zdin, bog'i jahon kezmay hanuz,
Ta'ma bo'lduk af'ini komig'a bola yetmaduk [6, 134].

Bu yerda ijtimoiy tengsizlik emas, balki ilohiy ishq yo'lida jafo chekkan oshiqning ruhiy holati aks etgan. Tasavvufiy mazmundagi bu she'rni asl ma'nosi bo'yicha sharhlashga davr siyosati yo'l bermagan. O'tgan asrda yaratilgan mumtoz adabiyotga oid tadqiqotlarning deyarli barchasida shoirlar devonidagi hamd va na't ruhidagi g'azallar tushirib qoldirilgan, mavjudlari ham qoralanib, o'sha she'r mualliflari insonlarni to'g'ri yo'ldan adashtiruvchi johil deb e'tirof etilgan. Shu boisdan ham olim g'azal mazmunini mafkura nuqtayi nazaridan yoritishga majbur bo'lgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Lekin shunday bo'lsa-da, Salohiddinov tadqiqoti Noqis Kattaqo'rg'oniy hayoti va ijodini o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan muhim tadqiqot bo'lib qoladi.

Biz o'z tadqiqotimiz uchun O'zR FA Sharqshunoslik institutida inv. №97 raqam bilan saqlanayotgan «Devoni Noqis» qo'lyozmasini tayanch manba sifatida oldik hamda devon bilan tanishish jarayonida Noqis Kattaqo'rg'oniy adabiy merosi hajmi I. Salohiddinov aytganidan ancha kattaroq ekanligiga guvoh bo'ldik. Chunonchi, devonning katta qismini fors-tojik tilida yozilgan she'rlar tashkil etadi. Tadqiqotimiz davomida devonda jami 338 ta she'r borligini aniqladik. Shulardan 46 tasi, ya'ni 27 g'azal, 17 muxammas, 1 musaddas, 1 ruboiy o'zbekcha; 292 tasi, ya'ni 210 g'azal, 49 muxammas, 3 musaddas, 2 qit'a, 28 ta'rix fors tilida yozilgan. O'zbekcha she'rlari 1330 misrani tashkil etadi.

Devondagi she'rlar Noqis hayotining turli davrlarda yaratilgan bo'lib, ular orqali biz nafaqat Noqisning ijtimoiy hayotga munosabatini, balki o'sha davrning o'ziga xos tendensiyalarini ham bilib olishimiz mumkin. Masalan, quyidagi misralarga e'tibor qarataylik:

Jahonda bevaforlar ilkidin g'am istadim, ko'rdim,
Tamomi shodlig'idin diydayi nam istadim, ko'rdim [6, 153].

Bu g'azal Noqisning tuhmat bilan qozilikdan bo'shatilib, ilojsiz qolgan paytlarida yaratilgan bo'lib, shoir «bevaforlar» deganda o'ziga xiyonat qilgan, Chor hukumatiga yaxshi ko'rinish uchun o'z e'tiqodidan ham kechishga tayyor bo'lgan kimsalarni nazarda tutgan. Garchi devonda bu kabi jamiyatdan shikoyat mazmunidagi g'azallar bo'lsa-da, biroq devonning katta qismini ishqiy-tasavvufiy mazmundagi she'rlar tashkil etadi. Misol uchun quyidagi baytlarda shoirning yetuk ijodkor, ta'bi nozik shoir bo'lganligini ko'rishimiz mumkin:

Mahvasho ikki ko'zingkim ofati jonlig'dadur,
Jonim olmoqlikg'a ayni nomusulmonlig'dadur.
Lozimi zotiy sanga oshiq elin azoblamoq,
Tundxulq, chunki asli va'zi xo'bonlig'dadur.
Qona botmishlar aqiq la'li boling rashkidin,
Chunki bu yanglig' ziloling shakkaristonlig'dadur [6, 100].

«Devoni Noqis» da keltirilgan muxammaslardan biz Noqisning mumtoz adabiyot an'analaridan yaxshi xabardor bo'lganligini hamda buyuk so'z san'atkorlari yo'lidan borib, ijodda ularga ergashganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Navoiy, Fazliy, Amiriy, Huvaydo g'azallariga bog'langan taxmislarda Noqis iste'dodining ko'pgina qirralari namoyon bo'ladi. Masalan:

Saropo jonima zulm bag'oyat qildi mujgoning,

Taning'a rahm solmasdin siroyat qildi mujgoning
Kunun qatlimg'a da'vi inoyat qildi mujgoning,
Halokimdin manga har so'z rivoyat qildi mujgoning,
Ko'zung o'ldurdi, ammo rioyat qildi mujgoning [6, 136].

Amiriy g'azaliga bog'langan ushbu muxammasda Noqis Amiriy bilan ijodiy bahsga kirishadi va g'azalning har bir baytiga ham mazmunan, ham shaklan singib keta oladigan uchliklar bog'laydi. Shoir g'azal vazni va qofiyasini saqlagan holda unga yangicha ma'no beradi, turli tashbehlar bilan uni boyitadi. Shuning uchun har bir bog'langan uchliklar g'azal baytlariga qo'shilib bir butun mukammal she'riy asar holiga keladi.

Noqis yashagan davrda, ya'ni XIX asr o'rtalaridan boshlab Buxoro adabiy muhitida, xususan, Kattaqo'rg'onda doston janriga murojaat qilish kuchaygan. Deyarli har bir ijodkor ijodida bir yoki bir qancha doston janridagi asarlar mavjud bo'lgan. Dilafor, Miriy, Noqislarning doston yozganliklari haqida ma'lumot bor. Xususan, Noqisning «Layli va Majnun» nomli mukammal doston yaratganligini, ammo u bizgacha yetib kelmaganligini adabiyotshunos olim Isomiddin Salohiddinov ham o'z tadqiqotida bildirib o'tadi [8, 43].

Xulosa. Noqis Kattaqo'rg'oniy adabiyotimiz tarixidagi ko'zga ko'ringan shoirlardan biri. Uning boy lirik merosi o'z davrida ham, o'zidan keyin ham she'riyat ixlosmandlarining e'tibori va e'tirofiga sazovor bo'lgan. Shoirning ko'plab she'rlari kuyga solib buyuk san'at darg'alari tomonidan ijro etilgan va hozirgi kunda ham ijro etib kelinmoqda. Shuningdek, Abdulqodir Noqis adabiy merosi hajmi jihatidan ham, mavzu ko'lami jihatidan ham ancha salmoqli hisoblanadi. Shu bois uning lirik merosini to'raligicha o'rganish hamda shoir g'azallarini tabdil qilgan holda, ilm ahliga va kitobxonlarga taqdim qilish ishimizning asosiy maqsadi hisoblanadi. Devondagi she'rlarni o'rganish bizga nafaqat ijodkor adabiy merosini tiklashga, balki shoir dunyoqarashi, voqelikka munosabati, davr ilm-fani darajasi va o'sha davr siyosati haqida tasavvur uyg'otishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdiy. Tazkirat ush-shuaroyi mutaaxxirini Buxoro (qo'lyozma). – O'zFA, inv. – № 64. – 168 b.
2. Asrlar nidosi (antologiya): – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1982. – 294 b.
3. Bayozi Mahdiy. – Toshbosma. – 142 b.
4. Bayozi Noqis. – Inv. – №1005. – Tojikiston FA. – 68 b.
5. Bayozi Valiy. O'zFA, inv. – №1382.
6. Devoni Noqis (qo'lyozma). – O'zFA, inv. – №97.
7. Karabayeva D. O'zbek adabiyoti tarixi (o'quv qo'llanma). – T.: «O'zbekiston davlat san'at instituti», 2008. – 178 b.
8. Salohiddinov I. Noqis Kattaqo'rg'oniy va uning poetik ijodi. – Diss. avtoref. – Samarqand, 1964. – 24 b.
9. Qayyumov P. Tazkirayi Qayyumiy. – T., – 1998. – 332 b.
10. Tazkirayi Muhtaram. – O'zFA, inv. – №2252. – 170 b.

TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK MUAMMOLARI**Albina Haas,****M.A., Myunster universiteti****Germanistika instituti dotsenti****(Germaniya)****E-mail: ahaas_01@uni-muenster.de****Ruziev Yarash Bozorovich,****Buxoro davlat universiteti,****Nemis va fransuz filologiyasi kafedrası****mudiri, f.f.d.(DSc), (Uzbekistan)****E-mail: yarashruziev@gmail.com****LISONIY SHAXS SHAKLLANISHIDA ONA TILINING ROLI: LEO VAYSGERBER
KONSEPSIYASINING ANTROPOTSENTRIK TALQINI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada nemis yosh humboldtchilar maktabining yirik vakili Leo Vaysgerberning til, ona tili, lisoniy quvvat va lisoniy shaxs haqidagi qarashlari antropotsentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot markaziga ona tilining inson lisoniy shaxsini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy, kognitiv va ruhiy omil sifatidagi oʻrni qoʻyiladi. Vaysgerber konsepsiyasidagi lisoniy quvvat (Sprachkraft), ona tili (Muttersprache), til hamjamiyati (Sprachgemeinschaft), lisoniy shaxs (sprachliche Persönlichkeit), olamning lisoniy manzarasi (sprachliches Weltbild) tushunchalarining oʻzaro munosabati ochib beriladi. Ona tili individual nutqiy faoliyat vositasigina emas, balki til hamjamiyatining tarixiy tajribasi, ruhiy faoliyati va olamni idrok etish usulini individual ongga olib kiruvchi lisoniy-madaniy mexanizm sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, tilni oʻzlashtirish, tilni egallash va tildan foydalanish jarayonlari lisoniy shaxs rivojlanishining oʻzaro bogʻliq bosqichlari sifatida yoritiladi. Vaysgerberning mazkur qarashlari zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikda «inson – til – tafakkur – madaniyat – olam» munosabatlarini tushuntirish uchun muhim nazariy manba ekanligi asoslanadi.

Kalit soʻzlar: lisoniy shaxs, ona tili, lisoniy quvvat, til hamjamiyati, olamning lisoniy manzarasi, lisoniy olam, tilni oʻzlashtirish, antropotsentrizmyosh humboldtchilar.

Аннотация. В статье рассматриваются взгляды одного из крупнейших представителей немецкого неогумбольдтианства Лео Вайсгербера на язык, родной язык, языковую силу и языковую личность с позиций антропоцентрической лингвистики. В центре исследования находится роль родного языка как важнейшего социального, когнитивного и духовного фактора формирования языковой личности. Раскрывается взаимосвязь таких понятий концепции Л. Вайсгербера, как языковая сила (Sprachkraft), родной язык (Muttersprache), языковое сообщество (Sprachgemeinschaft), языковая личность (sprachliche Persönlichkeit) и языковая картина мира (sprachliches Weltbild). Родной язык интерпретируется не только как средство индивидуальной речевой деятельности, но и как лингвокультурный механизм, посредством которого исторический опыт, духовная деятельность и способ восприятия мира языкового сообщества входят в индивидуальное сознание. Усвоение языка, владение языком и использование языка рассматриваются как взаимосвязанные процессы развития языковой личности. Обосновывается теоретическая значимость идей Л. Вайсгербера для современного антропоцентрического изучения отношений «человек – язык – мышление – культура – мир».

Ключевые слова: языковая личность, родной язык, языковая сила, языковое сообщество, языковая картина мира, языковой мир, усвоение языка, антропоцентризм, неогумбольдтианство.

Abstract. This article examines the views of Leo Weisgerber, one of the major representatives of German Neo-Humboldtian linguistics, on language, mother tongue, linguistic power and linguistic personality from an anthropocentric perspective. Particular attention is paid to the role of the mother tongue as a social, cognitive and spiritual factor in the formation of linguistic personality. The study reveals the interrelationship between Weisgerber's concepts of linguistic power (Sprachkraft), mother tongue (Muttersprache), speech community (Sprachgemeinschaft), linguistic personality (sprachliche

Persönlichkeit), and linguistic worldview (sprachliches Weltbild). The mother tongue is interpreted not merely as a means of individual speech activity, but as a linguistic and cultural mechanism through which the historical experience, spiritual activity and worldview of a speech community become part of individual consciousness. Language acquisition, language possession and language use are considered interconnected processes in the development of linguistic personality. Weisgerber's ideas are shown to provide an important theoretical basis for the anthropocentric interpretation of the relationship between human beings, language, thought, culture and the world.

Keywords: linguistic personality, mother tongue, linguistic power, speech community, linguistic worldview, linguistic world, language acquisition, anthropocentrism, Neo-Humboldtian linguistics.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat strukturaviy birliklar tizimi sifatida o'rganishdan inson omilini markazga qo'ygan antropotsentrik tadqiqotlarga o'tish kuzatilmoqda. Bunday yondashuvda til insondan ajratilgan mavhum tizim emas, balki uning tafakkuri, dunyoqarashi, madaniy tajribasi, ruhiy faoliyati va ijtimoiy mavjudligi bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida tushuniladi. Shu sababli «til va inson», «til va tafakkur», «til va madaniyat», «til va olam» munosabatlari antropotsentrik paradigmaning muhim tadqiqot obyektlariga aylangan.

Mazkur masalalarning nazariy ildizlari Vilhelm fon Humbolt lingvofalsafiy ta'limotiga borib taqaladi. V. Humbolt tilni tayyor mahsulot, ya'ni Ergon emas, balki uzluksiz ruhiy faoliyat – Energeia sifatida tushunadi. Uning qarashlariga ko'ra, har bir til muayyan xalqning olamni ko'rish va idrok etish usulini o'zida mujassamlashtiradi. XX asr nemis yosh humboldchilar oqimi, ayniqsa Leo Vaysgerber ta'limotida mazkur fikrlar yangi nazariy bosqichga ko'tarildi. L. Vaysgerber V. Humboltning tilning ichki shakli va tilning faol tabiati haqidagi g'oyalarini rivojlantirib, lisoniy quvvat, ona tili, til hamjamiyati, lisoniy olam va olamning lisoniy manzarasi tushunchalarini o'zaro bog'liq yaxlit konsepsiya doirasida talqin qildi [2, 176].

L. Vaysgerber konsepsiyasining antropotsentrik mohiyatini ochib berishda lisoniy shaxs (sprachliche Persönlichkeit) masalasi alohida ahamiyatga ega. Chunki olim nazariyasida inson bir tomondan umumiy insoniy lisoniy quvvatga ega individual mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan muayyan ona tili va til hamjamiyatining vakilidir. Shaxsning olamni idrok etishi, tushunchalarga ajratishi va o'z tajribasini lisoniy shaklda tashkil qilishi ana shu ikki omilning o'zaro munosabati orqali yuzaga keladi.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi Leo Vaysgerber konsepsiyasida ona tilining lisoniy shaxs shakllanishidagi o'rnini aniqlash va mazkur munosabatni antropotsentrik nuqtayi nazardan talqin qilishdan iborat.

Asosiy qism. Olam manzarasi, til va tafakkur hamda insonning lisoniy faoliyatiga oid zamonaviy qarashlarning shakllanishida V. fon Humbolt lingvofalsafiy konsepsiyasi muhim nazariy manba hisoblanadi. V. Humbolt fikricha, xalqning fikrlash tarzi, dunyoqarashi va ruhiy faoliyati tilda o'z aksini topadi. Til shu ma'noda insonning tayyor fikrni ifodalash vositasigina emas, balki fikrning shakllanishida ishtirok etadigan faol kuchdir [8, 96].

V. Humbolt nazariyasining ushbu jihati keyinchalik A.A. Potebnya, yosh humboldchilar hamda til va madaniyat munosabatini o'rgangan boshqa tadqiqotchilar tomonidan rivojlantirildi. XX asrning 20–40-yillarida Germaniyada L. Vaysgerber, Y. Trir, V. Porsig, G. Ipsen va boshqa olimlarning ilmiy izlanishlari natijasida yosh humboldchilar alohida lingvofalsafiy yo'nalish sifatida shakllandi. Mazkur yo'nalish vakillarini tilning gnoseologik funksiyasiga, ya'ni insonning olamni bilish va o'zlashtirish jarayonidagi rolga bo'lgan qiziqish birlashtirib turadi [12, 182–183; 15, 5].

L. Vaysgerber V. Humboltning eng izchil davomchilaridan biri sifatida til mazmunining milliy va jamoaviy xususiyatiga alohida e'tibor qaratadi. Uning nazariyasida tilning mavjudligi alohida shaxsning nutqiy faoliyati bilangina chegaralanmaydi. Til tarixiy taraqqiyot davomida muayyan til hamjamiyatining umumiy ruhiy faoliyati natijasida shakllanadi va ona tili shaklida avloddan avlodga o'tadi. Shu jihatdan Vaysgerber qarashlari zamonaviy antropotsentrik paradigmaning ayrim asosiy tamoyillari bilan mushtarakdir. Chunki ikkala yondashuvda ham tilni inson, tafakkur, jamiyat va madaniyatdan ajratilgan holda tushuntirib bo'lmaydi [9, 90].

Mazkur tadqiqotda tavsifiy, konseptual, lingvofalsafiy hamda interpretativ tahlil usullaridan foydalanildi. Leo Vaysgerberning Til va olamning ruhiy shakllanishi (Sprache und geistige Gestaltung der

Welt) asaridagi lisoniy quvvat, ona tili, til hamjamiyati va lisoniy shaxsga oid nazariy qarashlar o'zaro munosabatda tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini tilning antropotsentrik tabiatidan kelib chiqadigan «inson – ona tili – til hamjamiyati – tafakkur – olam» munosabati tashkil etadi. Bunda lisoniy shaxs tayyor holda mavjud bo'lgan hodisa sifatida emas, balki insonning tabiiy lisoniy imkoniyati bilan til hamjamiyatida tarixan shakllangan ona tilining o'zaro ta'siri natijasida rivojlanadigan fenomen sifatida qaraladi.

Muhokama va natijalar. Lisoniy quvvat lisoniy shaxs shakllanishining tabiiy asosi sifatida L. Vaysgerber nazariyasida inson tilga oddiy kommunikativ vosita sifatida ega emas. Til insonga xos alohida ruhiy quvvat (Sprachkraft) sifatida talqin qilinadi. Mazkur tushuncha V. Humboltning Energeia haqidagi ta'limoti bilan uzviy bog'liqdir. Lisoniy quvvat insonning tabiiy imkoniyati bo'lib, aynan uning yordamida shaxs borliqni idrok etadi, uni lisoniy jihatdan tartibga soladi va o'z ruhiy olamining tarkibiy qismiga aylantiradi. Shunday qilib, lisoniy shaxsning shakllanishi uchun birinchi asos insonning tug'ma lisoniy quvvatidir [5, 7].

Biroq ushbu quvvat o'z-o'zidan konkret til shakliga ega bo'la olmaydi. U muayyan ijtimoiy va tarixiy muhitda, avvalo ona tilini o'zlashtirish orqali voqelanadi. Demak Vaysgerber konsepsiyasida lisoniy shaxs ikki asosiy manbaning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi:

lisoniy shaxs = individual lisoniy quvvat + ona tilida mujassamlashgan jamoaviy lisoniy tajriba.

Bunday munosabat lisoniy shaxsning ham individual, ham ijtimoiy tabiatga egaligini ko'rsatadi.

L. Vaysgerber ta'limotida ona tili tushunchasi markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Ona tili shunchaki inson bolalikdan egallaydigan kommunikativ kod emas. U uzoq tarixiy taraqqiyot davomida muayyan xalq yoki til hamjamiyatining umumiy lisoniy faoliyati natijasida shakllangan ruhiy-madaniy hodisadir.

Til hamjamiyatining alohida a'zolari individual lisoniy quvvatga ega bo'lsa-da, ularning tarixiy faoliyati umumiy jamoaviy lisoniy quvvatni yuzaga keltiradi. Ana shu umumiy quvvatning tarixiy shakli ona tilidir.

Shu sababli ona tilini egallayotgan bola faqat so'zlar, grammatik shakllar va talaffuz qoidalarini o'zlashtirmaydi. U o'zidan oldingi avlodlarning olamni lisoniy jihatdan tasniflash va tushunchalashtirish tajribasini ham egallaydi. Bu holat ona tilining lisoniy shaxs shakllanishidagi vazifasini oddiy kommunikativ funksiyadan ancha kengaytiradi.

Leo Vaysgerber konsepsiyasida ona tilining lisoniy shaxs shakllanishidagi eng muhim funksiyalaridan biri insonni muayyan til hamjamiyati tomonidan tarixan shakllantirilgan olamning lisoniy manzarasi (sprachliches Weltbild) bilan bog'lashdan iborat. Inson borliqni bevosita va mutlaq obyektiv shaklda qabul qilibgina qolmay, uni o'zining hissiy tajribasi, tafakkuri hamda eng muhimi, ona tilida shakllangan lisoniy kategoriyalar vositasida anglaydi. Shu ma'noda ona tili inson va obyektiv voqelik o'rtasida bilish hamda konseptuallashtirish vositasi vazifasini bajaradi.

L. Vaysgerber qarashlarida olamning lisoniy manzarasi alohida shaxs tomonidan yaratiladigan individual hodisa emas. U muayyan til hamjamiyatining uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida yuzaga kelgan jamoaviy lisoniy faoliyat mahsulidir. Har bir avlod o'zidan oldingi avlodlardan tayyor lisoniy tizimni qabul qiladi. Biroq bu tizim faqat fonetik, leksik va grammatik birliklar yig'indisidan iborat emas. Unda til hamjamiyatining borliqni idrok etish, tasniflash, nomlash va tushunchalashtirish tajribasi ham mujassamlashgan bo'ladi. Shu sababli ona tilini egallash bir vaqtning o'zida muayyan lisoniy jamoaga xos olamni ko'rish usulini o'zlashtirishni ham anglatadi.

Mazkur nuqtayi nazardan ona tilini jamoaviy lisoniy tajribani individual ongga olib kiruvchi vosita sifatida talqin qilish mumkin. Bola ona tilini o'zlashtirish jarayonida atrofidagi narsa va hodisalarning nomlarini o'rganish bilan cheklanmaydi. U mazkur hodisalarni til hamjamiyati qanday guruhlashtirishi, ular o'rtasida qanday munosabatlarni belgilashi va ularni qanday lisoniy kategoriyalar orqali ifodalashini ham o'zlashtiradi. Demak, tilni o'zlashtirish bilan birga olamning lisoniy jihatdan tashkil etilgan modeli ham individual ongda asta-sekin shakllanib boradi.

Bu jarayonni quyidagi konseptual munosabat orqali ifodalash mumkin: voqelik → idrok → jamoaviy lisoniy tajriba → ona tili → olamning lisoniy manzarasi → individual ong → lisoniy shaxs. Ushbu modelda ona tili markaziy o'rinni egallaydi. Chunki insonning individual idroki bilan til hamjamiyatining tarixiy tajribasi aynan ona tili vositasida o'zaro tutashadi. Shaxs ona tilini egallash

orqali o'zidan oldin mavjud bo'lgan lisoniy olamga kiradi va shu olamning kategoriyalari asosida borliqni tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi.

L.Vaysgerberning bu qarashi V. fon Humboltning til inson va tashqi olam o'rtasida o'ziga xos ruhiy olamni barpo etishi haqidagi fikrlarining rivojlantirilgan ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Til tashqi borliqni shunchaki aks ettirmaydi, balki uni inson ongi uchun ma'noli va tartiblangan olamga aylantirishda faol qatnashadi. Shu sababli turli ona tillari borliqdagi bir xil obyekt va hodisalarni ifodalasa ham, ularni tushunchalarga ajratish, nomlash va o'zaro munosabatga kiritishda o'ziga xos lisoniy usullardan foydalanishi mumkin. Ana shu o'ziga xoslik muayyan tilning olam lisoniy manzarasini shakllantiradi [2, 471]. Bu o'rinda Vaysgerberning lisoniy olam (Sprachwelt) va lisoniy oraliq olam (sprachliche Zwischenwelt) tushunchalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Lisoniy oraliq olam obyektiv voqelikning oddiy nusxasi emas, balki inson va voqelik o'rtasidagi munosabat jarayonida til vositasida shakllangan ruhiy-lisoniy makondir. U alohida inson tomonidan emas, til hamjamiyatining tarixiy faoliyati natijasida yuzaga keladi. Shu sababli ona tili shaxsga tayyor so'z va grammatik shakllarnigina emas, balki til hamjamiyati tomonidan shakllantirilgan mazkur lisoniy oraliq olamni ham taqdim etadi [5, 8].

Ona tilining mazkur funksiyasi lisoniy shaxs shakllanishini tushuntirish uchun ayniqsa muhimdir. Inson dunyoga kelgan paytda muayyan til hamjamiyatining olam lisoniy manzarasi undan avval mavjud bo'ladi. Shaxs tilni o'zlashtirish jarayonida ushbu tarixan shakllangan lisoniy tajribaga kirib boradi. Natijada jamoaviy lisoniy tajriba individual tajribaga aylanadi. Vaysgerber nuqtayi nazaridan ona tilining ruhiy olami individual ongda shu darajada chuqur o'rnashadiki, inson uni odatda tabiiy va o'z-o'zidan mavjud bo'lgan hodisa sifatida qabul qiladi.

Bundan ona tilini o'zlashtirish va olamning lisoniy manzarasini o'zlashtirish parallel kechadigan ikki alohida jarayon emas, balki yagona lisoniy-kognitiv jarayonning o'zaro bog'liq tomonlaridir, degan xulosaga kelish mumkin. Til birliklarini egallash orqali inson ayni vaqtda ushbu birliklar ortida turgan tushunchalar, kategoriyalar, ma'noviy munosabatlar va jamoaviy tajribani ham o'zlashtirib boradi. Shuning uchun lisoniy shaxsning shakllanishini ona tilida mujassamlashgan olam manzarasining individual ongda voqelanishidan ajratib bo'lmaydi.

Biroq mazkur jarayonda insonni faqat ona tilining passiv ta'sir objekti sifatida tushunish to'g'ri bo'lmaydi. Vaysgerber konsepsiyasida shaxs umumiy insoniy lisoniy quvvatga ega faol mavjudot sifatida ham namoyon bo'ladi. U ona tilida tarixan shakllangan lisoniy olamni o'zlashtirar ekan, undan o'z kommunikativ ehtiyojlari, bilimlari, hayotiy tajribasi va individual imkoniyatlariga muvofiq foydalanadi. Demak, ona tili lisoniy shaxsni shakllantiradi, lisoniy shaxs esa o'z nutqiy faoliyati orqali ona tilining amaliy mavjudligini davom ettiradi va uning tarixiy taraqqiyotida ishtirok etadi. hu tariqa jamoaviylik va individuallik dialektikasi yuzaga keladi. Bir tomondan, til hamjamiyatining tarixiy tajribasi ona tili orqali individual ongga singadi; ikkinchi tomondan, individual shaxs o'zining lisoniy faoliyati orqali ushbu jamoaviy tajribani qayta voqelantiradi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin: til hamjamiyati → jamoaviy lisoniy quvvat → ona tili → olamning lisoniy manzarasi → lisoniy shaxs → individual nutqiy faoliyat → til hamjamiyati.

Mazkur munosabat Vaysgerber ta'limotining antropotsentrik mohiyatini yaqqol namoyon etadi. Chunki bunda til, inson va olam bir-biridan ajratilgan uch hodisa sifatida emas, balki o'zaro ta'sirdagi yaxlit tizim sifatida tushuniladi. Inson ona tili orqali olamni lisoniy jihatdan o'zlashtiradi; ona tili esa til hamjamiyatining tarixiy tajribasini shaxs ongida voqelantiradi. Natijada olamning lisoniy manzarasi jamoaviy lisoniy tajriba bilan individual ongni birlashtiruvchi muhim kognitiv va lingvomadaniy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shu asosda Vaysgerber konsepsiyasining antropotsentrik talqinida ona tili lisoniy shaxsning nafaqat nutqiy kompetensiyasini, balki uning olamni lisoniy idrok etish, kategoriyalashtirish va konseptuallashtirish usulini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri, degan ilmiy xulosaga kelish mumkin. Lisoniy shaxs esa til hamjamiyatining tarixiy tajribasi, ona tilining lisoniy olami va individual lisoniy quvvatning o'zaro munosabati natijasida shakllanadigan murakkab antropotsentrik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

L.Vaysgerber lisoniy shaxsni ikki xil maqomda ko'radi: birinchidan u til hamjamiyatining a'zosi; ikkinchidan esa individual lisoniy qobiliyatga ega mustaqil shaxsdir. Birinchi jihatdan inson tug'ilganidan boshlab ona tili qonuniyatlari ta'sirida shakllanadi. Tilni o'zlashtirish jarayonida ona tilining ruhiy olami

individual ongda voqelanadi. Til hamjamiyatining tarixiy tajribasi shaxs uchun tabiiy lisoniy muhitga aylanadi.

Ikkinchi jihatdan esa shaxs passiv qabul qiluvchi emas. U o'ziga xos lisoniy qobiliyat, individual tajriba va ijodiy imkoniyatga ega. Shuning uchun til hamjamiyati va individual lisoniy shaxs o'rtasidagi munosabatni bir tomonlama «jamiyat → shaxs» ta'siri bilan chegaralab bo'lmaydi. Bu munosabat ikki tomonlama xarakterga ega:

til hamjamiyati → ona tili → lisoniy shaxs → individual lisoniy faoliyat → til hamjamiyati.

Ana shu jarayon tilning tarixiy davomiyligini ham ta'minlaydi.

Tilni o'zlashtirish, tilni egallash va tildan foydalanish

Lisoniy shaxs shakllanishini tushuntirishda Vaysgerber tomonidan ajratilgan uch hodisa alohida ahamiyatga ega:

Spracherlernung – tilni o'zlashtirish;

Sprachbesitz – tilni egallash;

Sprachverwendung – tilni qo'llash.

Mazkur uchlikni lisoniy shaxs taraqqiyotining o'zaro bog'liq bosqichlari sifatida talqin qilish mumkin.

Tilni o'zlashtirish jarayonida shaxs til hamjamiyatida mavjud lisoniy tizim va uning asosida shakllangan ruhiy olam bilan tanishadi. Tilni egallash natijasida mazkur tizim individual lisoniy kompetensiyaning tarkibiy qismiga aylanadi. Tilni qo'llash yo undan foydalanish bosqichida esa shaxs o'z lisoniy quvvatini real kommunikativ, kognitiv va ijodiy faoliyatda namoyon qiladi.

Demak lisoniy shaxs shakllanishi bir martalik hodisa emas, balki insonning butun hayoti davomida uzluksiz davom etadigan dinamik jarayondir.

L.Vaysgerber konsepsiyasini antropotsentrik nuqtayi nazardan tahlil qilish uning markazida aslida inson turganligini ko'rsatadi. Biroq bu inson jamiyatdan ajratilgan individual subyekt emas. U muayyan til hamjamiyatiga mansub, ona tili orqali jamoaviy tajribani o'zlashtiradigan va ayni paytda o'z individual lisoniy faoliyati bilan mazkur tajribani boyitadigan lisoniy shaxsdir. Shu nuqtayi nazardan L. Vaysgerber nazariyasidagi asosiy tushunchalar o'rtasida izchil konseptual zanjir mavjud: lisoniy quvvat → til hamjamiyati → ona tili → olamning lisoniy manzarasi → individual ong → lisoniy shaxs → lisoniy faoliyat. Mazkur zanjirda ona tili markaziy vositachi vazifasini bajaradi. Bir tomondan unda til hamjamiyatining tarixiy va madaniy tajribasi mujassamlashadi. Ikkinchi tomondan aynan ona tili orqali ushbu tajriba alohida inson ongiga kiradi va uning lisoniy shaxs sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday yondashuv tilning antropotsentrik mohiyatini tushuntirish uchun muhimdir. Til insondan tashqarida mavjud bo'lgan belgilar majmui sifatida emas, balki insonning olam bilan munosabatini tashkil qiluvchi ruhiy, kognitiv va ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

L.Vaysgerber ta'limotining yana bir muhim jihati shundaki, ona tili shaxs va madaniyat o'rtasidagi vositachi sifatida maydonga chiqadi. Inson muayyan madaniyatga bevosita emas, balki eng avvalo til orqali kirib boradi. Til birliklari, kategoriyalari va ma'nolari orqali jamiyatning tarixiy tajribasi individual ongda qayta voqelanadi. Shu asosda lisoniy shaxsni ona tili vositasida til hamjamiyatining tarixiy, madaniy va lisoniy tajribasini o'zlashtirgan hamda o'z individual lisoniy quvvati orqali uni nutqiy va tafakkur faoliyatida qayta voqelantiruvchi inson sifatida talqin qilish mumkin [3, 39].

Xulosa. Leo Vaysgerberning lingvofalsafiy qarashlarini antropotsentrik nuqtayi nazardan tahlil qilish ona tilining lisoniy shaxs shakllanishida markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi.

Birinchidan, L. Vaysgerber tilni insonning asosiy ruhiy imkoniyatlaridan biri ya'ni lisoniy quvvat sifatida tushunadi. Mazkur quvvat insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan va uning olamni lisoniy jihatdan o'zlashtirishini ta'minlaydigan tabiiy imkoniyatdir.

Ikkinchidan, individual lisoniy quvvat konkret shaklini ona tili orqali oladi. Ona tili muayyan til hamjamiyatining uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan jamoaviy lisoniy tajribasini o'zida mujassamlashtiradi. Shu bois ona tilini o'zlashtirish shaxsning faqat kommunikativ kompetensiyani emas, balki muayyan olamning lisoniy manzarasini ham egallashini anglatadi.

Uchinchidan, lisoniy shaxs individual va jamoaviy omillarning dialektik birligi sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs til hamjamiyatining tayyor lisoniy tajribasini qabul qiladi, ayni paytda o'z lisoniy quvvati, individual tajribasi va ijodiy faoliyati orqali ushbu tajribani rivojlantirishda ishtirok etadi.

To'rtinchidan, tilni o'zlashtirish, tilni egallash va tilni qo'llash hodisalari lisoniy shaxs shakllanishining o'zaro bog'liq jarayonlarini ifodalaydi. Tilni o'zlashtirish orqali jamoaviy lisoniy tajriba individual ongga ko'chadi, tilni egallash orqali shaxsning ichki lisoniy imkoniyatiga aylanadi, tildan foydalanish orqali esa individual faoliyatda qayta voqelanadi.

Shunday qilib, L. Vaysgerber konsepsiyasining antropotsentrik talqini ona tili – lisoniy quvvat – til hamjamiyati – olamning lisoniy manzarasi – lisoniy shaxs tushunchalarini yagona nazariy tizim doirasida ko'rib chiqish imkonini beradi. Ushbu konsepsiya tilni inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq holda tadqiq etuvchi zamonaviy antroposentrik tilshunoslik uchun muhim nazariy manba sifatida o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Erben J. Wörterbuch des Unmenschen. – München: De Gruyter, 1954. – 164 p.
2. Humboldt W. Gesammelte Schriften. Band VII. Erste Abteilung: Werke VII. Erste Hälfte. –Berlin: B. Behr's Verlag, 1907. –344 p.
3. Rothacker E. Ontologische Voraussetzungen des Begriffs Muttersprache // Festschrift zu L. – Weisgerber, 1959. –385 p.
4. Weisgerber L. Sprache – Schlüssel zur Welt. Festschrift für Leo Weisgerber / Hrsg. von H. Gipper. – Düsseldorf, 1959. –385 p.
5. Weisgerber L. Sprache und geistige Gestaltung der Welt // Zeitschrift für Pädagogik. 3. Auflage. – Düsseldorf: Schwann Verlag, 1964. – 232 p.

*Yuldasheva Dilorom Nigmatovna,
Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d. (DSc)
(O'zbekiston)
E-mail: yuldasheva21dilorom@gmail.com
To'xsanova Dinora Xudoyberdi qizi,
Buxoro davlat universiteti
filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili
ta'lim yo'nalishi talabasi
(O'zbekiston)
E-mail: dinaratoxsonova@gmail.com*

BA'ZI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMA'NAVIY XUSUSIYATLARI («KECHA VA KUNDUZ» ASARI MISOLIDA)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning lingvistik va lingvoma'naviy xususiyatlari Cho'lponning «Kecha va kunduz» romani misolida tadqiq etiladi. Asarda qo'llanilgan frazeologik birliklarning semantik tuzilishi, obrazlilik darajasi, milliy-madaniy mazmuni, xalqning dunyoqarashi, axloqiy-estetik qarashlari hamda qahramonlarning ruhiy holatini ifodalashdagi o'rni beqiyos. Frazeologizmlar badiiy matnda nafaqat tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita, balki milliy tafakkur, qadriyat va ma'naviy tajribani aks ettiruvchi muhim lingvoma'naviy birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, lingvoma'naviyat, milliy tafakkur, milliy-madaniy mazmun, semantika, obrazlilik, badiiy matn

Аннотация. В данной статье исследуются лингвистические и лингводуховные особенности фразеологических единиц узбекского языка на материале романа Чулпана «Кеча ва кундуз» («Ночь и день»). Анализируются семантическая структура, степень образности, национально-культурное содержание фразеологических единиц, использованных в произведении, а также их роль в отражении мировоззрения народа, нравственно-эстетических представлений и психологического состояния персонажей. Обосновывается положение о том, что фразеологизмы в художественном тексте выступают не только как средство расширения выразительных возможностей языка, но и как важные лингводуховные единицы, отражающие национальное мышление, ценности и духовный опыт народа.

Ключевые слова: фразеологическая единица, лингводуховность, национальное мышление, национально-культурное содержание, семантика, образность, художественный текст

Abstract. This thesis examines the linguistic and linguo-spiritual features of phraseological units in the Uzbek language based on Cholpon's novel Kecha va Kunduz (Night and Day). It analyzes the semantic structure, degree of imagery, and national-cultural content of the phraseological units used in the work, as well as their role in reflecting the worldview, moral and aesthetic values of the people, and the psychological states of the characters. The study substantiates that phraseological units in literary texts function not only as means of enhancing the expressive potential of language but also as important linguo-spiritual units that reflect national thinking, cultural values, and the spiritual experience of the people.

Keywords: phraseological unit, linguo-spirituality, national thinking, national-cultural content, semantics, imagery, literary text

Kirish. Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va ma'naviy dunyosini o'zida mujassam etuvchi muhim ijtimoiy hodisa ekanligi ayon. Ayniqsa, frazeologik birliklar tilning milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, frazeologizmlar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, urf-odatlar, axloqiy qarashlari, hissiy munosabatlari va voqelikni idrok etish tarzining tilda barqarorlashgan ko'rinishidir. Frazeologik birliklar oddiy so'z birikmalaridan farqli ravishda yaxlit ma'no anglatadi hamda tarkibidagi komponentlarning lug'aviy ma'nosidan tashqari, ko'chma va obrazli mazmunni ifodalaydi. Shu sababli ularni faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki xalqning ma'naviy-madaniy tajribasini aks ettiruvchi birliklar [5] sifatida ham o'rganish muhim.

O'zbek badiiy adabiyotida frazeologik birliklardan foydalanishning yuksak namunalarini Cho'lpon ijod namunalarida ko'rish mumkin. Adibning «Kecha va kunduz» romani tilining o'ziga xosligi, xalqona ifodalar, obrazli birikmalar, maqol va matallar, frazeologik birliklarning sermahsul qo'llanishi bilan ajralib turadi. Asardagi frazeologizmlar qahramonlarning nutqini individuallashtirish bilan bir qatorda, davr muhitini, ijtimoiy munosabatlarni, insonlarning ruhiy kechinmalari va ma'naviy dunyosini ochib berishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Frazeologik birliklar leksik-semantik jihatdan tilning tayyor, barqaror va ko'chma ma'noli birliklari sifatida nutqni go'zallashtirish, uning ta'sirchanlik kuchini oshirish, obrazlilikni kuchaytirish maqsadida qo'llanadi. Bunday birliklarning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ularning ma'nosi, ko'pincha, tarkibidagi alohida komponentlar ma'nosining oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi. Masalan, «kayfiyatini ko'tarmoq», «ko'ngliga tegmoq», «boshi osmonga yetmoq», «yelkasidan tog' qulamoq», «yuragi ezilmoq», «ko'ziga ko'rinmoq», «ko'ziga ko'rsatmoq», «tili qisq bo'lmoq», «boshini aylantirmoq», «ko'nglini ovlamoq» kabi birliklarda bevosita ma'no emas, balki ko'chma, obrazli va kontekstual ma'no ustuvorlik qiladi.

Yoki asosida muhim semantik umumiylik yotgan frazeologik birliklarning bir qator paradigmatic qatorlarida nisbatan obrazlilik kuchli bo'lib, ibora ifodalaydigan semantik mohiyat murakkablashadi, ya'ni u frazeologik birlik tarkibidagi biror so'z bilan bog'lanmaydi, jumladan, «to'nini teskari kiymoq», «alifni tayoq demoq», «tepa sochi tikka bo'lmoq», «o'zini laliga solmoq», «tuxumini tilla qilmoq», «burganing ko'zini ko'rmoq», «burganing oyog'ini sanamoq», «ammamning buzog'i», «anqoning urug'i», «sichqonning ini ming tanga» va h. Ulardan ba'zilarini tahlilga tortamiz. Masalan, *burganing ko'zini ko'rmoq* (yoki *burganing ko'zini ko'rgan*) iborasi mazmunan o'ta ayyor, makkor, hamma narsani biladigan, tajribali va egri (qiyshiq; aylanma; odamlarga zarari tegadigan) yo'llarni, turli zararli kirdikorlarni yaxshi tushunadigan insonga nisbatan ishlatiladigan o'zbekcha xalqona frazeologik birlik hisoblanadi. Bilamizki, har bir narsa me'yoridan oshsa, zararga, zaharga yoki inson zotiga, jamiyatga shikast yetkazuvchi birlikka aylanadi. Shu nuqtayi nazardan yondashilganda *burganing ko'zini ko'rgan* iborasi ham ziyrakligi, aqlliligi me'yordan o'ta oshib ketgan va o'sha ziyraklik, aqllilik makkorlikka, ayyorlikka, hiylagarlik yoki firibgarlikka aylangan degan mazmunni yuzaga chiqaradi. Mazkur iboraning variantlari sifatida «onasining sutini qaynatib ichgan», «pixini yorgan», «yer tagida ilon qimirlasa, biladigan» kabilar ham qo'llaniladi va odatda, semantikasi tullak degan so'z ma'nosiga to'g'ri keladi.

Burga – juda kichik hasharot nomi, uning ko'zini (ba'zan o'zini ham) oddiy ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi. Iboradagi bu bo'rttirish (mubolag'a) insonning o'ta ziyrak, epchil, hatto ko'zga ko'rinmaydigan mayda narsalargacha ilg'ay oladigan darajada ayyor degan mazmunni beradi. Masalan,

1. Sadridin Ayniyning *Qori Ishkambasi o'z manfaati yo'lida hech narsadan toymaydi. U nafaqat ziqna, burganing ko'zini ko'rganlar toifasidan.* (Essedan)

2. *Jinoyatchining kattasi – uning akasi Ziyodilla. Pixini yorgan tullak.* (H.G'ulom. Mash'al)

3. Cho'lponning «Kecha va kunduz» asaridagi Miryoqub hamisha «yaxshilik bilan yomonlik o'rtasida» harakat qiladi. Unga «hayvontabiat», «savodsiz» Akbarali mingboshiga o'xshaganlar moddiy jihatini mustahkamlab olishi uchun kerak. Miryoqub – *onasining sutini qaynatib ichgan* kishi. (Essedan)

4. Biz ayollar *yer tagida ilon qimirlasa, bilamiz-u, kechki ovqatga nima pishirishni yoki bazmga nima kiyishni bilmaymizmi?! («Ayol qalbi» kanalidan)*

Ikkinchi misoldagi «pixini yorgan» iborasi shu frazeologik birlikning ma'nosini beruvchi «tullak» so'zi bilan birga qo'llanilgan va shu o'rinda ma'no qavatlanish hodisasi ro'y bergan. Keltirilgan jumlada ibora va so'z qavatlanishi kontekst mazmuniga putur yetkazmagan. Ibora tarkibidagi pix so'zi «O'zbek tilining izohli lug'ati» da shunday izohlanadi:

PIX I Ayrim erkak parrandalarning oyog'ida bo'ladigan muguzsimon uchli o'simta. Xo'rozning pixi [7, 267].

TULLAK I Bulturgi, qari (ikki, uch yillik), tullagan, tullab chiqqan (parranda haqida). *Dam olib o'tirganlarga choy tashiyotgan Tojivoy yurib keta turib, tullakning ovozidan zavqlanar edi.* Mirmuhsin, Chiniqish [7, 186].

Demak, asl ma'nosiga ko'ra tullak so'zi ikki, uch yillik parrandaga nisbatan ishlatiladi. Bunday parranda allaqachon tullagan, tullab chiqqan bo'ladi. Tullab chiqqan (pat, teri yoki yungini bir necha marta tashlab, yangidan pat, teri yoki yung chiqargan) parrandaning pixi allaqachon yorilgan (uning panjalari orasidagi pix tekislanib ketgan), endi pix parrandaning yurishiga xalal bermaydi. Tullak qari,

ma'lum bir «hayotiy yo'l» ni bosib o'tgan. Shuning uchun unda (pixini yormagan yosh parrandaga nisbatan) qo'rquv kamroq, uning xatti-harakatlari, chiqarayotgan tovushida ham bu sezilib turadi. *Tullak* va uning varianti bo'lgan *tullaki* so'zlari insonga nisbatan ishlatilganda, albatta, salbiy ma'no balqib turadi. Bugungi kunga kelib «pixini yorgan, ya'ni tullak» birliklari, deyarli, o'z ma'nosida qo'llanilmaydi. *Tullak* so'zi iboraning ma'nosini yanada kuchaytiradi va o'taketgan firibgar, ayyor, makkor kishini anglatadi:

Frazeologizmlarning lingvoma'naviy mohiyati aynan ana shu ko'chma ma'no va obrazlilik bilan chambarchas bog'liq [4]. Chunki muayyan xalq vakillarining voqelikni qanday tasavvur qilishi, insoniy munosabatlarga qanday baho berishi, quvonch, qayg'u, qo'rquv, iztirob, muhabbat, nafrat, or-nomus kabi tushunchalarni qanday konseptualashtirishi frazeologik birliklarda o'z ifodasini topadi. Shu o'rinda eslatib o'tish joizki, frazeologik birliklarning barchasida ham obrazlilik sezilmaydi. Masalan, «ko'zi tushmoq», «quloq solmoq», «ko'z qirini tashlamoq», «teshik quloq», «tishining oqini ko'rsatmoq» va b.

«Kecha va kunduz» romanida frazeologik birliklar, avvalo, insonning ichki ruhiy holatini ifodalash vazifasini bajaradi. Asardagi qahramonlarning quvonchi, iztirobi, xavotiri, umidi va tushkunligini, ko'pincha, bevosita tasvirlashdan ko'ra, obrazli iboralar yordamida ta'sirchanroq ifodalanadi. Bunda frazeologizmlar qahramon ruhiyatini o'quvchiga yaqinlashtiradi va matnning ekspressivligini oshiradi. Chunonchi, insonning kuchli ruhiy iztirobini ifodalashda «yuragi ezilmoq», «ich-etini yemoq», «ko'ngli cho'kmoq» kabi birliklardan foydalanish mumkin. Ushbu iboralarda insonning ruhiy holati jismoniy harakat yoki holat orqali obrazlashtiriladi. Natijada abstrakt psixologik kechinma konkret obrazga aylantiriladi. Bu esa, o'zbek tilida inson ruhiyatining konseptualashtirilishiga xos jihatlardan biridir.

Asarda muallif «ko'ngil g'ashligini yozmoq» iborasidan shunday foydalanadi:

Agar bu sovuq so'fi kirib kelgan bo'lmasa, ikki yosh qizning qish bo'yi to'plangan ko'ngil g'ashliklari bir oz sho'xlik bilan ancha yozilgan bo'lardi. Zotan, ularning o'zlarini unutar darajada birlari bilan bu xilda o'ynashuvlari o'sha g'am-g'ashlar purjinasining bo'shalishi, siqintilar oqimining to'g'onini buzib, oldinga tomon yo'l solish emasmidi? (Cho'lpon. Kecha va kunduz, 9-b.)

Keltirilgan parchada yosh qizlarda ko'ngil g'ashligining borligi ikki jihat bilan bog'lanadi: birinchisi, qish fasli sovuqlarida uydan chiqmagan qizlar dugonalarini, keng dalalarni sog'inib ko'ngillari g'ashlangan; ikkinchisi, oiladagi siqiq sharoit, (otasi Razzoq so'fi tomonidan) sovuq munosabat yosh qizning ko'ngliga g'ashlik solgan.

Frazeologizmlarning yana bir muhim lingvoma'naviy xususiyati milliy dunyoqarashni aks ettirishidir. Xalqning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari, oilaviy qadriyatlari va axloqiy me'yorlari til birliklarida o'z izini qoldiradi. «Kecha va kunduz» romanidagi frazeologik birliklar ham XX asr boshlaridagi o'zbek jamiyatining ma'naviy-ijtimoiy muhitini anglash uchun muhim lingvistik material vazifasini bajaradi. Romandagi nutqiy birliklarda or-nomus, uyat, andisha, kattaga hurmat, oilaviy munosabat, ayolning jamiyatdagi mavqeyi, mehr-muhabbat, insoniylikka sadoqat, qadr-qimmat kabi tushunchalar turli obrazli ifodalar orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan frazeologizmlarni xalqning ma'naviy qadriyatlarini saqlovchi «til xotirasi» sifatida baholash mumkin. Frazeologik birliklar asarning milliy koloritini yaratishda ham katta ahamiyatga ega. Badiiy asarda milliy ruhni faqat voqealar yoki personajlarning xatti-harakatlari emas, balki ularning nutqi ham belgilaydi. Masalan,

Odatda, onaning ko'ngli yumshoq bo'ladi. Zebining onasi – Qurbonbibi Saltidan haligi chaqiriqni eshitgandan keyin darhol rozilik berdi:

– Mayli, o'ynab, yozilib kelinglar. Qish ichi yuraklaring g'ash bo'lgandir... Yosh narsalar, – dedi.

Zebi onasining beradigan javobini ilgaridan bilardi. Bu ona qizining saodatidan boshqa narsani bilmaydirgan onalardan edi. Dunyoda qanday yaxshilik va xayriyatlik bo'lsa, hammasini shu birgina qizi uchun istar va orzu qilardi. Lekin...

Onaning rozilik so'zlariga bu birgina «lekin» elchib kelganidan, bechora qizlar sevinish to'lqinlarini yana bir qur ko'tarishga fursat topolmadilar. Hamma jim qoldi. Har kim o'z oldida bir narsa topib shunga ko'z tikkan va u narsada Zebi – o'z otasini, Qurvonbibi – o'z erini, Salti – qovog'idan doim qor yog'ib turgan sovuq bir so'fini ko'rardi. (Cho'lpon. Kecha va kunduz, 6-7-b.)

Qurvonbibi allaqachon o'zini, o'zligini unutgan. Uning birgina tilagi bor: «*Dunyoda qanday yaxshilik va xayriyatlik bo'lsa, hammasini shu birgina qizi uchun istar va orzu qilardi*». Oila ta'minoti ham, asosan, Qurvonbibining zimmasida. Ammo u buning uchun isyon ko'tarmaydi, hech kim bilan janjallashmaydi. «...qovog'idan doim qor yog'ib turgan sovuq bir so'fi» reining gapini qonun deb biladi. Har ishda eri Razzoq so'fining ra'yiga qaraydi, uni oilaning boshi sifatida (garchi arzimasa-da) hurmatini joyiga qo'yadi. Hech qachon o'z haq-huquqlarini talab qilmaydi. Qurvonbibi –sharqona islomiy tarbiya ko'rgan ayol obrazi.

Qahramonlarning xalqona iboralar bilan so'zlashi, ularning o'y-xayollari yoki holatlari tasvirida ham iboralarning qo'llanilishi qahramonlarning ijtimoiy kelib chiqishi, dunyoqarashi, ruhiy holati va muhitini tabiiy aks ettiradi. Cho'lponning mahorati shundaki, frazeologik birliklar personaj nutqiga sun'iy tarzda kiritilmaydi, balki voqea va vaziyat bilan uzviy bog'langan holda qo'llanadi.

Frazeologizmlarning baholovchi-semantik xususiyati ham alohida e'tiborga loyiq. Badiiy matnda muayyan shaxs yoki hodisaga munosabatni ifodalash uchun frazeologik birliklar juda qulay vosita hisoblanadi. Masalan, ijobiy mazmun ifodalovchi iboralar orqali mehr, hurmat, quvonch va samimiyat; salbiy mazmun ifodalovchi birliklar orqali esa norozilik, nafrat, mensimaslik, qo'rquv yoki iztirob ifodalanishi mumkin. Bunda frazeologik birlikning lug'aviy ma'nosidan tashqari, konnotativ ma'nosi ham muhim rol o'ynaydi. Konnotatsiya orqali birlik tarkibida qo'shimcha hissiy-ekspressiv va baholovchi ma'no yuzaga keladi. Shu sababli «Kecha va kunduz» dagi frazeologizmlarni semantik jihatdan tahlil qilishda ularning faqat «nimani anglatishi» emas, balki «qanday munosabat bilan anglatishi» masalasiga ham e'tibor qaratish lozim. Jumladan,

...Bu xabarni qizning sho'rlik onasiga eshittirish kerak hali! Mening ko'nglim tosh-metin! Faqat onaning yolg'iz bolasiga bo'lgan mehri shunday kuchlik narsaki, undaqa tosh-metinlarga qarshi o'z tosh-metinini irg'itadi balki bir irg'itishda parcha-parcha qilib tashlaydi... Yo'q, bu kecha uyga borib bo'lmas. Bu kechani shu yerda tunayman. Eshonbobomga arz qilib, maslahat so'rayman. Bir narsa der, axir... Unday desam, ikki kundan beri uyga qaytganim yo'q. Uydan «jumaga boraman», deb chiqqanman. Kampir nima o'ylaydi? Haligi shum xabar qulog'iga kirkunday bo'lsa, turgan joyida qotib qolmaydimi? Yo'q, borib ko'nglini ko'taray...Yo'q! Har nima bo'lsa ham, eshon bobom kelsinlar. Bir og'iz aytib o'tay, nima der ekanlar.

Nihoyat, eshonbobo keldilar. Kayflari chog', nash'alari baland, ovozlari allaqanday bir sho'xlik bor. (Cho'lpon. Kecha va kunduz, 116-117-b.)

Keltirilgan parchada kuyovi Akbarali mingboshining o'ldirilganini, bu borada qizi Zebining ayblanib, olib ketilganini eshitgan Razzoq so'fining o'y-xayollari; bir umr suyanib, sig'inib kelgan eshonbobodan madad tilash uchun kutib turgan payti aks etgan. Shu o'rinda Razzoq so'fi birinchi marta o'z-o'ziga haqiqiy bahoni frazeologik birlik orqali beradi: «*Mening ko'nglim tosh-metin!*» Xalq nutqida qo'llaniluvchi «ko'ngli qattiq», «ko'ngli tosh», «ko'ngli metin» iboralarni ozgina o'zgargan, biroq kulminatsiya darajasida «ko'ngli(m) tosh-metin» shaklidan foydalanadi. Zebining olib ketilishi «*shum xabar*», bu xabarni har qanday mehrsizlikning tosh-metiniga qarshi o'z mehrini «*bir irg'itishda parcha-parcha qilib tashlaydi*» gan Qurvonbibining «*qulog'iga kirkunday bo'lsa*», u «*turgan joyida qotib qolmaydimi?*» Razzoq so'fining (qizini yo'qotib qo'rganini his etib turgan holatida) ko'ngli yumshagandek bo'lyapti. Uyga borib, Zebining onasini «*ko'nglini ko'taray*» deydi u o'z-o'ziga. Ha, (so'nggi ilinjini uzolmayotgan) eshonboboga «*bir og'iz*» ahvolini aytmoqchi.

Razzoq so'fining o'y-xayollari frazeologik birliklar orqali ifodalanishi voqelik ta'sirini kuchaytiradi va buni o'quvchi(kitobxon)ga ham «yuqtiradi». Asarni boshidan o'qib kelayotgan o'quvchi (kitobxon) har safar Razzoq so'fi haqida o'qiganda ijirganib qo'yishi, uni yomon ko'rib qolishi tayin. Ammo ayni shu o'rinda tizzalaridan jon ketib turgan, noiloj qolgan Razzoq so'fining ahvoliga achinmay iloj yo'q. Demak, o'quvchi(kitobxon)da ilk bor Razzoq so'figa nisbatan achinish hisi paydo bo'ladi, bunga tasvirning to'laonligini ta'minlashga yordam bergan va ayni o'z o'rnida qo'llanilgan frazeologik birliklarning roli beqiyos.

Frazeologizmlar romanda qahramon xarakterini ochish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Qahramonning qanday iboralardan foydalanishi uning dunyoqarashi, saviyasi, ijtimoiy muhiti va ruhiy holati haqida ma'lumot beradi. Masalan, xalqona frazeologizmlarning faol ishlatilishi personaj nutqining tabiiyligini ta'minlaydi. Natijada qahramon obrazi faqat muallif tavsifi orqali emas, balki uning o'z nutqi orqali ham ochiladi. Masalan,

Noyib to'ra davom etdi:

– Ikkala boy bir bo'lib eng yaxshi advokatga ikki quloq ariza yozdirishib, to'ppa-to'g'ri hokim to'raga tutibdilar. Hokim to'ra telefon berdi, mendan biroz koyidi. Arizani ko'rdim. Yomon narsalar bor unda...

Noyib davom etdi:

– Hozir, sen kelmasdan biroz burun, bir odamni Qumariqqa yubordim. Uchastka pristavi ham o'sha yerda. Machitda ikki boyga qarshi musht ko'tarib chiqqanlarning hammasini qamoqqa oladi. Boshqa chora yo'q. Imom domlaga bizning nomimizdan rahmat aytishga buyurdim. Juda yaxshi so'z qilgan, deydilar.

... Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishlovdan qo'l yuvishimiz kerak bo'ladi. Sen xomsan siyosatga... (Cho'lpon. Kecha va kunduz, 202-b.)

Noyib to'raning nutqidagi «telefon bermoq», «musht ko'tarib chiqqanlar» iboralari istorizmlarga aylangan bo'lsa, «juda yaxshi so'z qilgan» arxaik shaklga aylanganki, hozirda uning o'rnida «yaxshi gapirmoq» birligi qo'llaniladi. Shuningdek, «qo'l yuvishimiz kerak» iborasi umumiste'molda bo'lib, uning «qo'lini yuvib qo'ltiqqa urmoq» bo'ttirilgan shakli ham ishlatiladiki, unda «voz kechish» semasi turadi.

Muhokama va natijalar. Ta'kidlaganimizdek, frazeologik birliklar matnning ekspressiv-estetik imkoniyatlarini kuchaytiradi, muayyan voqelikka xos xususiyatni bo'ttiradi, jonlantiradi. Agar muallif insonning qayg'usini faqat «U juda xafa bo'ldi» tarzida ifodalasa, bu axborot xarakteridagi gap bo'lib qoladi. Obrazli frazeologik birlik esa, ayni ruhiy holatni o'quvchi tasavvurida jonlantiradi: «U g'amga botdi» ; «U g'am-g'ussa dengiziga g'arq bo'ldi» ; «U g'am quchog'ida to'lg'anar edi» ; «U qayg'u ummoniga cho'kdi» va h. Demak, frazeologizm badiiy axborotni shunchaki yetkazmaydi, balki uni estetik va hissiy jihatdan ta'sirchan shaklda ifodalaydi.

Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanidagi frazeologizmlarni lingvoma'naviy jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

№	Lingvoma'naviy guruh	Ifodalanadigan mazmun
1	Ruhiy-emotsional birliklar	Quvonch, qayg'u, iztirob, qo'rquv, hayajon
2	Axloqiy-ma'naviy birliklar	Or-nomus, uyat, andisha, sadoqat, insoniylik
3	Ijtimoiy munosabat birliklari	Hurmat, mensimaslik, yaqinlik, qarindoshlik
4	Kognitiv birliklar	Bilish, anglash, fikrlash, shubhalanish
5	Harakat-holat birliklari	Harakat, kutish, chekinish, qaror qilish
6	Baholovchi birliklar	Ijobiy/salbiy yoki betaraf munosabat
7	Milliy-madaniy birliklar	O'zbek xalqiga xosurf-odat, an'ana, qadriyat, dunyoqarash va h.

Mazkur tasnif frazeologizmlarning faqat til tizimidagi o'rnini emas, balki ularning inson va jamiyat haqidagi tasavvurlarni kodlash xususiyatini ham ko'rsatadi. Frazeologik birliklarning inson va jamiyat haqidagi tasavvurlarni kodlash xususiyati shundaki, ular xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarini obrazli hamda ixcham shaklda ifodalaydi.

Bu xususiyat quyidagilarda ko'rinadi:

insonning xarakteri va xulq-atvorini ifodalashda, masalan, *qalbi toza, ko'ngli ochiq, yuragi keng; ichi qora, burni ko'tarilgan, dimog'i sishgan, burnining ostini ko'rolmaydigan* kabi birliklar insonning saxiyliigi, bag'rikengligi yoki yomonligi, kibrini obrazli tarzda kodlaydi;

jamiyatdagi munosabatlarni aks ettirishda, jumladan, *el bilan bamaslahat, el koriga yaramoq, bir yoqadan bosh chiqarish, oraga sovuqchilik tushmoq, yurtidan mosuvo bo'lmoq* kabi frazeologizmlar hamkorlik, birdamlik yoki nizoni ifodalaydi;

milliy va madaniy qadriyatlarni saqlashda, chunonchi, *ustoz otangdan ulug', mehmon otangdek ulug', kattaga hurmat, kichikka izzat, izzatini saqlamoq, hurmatini joyiga qo'ymoq* kabi ifodalar jamiyatda shakllangan hurmat, mehmondo'stlik va ijtimoiy odob-axloq me'yorlarini aks ettiradi;

yaxshi yoki yomon xulqni baholashda, masalan, *ko'ngildan chiqadigan, didiga mos, qo'li ko'ksida, tili shirin, xudo qarg'agan, kurakda turmaydigan, tili zahar, tilidan zahar tomadigan, so'xtasi sovuq* kabi frazeologik birliklar, ko'pincha, muayyan xatti-harakatga ijobiy yoki salbiy munosabatni bildiradi. Shu sababli ular xalqning aksiologik qarashlari, ya'ni qadriyat va baholash mezonlarini ham kodlaydi;

tarixiy va ijtimoiy tajribani avloddan avlodga yetkazishda frazeologizmlar xalq boshidan kechirgan voqealar, turmush tarzi va tajribasining til orqali saqlanib qolgan shakllaridan biridir;

insonning jamiyatdagi o'rnini belgilashda, jumladan, ayrim birliklar obro', mavqe, qarindoshlik, do'stlik, hamjihatlik kabi ijtimoiy tushunchalarni ifodalaydi: *ko'zday yaqin* (qo'shni), *el ardog'ida yurgan* (rahbar), *og'zi bir* (qarindoshlar) va h.

Demak, frazeologik birlik shunchaki tayyor so'z birikmasi emas, balki muayyan xalqning »Inson qanday bo'lishi kerak?», »Jamiyatda qanday munosabatlar qadrlanadi?», »Qaysi xatti-harakat ma'qullanadi yoki qoralanadi?» kabi tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgan lingvomadaniy kod hisoblanadi.

Frazeologik birliklarning lingvoma'naviy tabiatini tadqiq etishda »ko'ngil», »yurak», »ko'z», »bosh», »til», »qo'l», »barmoq», »peshona», »oyoq» kabi somatik komponentlarning faol qo'llanishi ham alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilida insonning ruhiy holati, ko'pincha, tana a'zolari nomi bilan bog'liq obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, »ko'ngli to'lmoq», »yuragi ezilmoq», »ko'ngliga qaramoq», »bosh egmoq», »tili aylanmaslik», »qo'lidan kelmoq», »peshonasidan ko'rmoq», »ko'zidan chiqmoq», »tili aylanmaslik», »tuyog'ini shiqillatmoq», »tilining uchida turmoq», »barmoq bilan sanarli», »oyog'ini qo'lga olib» singari birliklarda insonning jismoniy a'zolari ma'naviy-psixologik tushunchalarni ifodalash vositasiga aylangan. Bu holat o'zbek xalqining milliy-ma'naviy tafakkuri bilan bog'liq. Ya'ni inson va uning ichki dunyosi voqelikni anglashning asosiy mezonlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun somatik frazeologizmlar nafaqat tilning obrazlilik imkoniyatlarini, balki xalqning borliqni idrok etish modelini ham aks ettiradi.

Cho'lpon ijodida frazeologik birliklardan foydalanishning yana bir muhim jihati – davr ruhini ifodalashidir. »Kecha va kunduz» asarida tasvirlangan ijtimoiy muhit, insonlar o'rtasidagi munosabatlar va ma'naviy ziddiyatlar qahramonlar nutqi orqali ham namoyon bo'ladi. Frazeologizmlar shu jarayonda tarixiy davrning til manzarasini yaratishga xizmat qiladi. Ularning qo'llanishi orqali o'sha davr kishilarining fikrlash tarzi, ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlar tizimini anglash imkoniyati kengayadi.

Xulosa. Umuman olganda, o'zbek tilidagi frazeologik birliklar faqat barqaror va ko'chma ma'noli til birliklari emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri, ma'naviy qadriyatlari va hayotiy tajribasini o'zida mujassam etuvchi lingvoma'naviy birliklar hisoblanadi. Cho'lponning »Kecha va kunduz» romani frazeologik birliklarning badiiy-estetik va lingvoma'naviy imkoniyatlarini tadqiq etish uchun muhim manbalardan biridir. Asarda frazeologizmlar qahramonlarning ruhiy holatini ifodalash, xarakterini ochish, milliy koloritni yaratish, ijtimoiy munosabatlarni tasvirlash, voqeahodisalarga baho berish va matnning ekspressivligini kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi.

Frazeologik birliklarning lingvoma'naviy xususiyatlarini o'rganish orqali muayyan xalqning »dunyoning lisoniy manzarasi» ni chuqurroq anglash mumkin. »Kecha va kunduz» romanidagi frazeologizmlar o'zbek xalqining ruhiy-axloqiy qarashlari, milliy qadriyatlari va tarixiy-madaniy tafakkurini badiiy til vositasida ifodalagan muhim birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Demak, frazeologizmlarni lingvoma'naviy nuqtayi nazardan tadqiq etish nafaqat o'zbek frazeologiyasining nazariy masalalarini yoritishga, balki til, tafakkur, madaniyat va ma'naviyatning o'zaro aloqadorligini ochib berishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Раҳматуллаев III. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 407 б.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2021.–555 b.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ва адабиёти. – №5.– Тошкент, 2012.–Б.3-16.
4. Маслова В.А. Лингвокультуроология. – Москва: Академия, 2001.– 208 с.

5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
6. Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча.– Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 332 б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. 5 жилдли. 3-жилд. Н-Т. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – 688 б.
8. <https://daryo.uz/2023/06/28/tilimizni-bilamizmi/>

*Sharipova Maftunaxon Jamshid qizi,
BuxDU doktoranti, f.f.d. (PhD),
dotsent (O'zbekiston)
E-mail: behruz.lux.stal.93@gmail.com*

O'ZBEK PAREMIOLOGIYASIDA «IT» KONSEPTI: OBRAZ, METAFORA VA BAHO

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida «it» konseptining lingvomadaniy va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. It zoonimi ishtirokidagi maqollarda hayvonning xalqona tasavvurdagi belgilarining obraz sifatida shakllanishi, mazkur obrazning inson faoliyati va ijtimoiy munosabatlarga metaforik ko'chishi hamda ushbu ko'chish asosida yuzaga keladigan aksiologik baho masalalari tadqiq etiladi. Tahlil jarayonida «it» konseptining faqat salbiy emas, balki ijobiy va neytral mazmunlarni ham ifodalashi, ya'ni uning aksiologik jihatdan ambivalent xususiyatga egaligi asoslanadi. Maqolada «itning ko'ngli – bir suyak», «it egasiga suyanib huriydi», «it tumshug'ini tiqqani bilan daryo suvi harom bo'lmas», «itini tepsang, egasiga tegadi» kabi maqollar semantik-pragmatik va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, zoonim, konsept, «it» konsepti, obraz, metafora, aksiologiya, baho, lingvomadaniyat, o'zbek maqollari.

Аннотация. В статье анализируются лингвокультурные и семантические особенности концепта «собака» в узбекских народных пословицах. Рассматриваются особенности формирования образа собаки на основе народных представлений, метафорический перенос характеристик животного на сферу человеческих отношений и аксиологическая оценка, возникающая в результате данного переноса. Обосновывается амбивалентный характер концепта «собака», поскольку в узбекской паремии он способен выражать не только отрицательные, но и положительные и нейтральные значения.

Ключевые слова: паремия, зооним, концепт, концепт «собака», образ, метафора, аксиология, оценка, лингвокультурология, узбекские пословицы.

Abstract. This article examines the linguocultural and semantic features of the «dog» concept in Uzbek folk proverbs. Particular attention is paid to the formation of the dog image based on traditional folk perceptions, the metaphorical transfer of animal characteristics into the sphere of human and social relations, and the axiological evaluation generated by such metaphorical transfer. The analysis demonstrates that the «dog» concept is axiologically ambivalent: it can express negative, positive and neutral meanings depending on the communicative and contextual situation.

Keywords: paremiology, zoonym, concept, «dog» concept, image, metaphor, axiology, evaluation, linguoculturology, Uzbek proverbs.

Kirish. Xalq maqollari milliy tafakkur, tarixiy tajriba, axloqiy qarashlar va kundalik hayot kuzatishlarini ixcham hamda obrazli shaklda ifodalovchi paremiologik birliklardir. Ularda tabiat va hayvonot olamiga oid nomlarning qo'llanishi inson haqidagi tasavvurlarni obrazli ifodalashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, zoonimlar asosida shakllangan maqollarda hayvonning real xususiyatlari inson xarakteri, xatti-harakati va ijtimoiy munosabatlariga ko'chiriladi.

O'zbek xalq maqollarida uchraydigan zoonimlar orasida «it» konsepti alohida semantik va lingvomadaniy faollikka ega. Buning asosiy sabablaridan biri itning inson hayotida qadimdan mavjud bo'lgan hayvonlardan biri sifatida xalqning kundalik tajribasi bilan chambarchas bog'langanidir. It obrazi sadoqat, hamrohlik, qo'riqlash kabi ijobiy xususiyatlar bilan bir qatorda ochko'zlik, aralashuvchanlik, qaramlik, asossiz shovqin kabi salbiy belgilarni ham ifodalashi mumkin.

Shu jihatdan, «it» konseptini faqat bitta baho doirasida izohlash ushbu zoonimning maqollardagi semantik imkoniyatlarini to'liq ochib bermaydi. Mazkur tadqiqotda «obraz», «metafora» va «baho» o'zaro bog'liq, biroq funksional jihatdan farqlanuvchi uch bosqich sifatida qaraladi: hayvonning real/xalqona belgisi → obraz → metaforik ko'chish → insoniy yoki ijtimoiy mazmun → aksiologik baho.

Tadqiqotda semantik, komponent tahlil, lingvomadaniy, kontekstual-pragmatik va metaforik tahlil metodlaridan foydalanildi. Maqollar tarkibidagi «it» zoonimi bilan bog'liq semantik komponentlar

ajratilib, ularning bevosita hayvonot olamiga oid ma'nodan insoniy-ijtimoiy mazmunga o'tish mexanizmi tahlil qilindi.

Bunda zoonimlarning maqollardagi semantik xususiyatlarini guruhlash tamoyili ham muhim metodologik asos bo'ldi. Zoonim komponentli maqollarni semantik jihatdan tahlil qilish va ularning baholovchi xususiyatlarini aniqlash masalalari B.Jo'rayeva va boshqa tadqiqotchilar ishlarida ham kuzatiladi [5; 6].

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek xalq maqollarida «it» konseptining obrazli, metaforik va aksiologik xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Mazkur maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

«it» konseptining o'zbek paremiologik tafakkuridagi obrazli asoslarini aniqlash;

zoonimning metaforik ko'chish mexanizmlarini tahlil qilish;

«it» obrazi orqali inson xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarning ifodalanishini ko'rsatish;

maqollarda yuzaga keladigan ijobiy, salbiy va neytral baholarni aniqlash;

«it» konseptining aksiologik ambivalentligini asoslash.

Asosiy qism. «It» konseptida metaforik ko'chish. Metaforizatsiya jarayonida hayvonning muayyan belgisi insonning xarakteri yoki xatti-harakatini ifodalovchi semantik birlikka aylanadi. Bunda zoonimning lug'aviy ma'nosi saqlanib qolgan holda uning mazmuniy doirasi kengayadi. Masalan: «*It egasiga suyanib huriydi*» [2, 141-b.] Maqolning bevosita mazmunida itning o'z egasiga tayangan holda hurishi tasvirlanadi. Metaforik darajada esa bu holat o'z kuchi bilan emas, balki yuqoriroq mavqega ega shaxsning qo'lloviga tayanib ish tutadigan inson xatti-harakatiga ko'chadi:

real belgi: egasiga suyanib hurish;

obraz: birovning kuchiga tayanuvchi it;

metaforik mazmun: o'z kuchiga ega bo'lmay, boshqaning mavqeiga tayanish;

baho: salbiy.

Demak, maqolda «it» zoonimi insonlar o'rtasidagi ijtimoiy kuch va tayanch munosabatlarini obrazli ifodalash vositasiga aylangan.

«It» obrazi va ijtimoiy munosabatlar. «It» komponentli maqollarning muhim qismi insonlar o'rtasidagi munosabatlarni ham ifodalashga xizmat qiladi. «*Itini tepsang, egasiga tegadi*» [2, 145.]

Ushbu maqolda itga qilingan munosabat uning egasiga nisbatan munosabat sifatida talqin qilinadi. Bu yerda hayvon va egasi o'rtasidagi bog'liqlik insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarga metaforik ko'chirilgan. Maqolning pragmatik mazmuni shundan iboratki, biror kishiga bevosita yoki bilvosita zarar yetkazish uning yaqinlari yoki manfaatdor tomonlariga ham ta'sir qilishi mumkin. Shunday qilib, «it» bu yerda oddiy hayvon obrazi emas, balki insonning yaqinligi va ijtimoiy aloqalarini ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Yana bir misol: «*It tumshug'ini tiqqani bilan daryo suvi harom bo'lmas*» [2, 141].

Bu maqolda itning suvga tumshug'ini tiqishi bilan butun daryo suvining «harom» bo'lib qolmasligi o'rtasidagi qarama-qarshilikdan foydalaniladi. Metaforik jihatdan esa biror nojo'ya shaxs yoki hodisaning mavjudligi butun tizim yoki muhitning mohiyatini o'zgartirmasligi anglashiladi. Maqolning mazmunida shaxsiy xatti-harakat va umumiy holat o'rtasidagi chegarani farqlash g'oyasi mavjud. «It» obrazi esa bu fikrni keskin va obrazli shaklda yetkazishga xizmat qiladi. Shunga yaqin mazmun: «*It tumshug'ini tiqqan yerga suv ichgali sher kelmas*» [2, 141]. Bu maqolda «it» va «sher» qarama-qarshi qo'yiladi. Sher xalq tasavvurida kuch, ulug'lik va salobat timsoli bo'lsa, itning muayyan hududni egallashi kuchliroq subyektning u yerga kelishiga to'sqinlik qiluvchi holat sifatida tasvirlanadi. Bu qarama-qarshilik orqali ijtimoiy munosabatlarda mavqe, muhit va munosiblik masalasi ifodalanadi.

Muhokama va natijalar. «It» konseptining aksiologik ambivalentligi. B. Jo'rayeva va A.Aminova zoonim komponentli o'zbek xalq maqollarini «baho» konsepti nuqtayi nazaridan tahlil qilib, ularda ijobiy, salbiy va neytral baholarning mavjudligini ko'rsatadi [5]. Bu yondashuv «it» konseptini ham biryoqlama baholamaslik zarurligini ko'rsatadi. «It» konseptining salbiy baholi qo'llanishlariga quyidagilarni kiritish mumkin: «*It poxol ustida yotib, yemas, yedirmas*» [2, 140]. Bu maqolda o'ziga kerak bo'lmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rmaydigan, manfaatni egallab olib, undan foydalanmaydigan shaxs obrazi yaratiladi. «Yemas, yedirmas» qarama-qarshiligi xudbinlik va manfaatparastlikni kuchaytiruvchi semantik vosita sifatida xizmat qiladi. «*Itning ko'ngli – bir suyak*» [2, 146]. Bu maqolda ham manfaatga haddan tashqari bog'lanish salbiy baholanadi. Biroq ijobiy mazmunli

misollar ham mavjud: «*It cho'ponning qo'ldoshi, yolg'izlikda yo'ldoshi*». Bu maqolda itning inson hayotidagi hamrohlik va yordamchilik funksiyasi asosida ijobiy baho shakllanadi. Shunday qilib, «it» konsepti o'zbek maqollarida aksiologik ambivalent xususiyatga ega: uning bahosi hayvonning o'ziga emas, balki qaysi xususiyatining insoniy vaziyatga ko'chirilayotganiga bog'liq.

Bundan tashqari, «*Itning irillashgani – omonlashgani*» [2, 146]. Maqolda tashqi jihatdan salbiy ko'rinadigan «irillash» harakati «omonlashish», ya'ni munosabat o'rnatish bilan bog'lanishi nazarda tutilgan hamda xalqona kuzatish asosida paradoksial semantik munosabat hosil qilingan: irillash → qo'pollik/qarshilik → muloqot → omonlashish.

Demak, maqol tashqi shakl va ichki kommunikativ mazmun o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Zoonimning xatti-harakati bevosita salbiy bahoga emas, balki vaziyatga qarab boshqa kommunikativ mazmunga xizmat qilishi mumkin.

«*Itning jini devona, kelinning jini qaynona*» [2, 146]. Mazkur maqolda hayvon obrazi insonlar o'rtasidagi munosabatni baholash uchun parallel konstruktsiya tarkibiga kiritilgan. «Itning jini» va «kelinning jini» shakllarining parallel qo'llanishi maqolning ekspressivligini oshiradi. Bu yerda «it» insonning xulq-atvoridagi beqarorlik yoki boshqarib bo'lmaydigan holatni ifodalovchi obraz sifatida namoyon bo'ladi. Maqolning ikkinchi qismida esa shu semantik model insoniy munosabatga ko'chiriladi. Shu sababli mazkur maqolni oddiy hayvon obrazi sifatida emas, hayvon → inson munosabati asosidagi metaforik model sifatida baholash mumkin.

«*Itni ovga borganda sina, yigitni yovga borganda sina*» [2, 145]. Maqolda itning ov jarayonidagi xatti-harakati va yigitning yov qarshisidagi holati parallel qo'yiladi. Bu parallelizm orqali insonning haqiqiy qobiliyati va sadoqati oddiy sharoitda emas, balki murakkab vaziyatda namoyon bo'lishi haqidagi g'oya ifodalanadi.

Bu maqolda «it» konsepti salbiy emas. Aksincha, uning ovdagi qobiliyati sinov, sadoqat va amaliy layoqat tushunchalarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Demak, «it» zoonimining bahosi kontekstga bevosita bog'liq.

«*It gadoydan qo'rqadi, gadoy itdan*» [2, 138]. Ushbu maqolda ikki tomonlama qo'rquv holati orqali ijtimoiy va psixologik munosabatdagi o'zaro ta'sir ifodalanadi. Maqolning kuchi aynan simmetrik sintaktik qurilish va qarama-qarshi subyektlar asosida yuzaga keladi. Bu yerda «it» oddiy hayvon sifatida emas, balki qo'rquv va qarama-qarshilik munosabatining bir tomoni sifatida ishtirok etadi. Shuning uchun uning aksiologik yuklamasi kontekstual xarakterga ega.

«It» konseptining semantik modellari. Tahlil natijasida «it» konsepti ishtirokidagi maqollarda quyidagi asosiy semantik modellarni ajratish mumkin:

1-jadval

«It» konseptining semantik modellari

Semantik model	Misol	Metaforik mazmun	Baho
Manfaatga bog'liqlik	«Itning ko'ngli – bir suyak»	Tor manfaatparastlik	Salbiy
Xudbinlik	«It poxol ustida yotib, yemas, yedirmas»	O'ziga olib, boshqaga bermaslik	Salbiy
Birovga tayanish	«It egasiga suyanib huriydi»	Begona kuchga suyanish	Salbiy
Ijtimoiy yaqinlik	«Itini tepsang, egasiga tegadi»	Yaqin inson orqali munosabat	Neytral/konnotativ
Hamrohlik	«It cho'ponning qo'ldoshi, yolg'izlikda yo'ldoshi»	Sadoqat va hamrohlik	Ijobiy
Sinov	«Itni ovga borganda sina...»	Qobiliyatni amalda tekshirish	Ijobiy
Kommunikativ aloqa	«Itning irillashgani – omonlashgani»	Qarama-qarshilikdan muloqotga o'tish	Neytral
Ijtimoiy muhit	«It tumshug'ini tiqqani bilan daryo suvi harom bo'lmas»	Bir shaxs butun muhitni belgilamasligi	Neytral

Semantik model	Misol	Metaforik mazmun	Baho
Mavqe va munosiblik	«It tumshugʻini tiqqan yerga suv ichgali sher kelmas»	Kuchli va kuchsiz subyekt qarama-qarshiligi	Salbiy/kontrastiv

Mazkur modellar «it» konseptining semantik maydoni bir nechta yoʻnalishlardan tashkil topishini koʻrsatadi. Ular orasida manfaat, ijtimoiy munosabat, sadoqat, qoʻrquv, qaramlik, sinov va kommunikatsiya kabi semantik komponentlar yetakchilik qiladi.

Xulosa. Oʻzbek xalq maqollarida «it» konsepti xalqning uzoq tarixiy-kulturologik tajribasi, kundalik kuzatishlari va inson-hayvon munosabatlari asosida shakllangan murakkab semantik tizimni tashkil etadi. Zoonimning maqollardagi funksiyasi uning lugʻaviy maʼnosi bilan chegaralanmay, turli insoniy va ijtimoiy vaziyatlarni obrazli ifodalash imkonini beradi.

Tahlillar shuni koʻrsatdiki, «it» konseptining maqollardagi semantik mazmuni avvalo hayvonning xalqona idrok etilgan belgisi asosida obrazga, obraz esa metaforik koʻchish orqali insoniy mazmunga aylanadi. Ushbu jarayon yakunida maʼlum aksiologik baho shakllanadi.

«Itning koʻngli – bir suyak», «It poxol ustida yotib, yemas, yedirmas», «It egasiga suyanib huriydi» kabi maqollarda salbiy baho ustuvor boʻlsa, «It choʻponning qoʻldoshi, yolgʻizlikda yoʻldoshi», «Itni ovga borganda sina, yigitni yovga borganda sina» kabi birliklarda ijobiy semantik mazmun namoyon boʻladi. «Itning irillashgani – omonlashgani» singari maqollarda esa tashqi salbiy belgi boshqa kommunikativ mazmun bilan qayta talqin qilinadi. Shunday qilib, oʻzbek paremiologiyasida «it» konsepti *salbiy yoki ijobiy maʼno bilan chegaralanmaydigan, kontekst va metaforik koʻchish yoʻnalishiga qarab turlicha baholanadigan aksiologik ambivalent konsept* sifatida namoyon boʻladi. Bu xususiyat zoonimlarning milliy tafakkur va lingvomadaniyatni ifodalashdagi muhim imkoniyatlaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: Oʻzbek maqollarining izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston Sovet Ensiklopediyasi Bosh tahririyati, 1990. – 523 b.
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Maʼnolar mahzani. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2001. – 523 b.
3. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻotit-turk. 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1960-1963. – J. 1-3.
4. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – 400 b.
5. Joʻrayeva B.M., Aminova A.Oʻ. Zoonim komponentli oʻzbek xalq maqollarida «baho» konsepti // Oʻzbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar. Respublika 17-koʻp tarmoqli ilmiy konferensiya materiallari, 2020. – B. 77-80.
6. Joʻrayeva B.M., Sharipova M. Oʻzbek xalq maqollarining semantik xususiyatlari («qoʻy» LMG asosida) // Zamonaviy oʻzbek tili, 2023. – № 2. – B. 124-131.
7. Joʻrayeva B.M., Toʻxtayeva D.A. Baho va darajalanish munosabati. – 2024. – B. 40-44.
8. Toʻxtayeva D.A. Oʻzbek tilida darajalanishning yondosh hodisalarga munosabati (Oʻzbek xalq maqollari misolida): filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2026. – 52 b.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
- Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.

Raximova Shaxnoza Pulatovna,
O'zbekiston davlat Jahon tillari
universiteti dotsenti, PhD,
(O'zbekiston)
E-mail: shahnoza.rakhimova@gmail.com

INGLIZ-O'ZBEK BADIY TARJIMASIDA SUN'IY INTELLEKT VA TARJIMONLIK AMALIYOTINING TRANSMADANIY-KONTRASTIV TADQIQI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz–o'zbek badiiy tarjimasida sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi hamda ularning professional tarjimonlik amaliyotiga ko'rsatayotgan ta'siri transmadaniy va kontrastiv tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqot davomida zamonaviy mashinali tarjima tizimlari, jumladan ChatGPT, Google Translate va DeepL platformalarining badiiy matnlarni tarjima qilishdagi samaradorligi, afzalliklari va mavjud cheklovlari tahlil qilindi. Xususan, metaforalar, frazeologik birliklar, idiomatik ifodalar, milliy-madaniy realiyalar hamda emotsional-ekspressiv vositalarning tarjimasida sun'iy intellekt va inson tarjimoni natijalari o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, tarjima jarayonida semantik aniqlik, stilistik moslik, pragmatik ma'no va madaniy konnotatsiyalarning qay darajada saqlanishi baholandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi vositalar tarjima jarayonining tezkorligi va unumdorligini sezilarli darajada oshiradi, biroq badiiy matnlarning estetik qimmati, muallif uslubi hamda madaniy xususiyatlarini to'liq aks ettirishda inson tarjimonining ijodiy va interpretativ yondashuvi hanuz ustun ahamiyat kasb etadi. Shu bois sun'iy intellektni professional tarjimon faoliyatini to'liq almashtiruvchi vosita emas, balki uning samaradorligini oshiruvchi yordamchi texnologiya sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, badiiy tarjima, ingliz tili, o'zbek tili, transmadaniy tadqiqot, kontrastiv tahlil, mashinali tarjima, tarjimonlik amaliyoti, madaniy konnotatsiya, metafora, frazeologik birliklar

Abstract. This article examines the application of artificial intelligence technologies in English–Uzbek literary translation and their impact on professional translation practice from transcultural and contrastive perspectives. The study analyzes the capabilities, advantages, and limitations of modern machine translation systems, including ChatGPT, Google Translate, and DeepL, in translating literary texts. Particular attention is given to the translation of metaphors, phraseological units, idiomatic expressions, culture-specific items, and emotionally expressive language through a comparative evaluation of AI-generated translations and human translations. Furthermore, the research assesses the preservation of semantic accuracy, stylistic appropriateness, pragmatic meaning, and cultural connotations in the translation process. The findings demonstrate that although artificial intelligence significantly improves the speed and efficiency of translation, it still encounters challenges in conveying artistic style, cultural nuances, and the author's creative intent. Therefore, AI should be regarded not as a replacement for professional human translators but as an effective auxiliary tool that enhances translation quality and productivity when combined with human expertise.

Keywords: artificial intelligence, literary translation, English language, Uzbek language, transcultural studies, contrastive analysis, machine translation, translation practice, cultural connotations, metaphors, phraseological units.

Аннотация. В данной статье рассматривается применение технологий искусственного интеллекта в англо-узбекском художественном переводе и их влияние на профессиональную переводческую практику с позиций транс культурного и контрастного анализа. В ходе исследования были изучены возможности, преимущества и ограничения современных систем машинного перевода, включая ChatGPT, Google Translate и DeepL, при переводе художественных текстов. Особое внимание уделено сопоставлению результатов работы искусственного интеллекта и переводчика-человека при передаче метафор, фразеологических единиц, идиоматических выражений, национально-культурных реалий и эмоционально-экспрессивных средств языка. Кроме того, анализируется степень сохранения семантической точности, стилистической адекватности, прагматического значения и культурных коннотаций в процессе перевода. Результаты исследования показывают, что, несмотря на высокую скорость и эффективность

систем искусственного интеллекта, они пока не способны в полной мере передавать художественную ценность текста, авторский стиль и культурные особенности оригинала. В связи с этим искусственный интеллект следует рассматривать не как замену профессионального переводчика, а как вспомогательный инструмент, способствующий повышению качества и эффективности переводческой деятельности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, художественный перевод, английский язык, узбекский язык, транс культурное исследование, контрастный анализ, машинный перевод, переводческая практика, культурные коннотации, метафоры, фразеологические единицы.

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellektning (SI) jadal rivojlanishi tilshunoslik hamda tarjimashunoslik sohalarida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, neyron tarmoqlarga asoslangan avtomatik tarjima tizimlari va generativ sun‘iy intellekt platformalari qisqa vaqt ichida katta hajmdagi matnlarni qayta ishlash, tahlil qilish va turli tillarga tarjima qilish imkoniyatini yaratdi. Bunday texnologiyalar tarjima jarayonining tezkorligini oshirish, vaqt va mehnat sarfini kamaytirish hamda tarjimonlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Biroq badiiy tarjima nafaqat til birliklarini bir tildan ikkinchi tilga ko‘chirish, balki muallif uslubi, estetik ifoda, emotsional ta‘sir va madaniy kontekstni saqlab qolishni ham talab qiladigan murakkab ijodiy jarayondir.

Asosiy qism. Ingliz va o‘zbek tillari turli til oilalariga mansub bo‘lib, ularning grammatik tuzilishi, leksik tizimi, frazeologik birliklari hamda milliy-madaniy xususiyatlari o‘zaro sezilarli farqlarga ega. Shu sababli sun‘iy intellekt vositalari tomonidan amalga oshirilgan tarjimalarda ayrim semantik noaniqliklar, madaniy realiyalarni noto‘g‘ri talqin qilish yoki stilistik moslikning buzilishi kuzatilishi mumkin. Mazkur tadqiqot ingliz-o‘zbek badiiy tarjimasida sun‘iy intellektning imkoniyatlari va cheklovlarini transmadaniy hamda kontrastiv yondashuv asosida tahlil qilish, shuningdek, inson tarjimoni va avtomatik tarjima tizimlari o‘rtasidagi amaliy farqlarni aniqlashga qaratilgan.

Mazkur tadqiqot ingliz-o‘zbek badiiy tarjimasida sun‘iy intellekt texnologiyalarining qo‘llanilishi, ularning tarjimonlik amaliyotiga ta‘siri hamda transmadaniy va kontrastiv jihatlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy tarjimashunoslik nazariyalari, kontrastiv tilshunoslik, qiyosiy tahlil va transmadaniy yondashuv tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqot davomida sifat (qualitative) va tavsifiy (descriptive) tadqiqot usullari uyg‘unlashtirilib, matnlarning lingvistik va madaniy xususiyatlari kompleks ravishda tahlil qilindi. Tarjimashunos olim **Peter Newmark (1988)** badiiy tarjimaning asosiy maqsadi matn mazmunini emas, balki uning kommunikativ va estetik ta‘sirini ham saqlab qolish ekanligini ta‘kidlaydi. Uning fikricha, tarjimon til birliklarini oddiy almashtirish bilan cheklanmasdan, madaniy kontekst va o‘quvchi ehtiyojlarini ham hisobga olishi kerak. Mazkur tadqiqotda aynan shu tamoyil asos qilib olinib, sun‘iy intellekt tomonidan yaratilgan tarjimalarning estetik qiymati ham baholandi.

Shuningdek, Mona Baker (1992) o‘zining *In Other Words: A Coursebook on Translation* asarida ekvivalentlik nazariyasini ishlab chiqib, leksik, grammatik va pragmatik darajadagi moslikni tarjima sifatining muhim mezon sifatida ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqotda ham ingliz tilidagi birliklarning o‘zbek tilidagi semantik ekvivalentlari aniqlanib, sun‘iy intellekt va professional tarjimon tomonidan tanlangan variantlar qiyosiy tahlil qilindi. Tarjimashunoslikdagi yana bir muhim nazariya Lawrence Venuti (1995) tomonidan ilgari surilgan «domestikatsiya» va «foreignizatsiya» konsepsiyalaridir. Venuti tarjimada madaniy elementlarni mahalliyashtirish yoki asl holicha saqlash masalasiga alohida e‘tibor qaratadi. Mazkur tadqiqotda ingliz tilidagi madaniy realiyalar va milliy konseptlarning o‘zbek tiliga ko‘chirilishida sun‘iy intellektning qaysi strategiyadan ko‘proq foydalanishi ham kuzatildi.

Bundan tashqari, Susan Bassnett (2014) tarjimini faqat lingvistik hodisa emas, balki madaniyatlararo kommunikatsiya vositasi sifatida baholaydi. Uning ta‘kidlashicha, har bir tarjima ikki madaniyat o‘rtasidagi muloqotni yuzaga keltiradi. Shu sababli tadqiqot davomida transmadaniy yondashuv qo‘llanilib, tarjima natijalarida madaniy kodlarning saqlanish darajasi alohida o‘rganildi. Sun‘iy intellektga asoslangan tarjima tizimlarini baholashda Philipp Koehn (2020) tomonidan ilgari surilgan neyron mashinali tarjima (Neural Machine Translation) tamoyillaridan ham foydalanildi. Olimning fikricha, zamonaviy neyron modellari kontekstni ancha yaxshi tushunsa-da, murakkab badiiy

matnlardagi metaforik va ramziy ma'nolarni to'liq anglay olmaydi. Ushbu ilmiy qarash mazkur tadqiqot natijalari bilan ham mos keladi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz adabiyotidan tanlab olingan badiiy parchalar, dialoglar, metaforalar, idiomalar, maqollar va milliy-madaniy realiyalarni o'z ichiga olgan matnlar tanlandi. Namunalar turli janrdagi asarlardan olinib, ularning tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvistik va pragmatik muammolari tahlil qilindi. Amaliy bosqichda tanlangan matnlar zamonaviy sun'iy intellekt platformalari yordamida o'zbek tiliga tarjima qilindi hamda professional tarjimonlar tomonidan bajarilgan tarjimalar bilan solishtirildi. Har bir tarjima semantik aniqlik, grammatik to'g'rilik, stilistik moslik, pragmatik ekvivalentlik va madaniy moslashtirish mezonlari asosida baholandi. Masalan, ingliz tilidagi «break the ice» idiomasi sun'iy intellekt tomonidan ayrim hollarda «muzni sindirmoq» tarzida so'zma-so'z tarjima qilinishi kuzatilgan bo'lsa, professional tarjimon uni kontekstga qarab «suhbatni boshlab bermoq», «rasmilikni yo'qotmoq» yoki «tanishuvdagi noqulaylikni bartaraf etmoq» kabi tabiiy ifodalar orqali bergan. Xuddi shuningdek, «It's raining cats and dogs» iborasi avtomatik tizimlarda ba'zan literal tarjima qilinsa, inson tarjimoni uni «jala quyib yomg'ir yog'moqda» yoki «chelaklab yomg'ir yog'moqda» kabi ekvivalent shaklda ifodalagan.

Transmadaniy tahlil davomida o'zbek tiliga xos milliy tushunchalar va ingliz madaniyatiga oid realiyalarning tarjimada aks etish darajasi ham o'rganildi. Masalan, ingliz tilidagi «Thanksgiving», «pub culture» yoki «afternoon tea» kabi madaniy birliklarni tarjima qilishda sun'iy intellekt ko'pincha izohsiz transliteratsiyaga murojaat qilgan, professional tarjimon esa zarur hollarda izohli tarjima yoki funksional ekvivalentlardan foydalangan. Natijalarni tahlil qilish uchun kontrastiv tahlil, kontent tahlili, kuzatish va interpretativ tahlil usullari qo'llanildi. Olingan ma'lumotlar asosida sun'iy intellekt tomonidan yo'l qo'yilgan tipik xatolar, jumladan kontekstni noto'g'ri tushunish, idiomatik birliklarni literal tarjima qilish, metaforalarni oddiy ma'noda ifodalash va uslubiy rang-baranglikni yo'qotish holatlari tizimlashtirildi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi zamonaviy tarjimashunoslik nazariyalari hamda Newmark, Baker, Venuti, Bassnett va Koehn kabi olimlarning ilmiy qarashlariga tayangan holda ishlab chiqildi. Qo'llanilgan metodlar sun'iy intellekt va inson tarjimoni faoliyatini qiyosiy baholash, ularning afzallik va kamchiliklarini aniqlash hamda ingliz-o'zbek badiiy tarjimasida transmadaniy omillarning rolini chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellektga asoslangan tarjima tizimlari ingliz tilidan o'zbek tiliga oddiy sintaktik tuzilishga ega bo'lgan matnlarni yuqori aniqlik bilan tarjima qila oladi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy va axborot xarakteridagi matnlarda grammatik qoidalar va leksik birliklarning mosligini ta'minlashda sun'iy intellekt samarali natijalar ko'rsatdi. Biroq badiiy tarjima jarayonida vaziyat sezilarli darajada murakkablashadi. Chunki badiiy matnlarda muallif uslubi, obrazlilik, ramziy ma'no, emotsional-ekspressiv vositalar va milliy-madaniy elementlar muhim o'rin tutadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt metaforalar, kinoya (ironiya), allegoriya va boshqa badiiy tasvir vositalarini tarjima qilishda ko'pincha literal, ya'ni so'zma-so'z usuldan foydalanadi. Natijada asl matnning estetik ta'siri va badiiy qiymati sezilarli darajada kamayadi. Masalan, ingliz tilidagi «break the ice» idiomasi ayrim avtomatik tarjima tizimlarida «muzni sindirmoq» shaklida tarjima qilingan bo'lsa, professional tarjimon uni «suhbatdagi noqulaylikni bartaraf etmoq» yoki «muloqotni boshlab bermoq» tarzida mazmunga mos holda ifodalagan. Xuddi shuningdek, «spill the beans» iborasi sun'iy intellekt tomonidan «loviyalarni to'kib yubormoq» deb tarjima qilinishi kuzatilgan, holbuki uning haqiqiy ma'nosi «sirni oshkor qilmoq» yoki «gapni aytib qo'ymoq» hisoblanadi. Transmadaniy tahlil natijalari ham muhim farqlarni namoyon etdi. Ingliz madaniyatiga xos bo'lgan «Thanksgiving», «Black Friday», «pub culture» yoki «afternoon tea» kabi tushunchalar sun'iy intellekt tomonidan ko'pincha transliteratsiya yoki qisqa izoh bilan berilgan. Inson tarjimoni esa bunday birliklarni o'zbek o'quvchisining madaniy tajribasini hisobga olgan holda izohlash yoki funksional ekvivalentlardan foydalanish orqali yanada tushunarli tarzda ifodalagan. Bu holat tarjimada madaniy kompetensiyaning naqadar muhim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida grammatik jihatdan sun'iy intellekt yaratgan tarjimalar ko'pchilik hollarda to'g'ri tuzilganligi kuzatildi. Jumladan sintaktik jihatdan mantiqiy va izchil bo'lsa-da, ularning uslubiy tabiiyligi har doim ham saqlanmagan. Ayniqsa, badiiy asarlardagi dialoglar, personajlarning individual nutq uslubi va emotsional bo'yqadorlikni aks ettirishda sun'iy intellekt imkoniyatlari cheklanganligi

aniqlandi. Professional tarjimon esa kontekstni chuqur tahlil qilgan holda personaj xarakteri, voqea rivoji va muallif uslubini hisobga olib tarjima qilgan.

Olingan natijalar Peter Newmarkning kommunikativ tarjima nazariyasi va Lawrence Venutining madaniy moslashtirish haqidagi qarashlarini tasdiqlaydi. Newmark badiiy tarjimada mazmun bilan bir qatorda estetik ta'sirni ham saqlash zarurligini ta'kidlagan bo'lsa, Venuti madaniy elementlarni tarjima qilishda o'quvchi va asl matn o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhimligini qayd etadi. Tadqiqot natijalari aynan shu nazariy qarashlarning amaliy ahamiyatini ko'rsatdi.

Umuman olganda, tadqiqot sun'iy intellekt tarjima jarayonini tezlashtirish, dastlabki tarjima variantini yaratish va texnik xatolarni kamaytirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi. Biroq badiiy asarlardagi obrazlilik, milliy-madaniy xususiyatlar, metaforik ifodalar va muallifning individual uslubini to'liq aks ettirish masalasida professional tarjimonning ijodiy yondashuvi va madaniy kompetensiyasi hal qiluvchi omil bo'lib qolmoqda. Shu sababli eng samarali model sifatida inson tarjimoni va sun'iy intellektning o'zaro hamkorligiga asoslangan gibrid tarjima yondashuvini qo'llash maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot ingliz-o'zbek badiiy tarjimasida sun'iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlari va cheklovlarini transmadaniy hamda kontrastiv yondashuv asosida tahlil qilishga bag'ishlandi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida aniqlanishicha, sun'iy intellekt tizimlari tarjima jarayonining tezkorligini oshirish, dastlabki tarjima variantini yaratish va grammatik jihatdan to'g'ri matn hosil qilishda yuqori samaradorlikka ega. Ayniqsa, zamonaviy neyron mashinali tarjima (Neural Machine Translation – NMT) modellari kontekstni avvalgi statistik tarjima tizimlariga nisbatan ancha chuqurroq tahlil qilish imkoniyatiga ega ekanligi kuzatildi. Biroq tadqiqot davomida badiiy matnlarning lingvopoetik xususiyatlari, metaforik ifodalar, kinoya, ramziy ma'nolar, frazeologik birliklar hamda milliy-madaniy realiyalarni tarjima qilishda sun'iy intellektning imkoniyatlari hali ham cheklanganligi aniqlandi. Bu holat, avvalo, sun'iy intellektning madaniy kontekstni inson kabi intuitiv anglay olmasligi bilan izohlanadi. Natijada ayrim hollarda literal (so'zma-so'z) tarjima yuzaga kelib, asl matnning estetik va pragmatik qiymati pasayishi kuzatildi.

Olingan natijalar Peter Newmark tomonidan ilgari surilgan kommunikativ va semantik tarjima tamoyillarini tasdiqlaydi. Olimning fikriga ko'ra, tarjimon faqat matn mazmunini emas, balki uning uslubiy va emotsional ta'sirini ham qayta yaratishi lozim. Tadqiqot davomida professional tarjimonlar aynan shu vazifani muvaffaqiyatli bajargani, sun'iy intellekt esa ko'proq grammatik va leksik moslikni ta'minlash bilan cheklangani kuzatildi. Shuningdek, Mona Bakerning ekvivalentlik nazariyasi nuqtai nazaridan olib borilgan tahlillar semantik va pragmatik moslikni ta'minlashda inson tarjimoni ustunlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Ayniqsa, idiomatik birliklar, maqollar va metaforalarni tarjima qilishda professional tarjimonlar kontekstga mos ekvivalentlarni tanlagan bo'lsa, sun'iy intellekt ayrim hollarda ularni so'zma-so'z tarjima qilishga moyillik bildirgan. Lawrence Venuti tomonidan ishlab chiqilgan domestikatsiya va foreignizatsiya strategiyalari ham tadqiqot natijalarida o'z tasdig'ini topdi. Sun'iy intellekt tizimlari ko'pincha xorijiy madaniy elementlarni izohsiz saqlab qolgan yoki transliteratsiya qilgan bo'lsa, inson tarjimoni o'zbek kitobxonining lingvomadaniy tajribasini hisobga olib, ularni moslashtirish yoki zarur izohlar bilan boyitishga harakat qilgan.

Ushbu tadqiqot natijalari ham uning qarashlarini qo'llab-quvvatlaydi. Chunki badiiy tarjimada asosiy maqsad faqat axborotni uzatish emas, balki ikki xalqning madaniy qadriyatlari va estetik tafakkuri o'rtasida samarali kommunikatsiyani ta'minlashdan iborat ekanligi aniqlandi. Sun'iy intellekt bo'yicha tadqiqotlar olib borgan Philipp Koehn, Warren Weaver, Martin Kay va Yorick Wilks kabi olimlarning ilmiy ishlari zamonaviy mashinali tarjima texnologiyalarining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Ularning tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan neyron modellar tarjima sifatini sezilarli darajada oshirgan bo'lsa-da, mazkur tadqiqot natijalari inson ijodkorligi va madaniy tafakkurini to'liq almashtirish hozircha imkonsiz ekanligini ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot yakunida sun'iy intellekt ingliz-o'zbek badiiy tarjimasida professional tarjimon uchun samarali yordamchi vosita sifatida xizmat qilishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslandi. U tarjima tezligini oshiradi, dastlabki matnni tayyorlash va terminologik izchillikni ta'minlashga yordam beradi. Ammo badiiy asarning emotsional-estetik ta'siri, muallif individual uslubi, lingvomadaniy xususiyatlari va pragmatik ma'nolarini saqlashda inson tarjimonining tajribasi va ijodiy yondashuvi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Kelgusida o'zbek tili korpuslarini kengaytirish, milliy-

madaniy birliklarni o'z ichiga olgan maxsus ma'lumotlar bazalarini yaratish hamda generativ sun'iy intellekt modellarini lingvomadaniy xususiyatlar asosida qayta o'qitish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi. Bundan tashqari, inson tarjimoni va sun'iy intellektning hamkorligiga asoslangan gibrid tarjima modeli yaqin kelajakda badiiy tarjima sifatini yanada oshirishning eng istiqbolli yechimlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation (3rd ed.). London: Routledge.
2. Bassnett, S. (2014). Translation Studies (4th ed.). London: Routledge.
3. Catford, J. C. (1965). A Linguistic Theory of Translation. Oxford: Oxford University Press.
4. Chesterman, A. (1997). Memes of Translation. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
5. Hutchins, W., & Somers, H. (1992). An Introduction to Machine Translation*. London: Academic Press.
6. Jakobson, R. (1959). «On Linguistic Aspects of Translation». In Translation, Harvard University Press.
7. Koehn, P. (2020). Neural Machine Translation. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall.
9. Nida, E. A., & Taber, C. R. (1982). The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill.
10. Toury, G. (1995). Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam: John Benjamins.
11. Venuti, L. (2018). The Translator's Invisibility: A History of Translation* (3rd ed.). London: Routledge.
12. Wilks, Y. (2009). Machine Translation: Its Scope and Limits. New York: Springer.
13. Weaver, W. (1955). Translation. In Machine Translation of Languages. Cambridge: MIT Press.
14. Kay, M. (1997). «The Proper Place of Men and Machines in Language Translation». Stanford University.

*Sa'dullayeva Mohira Sobirovna,
Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)(O'zbekiston)
E-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com*

O'G'UZ SHEVALARIDA MADANIY KONSEPTLARNI TASNIFLASH VA MODELLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada o'g'uz shevalarida madaniy konseptlarni tasniflash va modellashirishning nazariy asoslari tizimli yoritilgan. Tadqiqotdan maqsad o'g'uz shevalarida til va madaniyat kesishmasida shakllangan konseptual birliklarni aniqlash, ularni semantik-pragmatik mezonlar asosida guruhlash hamda ko'p qatlamli model vositasida tavsiflashdir. Tadqiqot metodologiyasi kognitiv semantika, lingvokulturologik tahlil, freym va skript yondashuvlariga, shuningdek, korpus tamoyillari asosida tuzilgan misollar bazasini tematik kodlashga tayanadi. Maqolaning ilmiy yangiligi o'g'uz shevalaridagi madaniy konseptlarning uch darajali (bazaviy, institutsional, diskursiv) tasnifi hamda «leksik belgi – freym sloti – diskurs indikatori» ko'rinishidagi modellashirish zanjirining asoslab berilishida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: o'g'uz shevalari, madaniy konsept, lingvokulturologiya, kognitiv semantika, konseptual modellashirish, freym modeli, skript, tasnif mezonlari, diskurs indikatori.

Abstract. The article systematically presents the theoretical foundations for the classification and modelling of cultural concepts in Oghuz dialects. The study aims to identify conceptual units formed at the intersection of language and culture in Oghuz dialects, to group them according to semantic and pragmatic criteria, and to describe them by means of a multilayer model. The methodology draws on cognitive semantics, linguocultural analysis, and frame and script approaches, as well as on the thematic coding of an example database compiled according to corpus principles. The scientific novelty of the study lies in substantiating a three-level classification of cultural concepts in Oghuz dialects (basic, institutional, and discursive) and a modelling chain of the form «lexical marker – frame slot – discourse indicator».

Keywords: Oghuz dialects, cultural concept, linguoculturology, cognitive semantics, conceptual modelling, frame model, script, classification criteria, discourse indicators.

Аннотация. В статье системно излагаются теоретические основы классификации и моделирования культурных концептов в огузских говорах. Цель исследования – выявить концептуальные единицы, формирующиеся на пересечении языка и культуры в огузских говорах, сгруппировать их по семантико-прагматическим критериям и описать посредством многоуровневой модели. Методологическую основу исследования составляют когнитивная семантика, лингвокультурологический анализ, фреймовый и скриптовый подходы, а также тематическое кодирование базы примеров, сформированной на основе корпусных принципов. Научная новизна заключается в обосновании трёхуровневой классификации культурных концептов огузских говоров (базовые, институциональные, дискурсивные) и цепочки моделирования вида «лексический маркер – слот фрейма – дискурсивный индикатор».

Ключевые слова: Огузские говоры, культурный концепт, лингвокультурология, когнитивная семантика, концептуальное моделирование, фреймовая модель, скрипт, критерии классификации, дискурсивные индикаторы.

Kirish. Madaniy konsept jamoaviy tajriba, qadriyat va me'yorlarni til birliklari vositasida semantik jihatdan shakllantiruvchi va saqlovchi kognitiv tuzilma sifatida ta'riflanadi [2]. O'g'uz shevalari bu jarayonning dialektal ko'rinishlarini kuzatish uchun qulay tadqiqot maydoni hisoblanadi. Shevada bir xil denotatni ifodalovchi leksik birliklar turlicha konnotatsiya, obrazlilik va pragmatik yuk bilan qo'llanadi. Natijada ular freym ichidagi slotlarni o'ziga xos tarzda to'ldiradi va konseptning ichki tuzilishi adabiy tildagidan farqlanadi.

Qarindoshlik, mehmondo'stlik, uy-joy, hunar, taom va marosim sohalariga oid dialektal nomlar ko'pincha mahalliy tarixiy tajriba va turmush tarzi bilan bog'liq bo'lib, «oila», «uy», «obro'», «mehnat»

kabi konseptlarni shevaga xos ssenariylar bilan boyitadi. Dialektologik kuzatishlarda leksik-semantik qatlamning salmoqli qismi aynan maishiy-madaniy sohalarga to'g'ri kelishi qayd etilgan. Tematik kartotekalarda bunday birliklar odatda umumiy materialning qariyb uchdan bir qismini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich konseptual tahlil uchun yetarli material mavjudligidan dalolat beradi. Demak, konseptning dialektal variantlari faqat fonetik yoki grammatik farqlar bilan emas, balki madaniy bilimning hududiy taqsimoti bilan ham izohlanadi. Shu bois tasnif va modellashtirish masalasini lingvokulturologiya va kognitiv semantika kesishmasida qo'yish maqsadga muvofiqdir [1; 3].

Asosiy qism. O'g'uz shevalarida madaniy konseptlarni tasniflash masalasining dolzarbligi, avvalo, nazariy yondashuvlardagi turlicha ta'riflardan kelib chiqadigan metodik tarqoqlik bilan belgilanadi. Ayrim tadqiqotlarda konsept «madaniy kalit so'z» sifatida leksik markazga bog'lansa, boshqalarida «kognitiv freym» sifatida talqin qilinadi. Oqibatda tahlilga tanlangan birliklar to'plami ham, ularni guruhlash mezonlari ham bir-biriga mos kelmaydi. Masalan, «non», «o'tov/uy», «to'y» kabi birliklar ba'zan bevosita konsept sifatida olinsa, ba'zan «rizq», «maskan», «marosim» kabi kengroq konseptlarning indikatorlari sifatida baholanadi. Bu hol modellashtirish bosqichida slotlararo muvofiqlikni buzishi mumkin.

Kognitiv fanlarda konseptni belgi bilan aynanlashtirish va uni bilim tuzilmasi sifatida alohida ko'rib chiqish prinsipial farq sifatida qaraladi [4; 5; 6]. Shu sababli o'g'uz shevalari materialini umumlashtiruvchi nazariy asos «belgi – freym – diskursiv funktsiya» izchilligiga tayanishi lozim.

Maqolaning maqsadi o'g'uz shevalaridagi madaniy konseptlarni tasniflash mezonlarini aniqlash, modellashtirishning qatlamli sxemasini asoslash hamda nazariy natijalarni sheva materialiga tatbiq etish uchun tekshiriluvchi ko'rsatkichlar tizimini taklif etishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: madaniy konseptlarni ajratish va guruhlash mezonlarini aniqlash; konseptlarning uch darajali tasnifini ishlab chiqish; «leksik belgi – freym sloti – diskurs indikator» zanjiri asosida modellashtirish tartibini asoslash; olingan modelni domenlararo qiyosiy tahlilda sinovdan o'tkazish.

Tadqiqot materialini o'g'uz shevalarida qo'llanuvchi, madaniy jihatdan belgilangan leksik birliklar va barqaror birikmalar tashkil etadi. Material korpus tamoyillari asosida tuzilgan misollar bazasi sifatida shakllantirildi.

Material tematik domenlar bo'yicha qatlamlab tanlandi. Tahlilda oltita domen ajratildi: uy-joy va makon; qarindoshlik va ijtimoiy rol; taom va rizq; marosim va odat; mehnat va hunar; baholash va odob. Har bir domen doirasida shevaga xos belgilar ajratilib, minimal kontekst bilan birga kartotekaga kiritildi. Masalan, qarindoshlik domenida murojaat shakllari hamda kichraytirish va hurmat affikslari bilan qo'llangan variantlar, marosim domenida esa to'ydan oldingi va keyingi urf-odatlarini bildiruvchi fe'l va otlar bir majmuada qayd etildi.

Har bir domen bo'yicha 60–80 ta leksik-kontekstual birlik to'plandi. Bu hajm slotlar bo'yicha takrorlanish chastotasini qiyoslash uchun yetarli zichlikni ta'minlaydi. Konseptual tahlil uchun korpus hajmining juda katta bo'lishi shart emas: birliklarning xilma-xilligi, kontekstlarning funksional turlari va domenlararo muvozanat saqlansa, model barqarorligi ortadi va natijalar nazariy umumlashtirish uchun yaroqli bo'ladi [5; 9 10].

Tadqiqotda kognitiv semantik tahlil, lingvokulturologik interpretatsiya, freym tahlili va diskursiv-pragmatik kodlash metodlari yagona integrativ yondashuv doirasida qo'llanildi. Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda leksik belgining denotativ yadrosi va konnotativ qatlami ajratildi. Ikkinchi bosqichda belgi qaysi freymni faollashtirishi va freymning qaysi slotlarini to'ldirishi aniqlandi. Uchinchi bosqichda belgining real nutqdagi diskursiv vazifasi indikatorlar orqali belgilandi. Masalan, mehmon bilan bog'liq dialektal birliklar «mehmondo'stlik» konseptini faollashtirganda «taklif», «dasturxon», «izzat», «uyat» slotlari ochiladi, diskursda esa iltifot, ta'kid, kamtarlik (o'zini past olish), me'yorni eslatish kabi pragmatik maqsadlar namoyon bo'ladi.

Kodlash bosqichida har bir birlikka uchta kod berildi: domen kodi, slot kodi va diskurs kodi. Shu asosda chastota jadvallari tuzildi. Jumladan, «uyat» sloti mehmondo'stlik kontekstlarida 0,18, qarindoshlik va ijtimoiy rol domenida esa 0,11 nisbiy ulushda qayd etildi. Bunday kodlash konseptni faqat mazmun jihatidan emas, balki qo'llanish nuqtayi nazaridan ham o'rganishni talab etadi va dialektal madaniy semantikaning dinamik tabiatini aniqroq modellashtirish imkonini beradi [9; 6; 12].

Muhokama va natijalar. Uch darajali tasnif modeli. Tadqiqot natijasida o'g'uz shevalaridagi madaniy konseptlarning uch darajali tasnif modeli ishlab chiqildi. Bazaviy darajada kundalik tajriba bilan bevosita bog'liq «tana», «ovqat», «uy», «yo'l», «qarindosh» kabi konseptlar joylashadi. Institutsional darajani ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi «marosim», «mehnat taqsimoti», «mulk», «odob» kabi tuzilmalar tashkil etadi. Diskursiv darajada esa baholash, legitimatsiya va identifikatsiya vazifasini bajaruvchi «obro'», «uyat», «baraka», «qut» kabi konseptlar nutq strategiyalarida faollashadi.

Darajalar bir-biridan qat'iy ajralmagan: bitta konsept turli darajalarda turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, «baraka» konsepti bazaviy darajada «ovqat» bilan bog'lansa, institutsional darajada mehnat va taqsimot me'yorlariga ulanadi, diskursda esa duo, tasalli yoki ta'na shaklida pragmatik indikator vazifasini bajaradi.

1-jadval. Madaniy konseptlarning darajalar bo'yicha taqsimoti (n = [aniq son])

Daraja	Asosiy vazifasi	Namunaviy konseptlar	Ulushi
Bazaviy	Kundalik tajribani ifodalash	Tana, ovqat, uy, yo'l, qarindosh	52%
Institutsional	Ijtimoiy hayotni tartibga solish	Marosim, mehnat taqsimoti, mulk, odob	31%
Diskursiv	Baholash, legitimatsiya, identifikatsiya	Obro', uyat, baraka, qut	17%

Jadvaldagi nisbat dialektal nutqda kundalik tajribaning markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi. Uch darajali tasnif konseptlarni mavzu bo'yicha emas, balki funksiyasi va ijtimoiy boshqaruv darajasi bo'yicha farqlaydi. Shu sababli u turli domenlarda takrorlanuvchi birliklarni yagona mezon asosida tavsiflash imkonini beradi.

Modellashtirish zanjiri. Tadqiqotda «leksik belgi – freym sloti – diskurs indikator» zanjiri asosida konseptual xarita tuzishga imkon beruvchi formal tavsif birligi taklif etildi. Bu zanjirda leksik belgi konseptni to'liq ifodalaymaydi, balki freymdagi muayyan slotni faollashtiradi. Diskurs indikator esa shu slotning muloqotdagi vazifasini, masalan, me'yorni eslatish yoki ijtimoiy masofani belgilashni ko'rsatadi. Chunonchi, «dasturxon» belgisi «mehmondo'stlik» freymida «taom taqdimoti» slotini to'ldiradi, diskursda esa ko'pincha «taklif» va «iltifot» indikatorlari bilan qo'llanadi. Shu tariqa u konseptning aksiologik qismiga yo'l ochadi.

Miqdoriy tahlilda bitta freym doirasida o'rtacha 6-9 ta slot ajratildi. Ulardan 3-4 tasi yuqori chastotali bo'lib, umumiy qo'llanishlarning 65-70 foizini qamrab oldi; qolgan slotlar esa lokal va situativ xususiyatga ega. Slotlarning bunday «yadro – periferiya» taqsimoti konseptning barqaror semantik yadrosini dialektal variativlik manbalaridan farqlash imkonini beradi, chunki periferiya ko'pincha tarixiy-kasbiy yoki hududiy tajriba bilan bog'liq bo'ladi.

Konsept pasporti matritsasi. Tasnif va modellashtirishning amaliy ko'rinishini namoyish etish uchun natijalar matritsa shaklida umumlashtirildi (2-jadval). Matritsada har bir domen bo'yicha dominant konseptlar, ularning asosiy slotlari va tipik diskurs indikatorlari jamlanadi. Bu matritsa sheva materialini lug'atlashtirishda «izohli konsept pasporti» vazifasini bajaradi. Jadval qatorlarida belgilar ro'yxati emas, balki slotlar bo'yicha semantik rollar va pragmatik funksiyalar aks etadi; shu bois bitta belgi bir nechta qatorda turli rollarda qayd etilishi mumkin.

2-jadval. Konsept pasporti matritsasi

Domen / konsept	Asosiy slotlar	Diskurs indikatorlari
Marosim va odat: «to'y»	Marosim ketma-ketligi; qarindoshlararo majburiyat; obro' ko'rsatkichi	Tasdiqlash, taqqoslash, tanbeh
Mehmondo'stlik	Taklif; taom taqdimoti (dasturxon); izzat; uyat	Iltifot, ta'kid, kamtarlik, me'yorni eslatish
Uy-joy va makon	O'tish joyi; chegara; qo'noq	Ijtimoiy masofani belgilash
«Baraka» (transdomen)	To'kinlik; halollik; duo va niyat	Legitimatsiya, tasalli, ta'na

Domenlararo qiyosda «obro'» va «uyat» indikatorlari institutsional va diskursiv qatlamlarda eng yuqori ko'rsatkichni berdi: ular mos ravishda 0,14 va 0,12 nisbiy ulushda qayd etildi. Bu dialektal nutqda ijtimoiy baholashning muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Matritsa dialektologik tavsifni kognitiv xaritalash

bilan bog'laydi va keyingi bosqichda tarmoqli model yoki ontologiya yaratish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Transdomen konseptlar. Domenlararo qiyosiy tahlil ayrim konseptlarning transdomen xususiyatga ega ekanini, ya'ni bir vaqtning o'zida bir necha sohada faol bo'lishini ko'rsatdi. Transdomen konseptlar umumiy aksiologik mezonni tashiydi va turli vaziyatlarda turli slotlarni faollashtiradi; shu sababli ularni bitta mavzu doirasida cheklab bo'lmaydi. Masalan, «baraka» konsepti taom domenida «to'kinlik», mehnat domenida «halollik», marosim domenida «duo va niyat» slotlarini ochadi, diskursda esa ko'pincha legitimatsiya indikatoriga aylanadi. Transdomen birliklarning yuqori diskursiv salmog'i ularning madaniy markaz maqomidan dalolat beradi va modellashirishda ularni alohida tugun sifatida belgilash zarurligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar lingvokulturologiyadagi konseptni «qadriyat va obraz» birligi sifatida ko'rish hamda kognitiv semantikadagi uni «bilim tuzilmasi» sifatida talqin qilish yo'nalishlarini muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Taklif etilgan yondashuv konseptni oddiy leksik ro'yxatga aylantirib qo'yishdan saqlaydi, chunki freym slotlari va diskurs indikatorlari orqali ma'noning qanday ishlashi va qaysi vaziyatda qanday baholashni yuzaga chiqarishi ko'rinadi. Rus konseptologiyasida konseptning yadro va periferiya zonalari haqidagi qarashlar ilgari surilgan [5; 6; 15]. Bizning natijalarimizda qo'llanishlarning 65-70 foizini qamrab oluvchi yuqori chastotali slotlarning yadro vazifasini bajarishi bu nazariy qarashga mos keladi. Biroq sheva sharoitida periferiyaning «lokal ssenariy» sifatida kuchayishi kuzatildi. Periferik slotlar kam uchrasa-da, turlarining ko'pligi hisobiga variativlik indeksini oshiradi. Ayrim domenlarda periferik slot turlari soni yadro slotlari sonidan 1,7 baravar ko'p bo'ldi. Shevalar standartlashmagan kommunikativ maydon bo'lgani uchun periferik tarmoqlar madaniy xotiraning mayda bo'laklarini saqlab qoladi. Bu esa konseptual modellashirishni dialektologiya uchun alohida ahamiyatli qiladi [4; 13].

Natijalar turkiy tillar dialektologiyasida o'g'uz qatlamining tarixiy-etnografik omillar bilan bog'liqligi haqidagi qarashlarni yangi metodik asosda tekshirish imkonini ham beradi. Konsept indikatorlari yordamida ayrim tarixiy amaliyotlar, masalan, ko'chmanchilikka xos makon tasnifi yoki hunarmandchilik terminlari bugungi nutqda qaysi freymlarda saqlanib qolganini aniqlash mumkin. Jumladan, uy-joy va makon domenidagi ayrim birliklar «o'tish joyi», «chegara», «qo'noq» slotlarini faollashtirib, hozirgi sharoitda ham ijtimoiy masofa va mehmon kutish ssenariylari bilan bog'lanadi. Bu tarixiy qatlamning to'liq yo'qolmaganini ko'rsatadi [14; 15; 16].

Xulosa. O'g'uz shevalarida madaniy konseptlarni tasniflash va modellashirishda konseptni leksik belgi bilan birlashtirmasdan, uni freym slotlari va diskurs indikatorlari orqali izchil zanjir asosida tavsiflash zarurligi asoslandi. Bazaviy, institutsional va diskursiv qatlamlarni farqlovchi uch darajali tasnif modeli sheva materialida konseptlarning funksional yukini aniqroq ko'rsatish imkonini berdi. Slotlarning yadro va periferiyaga taqsimlanishi konseptual barqarorlik va dialektal variativlik manbalarini farqlashga imkon berdi. Transdomen konseptlarning diskursda markaziy o'rin tutishi aniqlandi. Matritsa ko'rinishidagi umumlashtirish sheva materialini lug'atlashtirish va ta'limiy izohlashda «konsept pasporti» tamoyili uchun asos bo'la olishi ko'rsatildi. Taklif etilgan nazariy asos o'g'uz shevalarini lingvokulturologik jihatdan tavsiflashni izchil metodik yo'lga qo'yadi va keyingi tadqiqotlarda hududiy qiyos hamda korpus tekshiruvlari bilan mustahkamlash uchun zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev F. O'zbek dialektologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2001. – 312 b.
2. Fillmore C. J. Frame semantics and the nature of language // Annals of the New York Academy of Sciences. – 1976. – Vol. 280. – P. 20-32.
3. Johanson L., Csátó É. Á. (eds.) The Turkic Languages. – London; New York: Routledge, 1998. – 474 p.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – 4-е изд. – Москва: Академия, 2010. – 288 с.
7. Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 384 b.

8. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 280 b.
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik: konsept va freym. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 312 b.
10. Sadullaeva M. Theoretical foundations of lingvoculturological analysis of Uzbek Oghuz dialects // Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2026. – Vol. 4, No. 5. – P. 5–12.
11. Sa'dullayeva M. S. O'zbek shevalarida polisemiya (o'g'uz lahjasi misolida): filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Jizzax, 2025. – 170 b.
12. Taylor J. R. Linguistic Categorization. 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 328 p.
13. Ungerer F., Schmid H.-J. An Introduction to Cognitive Linguistics. 2-nd ed. – London: Routledge, 2006. – 389 p.
14. Usmonov S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 2002. – 320 b.
15. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – Москва: Наука, 2001. – 720 с.
16. Yo'ldoshev B. O'zbek lingvokulturologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2019. – 256 b.

Bozorbekov Ahmadbek Sohijjon o'g'li,
Andijon davlat chet tillari instituti
doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: abozorbekov@gmail.com

ZAMONAVIY O'ZBEK LOGISTIKA TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISH VA TRANSFORMATSIYA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek logistika terminologiyasining shakllanishi va transformatsiyasi lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, semantik va terminologik tahlil usullaridan foydalanildi. Logistika sohasida yangi terminlarning paydo bo'lishi, mavjud birliklarning ma'no doirasi kengayishi, ingliz tilidan terminlarning o'zlashishi hamda ularning o'zbek tilining fonetik, leksik va grammatik me'yorlariga moslashuvi ko'rib chiqildi. Shuningdek, kalkalash, mazmuniy tarjima, transliteratsiya, qisqartirish va terminologiklashuv logistika terminlarini shakllantiruvchi asosiy usullar sifatida tavsiflandi. Soha terminlarini standartlashtirish, xalqaro birliklar va milliy muqobillar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash yuzasidan tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: logistika, terminologiya, terminologik transformatsiya, o'zlashma termin, raqamli logistika, ta'minot zanjiri, elektron tijorat, kalkalash, semantik o'zgarish, standartlashtirish.

Аннотация. В статье проводится лингвистический анализ формирования и трансформации современной узбекской логистической терминологии. В исследовании использованы описательный, сопоставительный, семантический и терминологический методы анализа. Рассматриваются возникновение новых терминов, расширение значений существующих единиц, заимствование терминов из английского языка, а также их адаптация к фонетическим, лексическим и грамматическим нормам узбекского языка. Калькирование, смысловой перевод, транслитерация, аббревиация и терминологизация характеризуются как основные способы образования логистических терминов. Предложены рекомендации по стандартизации отраслевых терминов и обеспечению баланса между международными единицами и их национальными эквивалентами.

Ключевые слова: логистика, терминология, терминологическая трансформация, заимствованный термин, цифровая логистика, цепь поставок, электронная коммерция, калькирование, семантическое изменение, стандартизация.

Abstract. This article presents a linguistic analysis of the formation and transformation of modern Uzbek logistics terminology. Descriptive, comparative, semantic, and terminological methods are employed. The study examines the emergence of new terms, the semantic expansion of existing units, the borrowing of English terms, and their adaptation to the phonetic, lexical, and grammatical norms of the Uzbek language. Calquing, semantic translation, transliteration, abbreviation, and terminologization are identified as the principal mechanisms of logistics term formation. Recommendations are offered for standardizing professional terms and maintaining a balance between international terminology and national equivalents.

Keywords: logistics, terminology, terminological transformation, loan term, digital logistics, supply chain, e-commerce, calquing, semantic change, standardization.

Kirish. Globallashtirish sharoitida logistika iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biriga aylandi. Logistika tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlash bilangina cheklanmay, axborot oqimlarini boshqarish, elektron tijorat, avtomatlashtirilgan omborlar, xalqaro transport tizimlari va raqamli boshqaruv platformalarini ham qamrab oladi. Mazkur jarayonlar iqtisodiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish bilan birga, sohada qo'llanadigan terminologik tizimda ham sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda.

Har qanday fan yoki kasbiy sohaning rivoji uning terminologik tarkibida aks etadi. Yangi texnologiyalar, xizmat turlari va boshqaruv shakllarining paydo bo'lishi yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojini tug'diradi. Shu bilan birga, mavjud terminlarning ma'nosi kengayadi, vazifasi o'zgaradi yoki boshqa tillardan yangi birliklar o'zlashtiriladi. Termin ma'nosi, shakli yoki qo'llanish vazifasida yuz beradigan bunday o'zgarishlar terminologik transformatsiya sifatida izohlanadi.

Axmanova O.S. terminni muayyan fan, texnika yoki kasbiy faoliyat sohasidagi maxsus tushunchani ifodalovchi soʻz yoxud soʻz birikmasi sifatida tavsiflaydi [1]. Leychik V.M. terminologiyani kasbiy bilimlarni ifodalovchi va doimiy rivojlanib boradigan tizim sifatida talqin qiladi [2]. Superanskaya A.V. va hammualliflar umumiy terminologiyani nazariy masalalarini yoritib, termin va umumtil birligi oʻrtasidagi munosabatni tahlil qiladilar [3]. Grinyov-Grinevich S.V. terminshunoslikning asosiy tushunchalari va termin yasash usullarini tizimlashtiradi [4]. Christopher M. logistika va taʼminot zanjirini boshqarishning zamonaviy tamoyillarini bayon etadi [5]. Mazkur manbalar logistika terminologiyasini iqtisodiy va texnologik oʻzgarishlarga mos ravishda muntazam yangilanadigan ochiq tizim sifatida baholash imkonini beradi.

Maqolada tavsifiy, qiyosiy, semantik va terminologik tahlil usullaridan foydalanildi. Logistika matnlarida uchraydigan oʻzbekcha va inglizcha terminlar maʼno, shakl va qoʻllanish xususiyatlariga koʻra guruhlariga ajratildi. Oʻzlashma birliklarning oʻzbek tilida fonetik, grafik va grammatik moslashuvi, shuningdek semantik kengayish holatlari oʻrganildi.

Asosiy qism. 1. Logistika terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi

«Logistika» termini tarixan harbiy sohada qoʻllangan boʻlsa-da, keyinchalik uning maʼno doirasi iqtisodiyot, ishlab chiqarish, savdo va boshqaruv sohalari hisobiga kengaydi. Hozirgi vaqtda logistika moddiy oqimlarni rejalashtirish, tashish, saqlash, taqsimlash va nazorat qilish bilan bir qatorda axborot hamda moliyaviy oqimlarni boshqarishni ham anglatadi [5]. Shu sababli logistika terminologiyasi oʻzgaras tizim emas:

- yangi terminlar yaratiladi;
- mavjud terminlarning maʼnosi kengayadi;
- boshqa tillardan birliklar oʻzlashtiriladi;
- terminlar tarjima, kalkalash va mazmuniy moslashtirish orqali shakllantiriladi;
- qisqartmalar paydo boʻladi;
- umumisteʼmoldagi ayrim soʻzlar terminologik maʼno kasb etadi;
- raqamli texnologiyalar bilan bogʻliq terminlar ommalashadi.

Masalan, ilgari «ombor» termini asosan tovarlar saqlanadigan joyni bildirgan boʻlsa, hozir «aqli ombor» , «avtomatlashtirilgan ombor», «robotlashtirilgan ombor» va «omborni boshqarish tizimi» kabi tushunchalar shakllangan. Shuningdek «yetkazib berish» termini ham oddiy tashish jarayonidan tashqari tezkor yetkazib berish, kontaktsiz yetkazib berish, oxirgi bosqichda yetkazib berish hamda onlayn buyurtmani yetkazib berish kabi birikmalarda faol ishlatilmoqda.

2. Ingliz tili taʼsiri: oʻzlashma terminlarning ikki guruhga ajratilishi

Ingliz tili xalqaro ilm-fan, texnologiya va biznes aloqalarining asosiy tillaridan biri boʻlganligi sababli zamonaviy logistika terminologiyasiga kuchli taʼsir koʻrsatadi. Oʻzbek logistika terminologiyasida ingliz tilidan kirib kelayotgan birliklarni quyidagicha shartli guruhlariga ajratish mumkin:

- oʻzbek tilida muqobili mavjud boʻlgan terminlar;
- oʻzbek tilida muqobili shakllanmagan yoki amaliyotda koʻpincha asl/transliteratsiyalangan koʻrinishda ishlatiladigan terminlar.

3. Oʻzbek tilida muqobili mavjud terminlar (1-jadval)

1-jadval.

Oʻzbek tilida muqobili mavjud terminlar

Inglizcha termin	Oʻzbekcha muqobil
delivery	yetkazib berish
warehouse	ombor
transportation	tashish
supplier	taʼminotchi
shipment	joʻnatma, yuk joʻnatish
supply chain	taʼminot zanjiri
distribution center	taqsimot markazi
route optimization	yoʻnalishni optimallashtirish

real-time tracking	real vaqt rejimida kuzatuv
--------------------	----------------------------

«Muqobil aniq, ixcham va tushunarli bo'lsa, ilmiy hamda rasmiy matnlarda undan foydalanish maqsadga muvofiq» tamoyili asosida bunday birliklarga ustunlik berilishi kerak.

4. O'zlashma terminlarni o'zbek tilida o'zlashtirish usullari

Tracking, fulfillment, cross-docking, outsourcing, freight forwarding, last mile kabi terminlar mutaxassislar nutqida ko'pincha asl shaklda yoki transliteratsiyalangan ko'rinishda ishlatiladi. Ularni o'zlashtirishda quyidagi usullar kuzatiladi:

- bevosita o'zlashtirish: *tracking, fulfillment*;
- transliteratsiya: *container* → *konteyner*;
- kalkalash: *supply chain* → *ta'minot zanjiri*;
- mazmuniy tarjima: *last mile* → *yetkazib berishning so'nggi bosqichi*;
- gibrid shakl: *fulfillment markazi, tracking tizimi*.

5. O'zlashma terminlarning o'zbek tiliga moslashuvi

O'zlashma terminlar o'zbek tilida fonetik, grafik, grammatik va semantik moslashuvdan o'tishi mumkin. Masalan, inglizcha *logistics* termini o'zbek tilida *logistika, container* esa *konteyner* shaklida qo'llanadi. Bundan tashqari, o'zlashma terminlar o'zbek tilidagi grammatik qo'shimchalarni ham qabul qiladi: *logistikaning rivojlanishi, konteynerlar harakati, tracking tizimlari, fulfillment markazida* kabi.

Agar tushuncha uchun o'zbek tilida aniq muqobil mavjud bo'lsa, milliy variantga ustunlik berish terminologik tizim izchilligini ta'minlaydi.

6. Raqamlashtirish ta'sirida terminologiyaning yangilanishi

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida elektron *logistika, raqamli ta'minot zanjiri, fulfillment markazi, real vaqt rejimida kuzatuv, GPS monitoring* kabi terminlar faol qo'llanmoqda. Bular *logistika terminologiyasida* «raqamli qatlam» ning kengayayotganini ko'rsatadi.

Xalqaro terminlar va tavsiya etiladigan o'zbekcha ifodalar (2-jadval)

2-jadval.

Xalqaro terminlar va tavsiya etiladigan o'zbekcha ifodalar

Xalqaro termin	Tavsiya etiladigan o'zbekcha ifoda
real-time tracking	real vaqt rejimida kuzatuv
digital supply chain	raqamli ta'minot zanjiri
warehouse management system	omborni boshqarish tizimi
transport management system	transportni boshqarish tizimi
smart logistics	aqli logistika
autonomous delivery	avtonom yetkazib berish
robotic warehouse	robotlashtirilgan ombor
digital twin	raqamli egizak

7. Qisqartmalar va terminologik shakllar

FOB, CIF, EXW va DDP kabi Incoterms qoidalariga oid qisqartmalar tovarni yetkazib berish shartlari, xarajatlar, xavfning o'tish nuqtasi hamda tomonlarning majburiyatlarini ifodalaydi.

Logistika boshqaruvida quyidagi qisqartmalar ham keng qo'llanadi:

- TMS – *Transport Management System* (transportni boshqarish tizimi);
- WMS – *Warehouse Management System* (omborni boshqarish tizimi);
- GPS – *Global Positioning System* (global joylashuvni aniqlash tizimi);
- EDI – *Electronic Data Interchange* (elektron ma'lumot almashinuvi);
- SKU – *Stock Keeping Unit* (tovar hisob birligi).

Eslatma: avvalgi matnda G>S va >ositioning kabi texnik xatolar bo'lgan – ularni GPS va Positioning ko'rinishiga keltirdim.

8. Terminlarning semantik transformatsiyasi

Platforma so'zi ilgari ko'proq jismoniy maydonni anglatgan bo'lsa, bugun «raqamli platforma», «logistika platformasi» kabi birikmalarda dasturiy-texnologik muhit ma'nosida ishlatilmoqda. Xuddi

shunday, «zanjir» soʻzi *taʼminot zanjiri* birikmasida maxsus soha terminiga aylanadi, yaʼni terminologiklashuv hodisasi kuzatiladi.

Terminlarning imlo, talaffuz va morfologik integratsiyasi

Oʻzlashma logistika terminlari oʻzbek tiliga kirib kelgach, faqat lugʻaviy birlik sifatida emas, balki ularning imlo meʼyorlari va morfologik «ishlash» mexanizmlari ham shakllana boshlaydi. Ingliz tilidagi terminlar koʻpincha oʻzbek tilida turli yozilish variantlarida uchrashi mumkin: biri transliteratsiya orqali (masalan, tracking – treking yoki trkking emas, balki meʼyoriy shaklda), boshqasi mazmuniy tarjima orqali (masalan, warehouse – ombor, warehouse management system – omborni boshqarish tizimi) ifodalanadi. Mazkur holat til amaliyotida «parallel variantlar» paydo boʻlishiga olib keladi va ilmiy hamda rasmiy matnlar uchun noaniqlik manbai boʻlishi mumkin.

Terminlarning morfologik moslashuvi esa ularning oʻzbek tilidagi grammatik kategoriyalarda faol qoʻllanishi bilan namoyon boʻladi. Masalan, logistika atamasi (oʻzagi oʻzlashtirilgan boʻlsa ham) oʻzbek tilida turlanish va egalik qoʻshimchalarini bimalol qabul qiladi: logistikaning rivojlanishi, logistika tizimi, logistika boʻlimi kabi. Xuddi shunday, oʻzbekcha muqobil yaratilgan birliklar ham tez morfologik integratsiyaga uchraydi: real vaqt rejimida kuzatuv, taʼminot zanjiri boshqaruvi, omborni boshqarish tizimi funksiyalari kabi birikmalarda termin oʻzbekcha sintaktik qoliplarga mos tushadi.

Bundan tashqari, terminlarning aniqlovchi-aniqlanmish munosabatiga kirishi logistika matnlarida ularning «barqaror birikmalar» ga aylanishiga olib keladi. Masalan: aqli ombor, avtomatlashtirilgan ombor, fulfillment markazi, raqamli platforma, transportni boshqarish tizimi kabi juftliklar terminologik birliklarning bir qismi sifatida takrorlanish orqali tizimlashadi. Shu bois logistika terminologiyasini oʻrganishda nafaqat alohida soʻz, balki u bilan birga keladigan barqaror birikmalar ham terminologik birlik darajasida tahlil qilinishi zarur.

10. Terminlar tizimida sinonimiya va variantlilik muammosi

Ingliz tilidan oʻzlashtirilgan terminlar baʼzan oʻzbek tilida bir vaqtning oʻzida ikki xil yoʻnalishda qoʻllanadi: bir tomondan, xalqaro amaliyotga yaqin boʻlib qolgan transliteratsiyalangan shakl; ikkinchi tomondan, mazmuniy tarjima orqali yaratilgan milliy muqobil. Bu esa terminlar oʻrtasida sinonimiya emas, balki «variantlilik» (bir konseptning ikki-uch shaklda yurishi) holatini keltirib chiqaradi. Masalan, real-time tracking tushunchasi matnda baʼzan «real vaqt rejimida kuzatuv» tarzida, baʼzan esa «real-time tracking» yoki unga yaqin shaklda uchrashi mumkin. Natijada terminlarni qidirish, taqqoslash va standart asosida oʻqitish murakkablashadi.

Terminologik tizim uchun bunday variantlilikning salbiy tomoni shundaki, u:

ilmiy matnlarda tushunchalar chegarasini xiralashtirishi;

hujjat yuritishda (buyurtma, shartnoma, texnik topshiriq) bir xil operatsiyani turlicha nomlab yuborish ehtimolini oshirishi;

oʻquv jarayonida (kurs ish/maʼruza) tushunchalar bir-biridan farqlanadi degan notoʻgʻri tasavvur paydo qilishi mumkin.

Shu sababli, terminologik siyosat tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham, amaliy boshqaruv nuqtayi nazaridan ham muhim hisoblanadi. Standartlashtirish faqat «qaysi soʻzni tanlash» masalasi emas; balki har bir konsept uchun tushunchaning taʼrifi, qamrov doirasi, qoʻllanish sharoitlari va sinonim/variantlarni cheklash yoki tartibga solish orqali amalga oshirilishi kerak.

11. Diskurs va pragmatik vazifa: terminlarning matndagi «yuk» i

Logistika terminlari faqat predmet/operatsiyani nomlash bilan cheklanmaydi, ular muayyan diskurs (ishbilarmonlik, texnik, oʻquv, normativ) ichida pragmatik vazifa bajaradi. Yaʼni termin ishlatilganda matn «aniq talqin» talab qiladigan statusga ega boʻladi: masalan, texnik hujjatda terminning noaniqligi jarayonning notoʻgʻri tushunilishiga, moliyaviy hisoblarga, shartnoma shartlarining talqiniga taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Oʻquv matnlarida terminlar koʻpincha tushuntirish, misol va taʼriflar orqali kiritiladi, amaliy hujjatlarda esa odatda termin «izohsiz» qoʻllanadi. Shu sababli terminologik bir xil meʼyorlar:

oʻquvdan amaliyotga oʻtish jarayonini silliqashtiradi;

bir xil konseptni turli muallif yoki tashkilot tomonidan bir xil tilda ifodalashni taʼminlaydi;

kommunikatsiya xatolarini kamaytiradi.

Bundan tashqari, logistika terminlarida raqamli tizimlarning kirib kelishi pragmatik vazifani ham oʻzgartirdi. Masalan, TMS yoki WMS terminlari koʻpincha faqat «tizim nomi» sifatida emas, balki u bilan

bog‘liq funksiyalar (marshrutni rejalashtirish, ombor operatsiyalarini boshqarish, monitoring)ni ham ramziy ravishda olib yuradi. Natijada terminlar «kengroq ma’no kompleks» ni ifodalashga moyil bo‘ladi. Bu esa semantik transformatsiya hodisasini (sizda 8-bandda aytilgan) amaliy diskursda yanada kuchliroq kuzatish imkonini beradi.

12. Terminlarni tadqiq etishda qiyosiy-lingvistik yondashuv mezonlari

Logistika terminlari o‘zbek tiliga kirib kelishini o‘rganishda qiyosiy-lingvistik yondashuv samarali metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Bunda bir termin bir necha parametrlar bo‘yicha solishtiriladi:

konseptual ekvivalentlik: termin qaysi tushunchani qamrab oladi;

semantik yaqinlik: tarjimada ma’no yo‘qotilishi yoki qo‘shimcha ma’no paydo bo‘lishi;

shakliy yaqinlik: transliteratsiya va kalkalashda termin tarkibiy tuzilmasi qanday saqlanadi;

qo‘llanish barqarorligi: termin turli manbalarda (maqola, me’yoriy hujjat, o‘quv qo‘llanma, texnik yo‘riqnomalar) qanchalik izchil uchraydi;

morfologik integratsiya: termin o‘zbek tilining grammatik qoliplariga qanchalik tez moslashgan.

Shuningdek, terminologik tadqiqotda «matn muhiti» muhim omil hisoblanadi. Masalan, internet platformalari, startaplar va marketing materiallarida terminlar ko‘pincha soddalashtirilgan (ba’zan gibrid) shaklda uchrasa, rasmiy hujjatlarda esa terminning ilmiy-texnik aniqligi talab qilinadi. Bu farq terminlarning pragmatik mazmuniga bevosita ta’sir qiladi.

Shu bois, keyingi tadqiqotlarda terminlarni korpus asosida (muayyan matnlar to‘plami) tahlil qilish, ularning qo‘llanish chastotasi, kontekstdagi qo‘shimcha semantik yukini aniqlash muhim ilmiy yo‘nalish sifatida ko‘rilishi mumkin. Logistika terminlari tez yangilanayotganligi sababli korpus yondashuvi terminologik tizimni real holatga yaqinroq tasvirlashga yordam beradi.

Shuningdek, raqamlashtirish omili terminlarning semantik qamrovini kengaytirgan holda, ularni «boshqaruv modeli» va «axborot interfeysi» bilan bog‘liq tushunchalarga aylantirdi. Bu jarayon ayniqsa digital supply chain, real-time tracking, warehouse management system kabi birikmalarda yaqqol ko‘rinadi.

Muhokama va natijalar. Tahlil natijasida zamonaviy o‘zbek logistika terminologiyasiga xos quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

Logistika terminologiyasi iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlar ta’sirida muntazam yangilanadigan ochiq tizimdir.

Ingliz tili yangi logistika terminlarining asosiy tashqi manbalaridan biri hisoblanadi.

Terminlar bevosita o‘zlashtirish, transliteratsiya, kalkalash, mazmuniy tarjima, qisqartirish va terminologiklashuv orqali shakllanadi.

Raqamlashtirish va elektron tijorat ko‘p komponentli terminlar sonining oshishiga olib kelmoqda.

Umumiste’modagi ayrim so‘zlar maxsus ma’no kasb etib, logistika terminlariga aylanmoqda.

O‘zbekcha muqobili mavjud xorijiy birliklarni ilmiy va rasmiy matnlarda milliy variant bilan berish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Zamonaviy o‘zbek logistika terminologiyasining shakllanishi va transformatsiyasi iqtisodiy, texnologik, ijtimoiy hamda lingvistik omillar bilan bog‘liq murakkab jarayondir. Ingliz tili zamonaviy logistika terminologiyasining asosiy manbalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek logistika terminologiyasini rivojlantirishda xalqaro birliklarni to‘g‘ri o‘zlashtirish bilan bir qatorda, milliy tilning so‘z yasash imkoniyatlaridan foydalanish muhimdir. Terminlarning yagona va izchil shaklda ishlatilishi hamda ilmiy va amaliy matnlarda standartlashtirish logistika sohasidagi kommunikatsiya samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – Москва: ЛКИ, 2007. – 256 с.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – Москва: Либроком, 2012. – 248 с.
4. Гринёв-Гриневиц С.В. Терминоведение. – Москва: Академия, 2008. – 304 с.

5. Christopher M. Logistics & Supply Chain Management. 5th ed. – Harlow: Pearson Education, 2016. – 328 p.
6. Rushton A., Croucher P., Baker P. The Handbook of Logistics and Distribution Management. 6th ed. – London: Kogan Page, 2017. – 848 p.
7. International Chamber of Commerce. Incoterms® 2020. – Paris: ICC Publishing, 2019. – 224 p.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. – 3240 b.

*Yusupova Dildora Yunus qizi,
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası doktoranti
(O'zbekiston)
E-mail: dilyusupova3330@gmail.com*

MAQOL TARKIBIDAGI XREMATONIMLARNING LINGVOMADANIY AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada xrematonimlarning maqollar tarkibida qo'llanishi, ularning lingvokulturologik mazmunni shakllantirishdagi o'rni va milliy-madaniy axborotni ifodalash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda xrematonimlar ishtirokidagi maqollar orqali moddiy madaniyat, mehnat, boylik va kambag'allik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, kiyinish madaniyati, oziq-ovqat, qurol-yarog' hamda maishiy hayotga oid madaniy kodlarning ifodalanishiga oid ba'zi jihatlar ko'rib chiqiladi

Kalit so'zlar: xrematonim, lingvokulturalogiya, semantika, milliy kod, paremiologiya

Аннотация. В данной статье анализируется употребление хрематоимов в составе пословиц, их роль в формировании лингвокультурологического содержания и возможности выражения национально-культурной информации. В исследовании рассматривается выражение посредством пословиц с участием хрематоимов культурных кодов, связанных с материальной культурой, трудом, богатством и бедностью, ремеслом, торговлей, культурой одежды, питанием, оружием, а также бытовой жизнью.

Ключевые слова: хрематоим, лингвокультурология, семантика, национальный код, паремия

Abstract. This article analyzes the use of chrematonyms in proverbs, their role in shaping linguocultural meaning, and their potential for expressing national and cultural information. The study examines how proverbs containing chrematonyms express cultural codes related to material culture, labor, wealth and poverty, handicrafts, trade, clothing culture, food, weapons, and everyday life.

Keywords: chrematonym, linguoculturology, semantics, national code, paremiology

Kirish. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabat masalasi zamonaviy tilshunoslikning eng muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Til faqatgina aloqa vositasi emas, balki muayyan xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, qadriyatlari va milliy tajribasini saqlovchi hamda avloddan avlodga yetkazuvchi murakkab hodisa hisoblanadi [4]. Shu nuqtayi nazardan, til birliklarini milliy-madaniy xususiyatlari bilan birgalikda tadqiq etish lingvokulturologiyaning asosiy vazifalaridan birini tashkil etadi. Ayniqsa, atoqli otlar tizimida xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatiga oid katta hajmdagi axborot mujassamlashadi. Inson tomonidan yaratilgan, ishlab chiqarilgan yoki madaniy hayotda muayyan o'rin egallagan predmet va mahsulotlarning nomlari shunday birliklar sirasiga kiradi. Onomastik tadqiqotlarda bunday nomlar ko'pincha xrematonimlar doirasida o'rganiladi.

Xrematonimlar xalqning kundalik hayoti bilan chambarchas bog'langanligi sababli ularning semantikasida muayyan davrning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy va madaniy xususiyatlari aks etadi [6]. Masalan, qadimiy hunarmandchilik mahsulotlari, qurol-yarog' nomlari, kiyim-kechak, musiqa asboblari, oziq-ovqat mahsulotlari yoki savdo bilan bog'liq nomlar orqali ma'lum xalqning moddiy madaniyatini tiklash mumkin. Maqollar esa bunday nomlarning madaniy mazmunini yanada yorqinlashtiruvchi paremiologik muhit hisoblanadi. Chunki maqolda predmet yoki buyumning oddiy nominativ ma'nosi, ko'pincha, ikkilamchi, obrazli va ramziy ma'no bilan boyiydi. Natijada xrematonim faqatgina predmet nomi sifatida emas, balki muayyan qadriyat, ijtimoiy munosabat yoki xalqona tushunchaning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli xrematonimlarning maqollardagi lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish nafaqat onomastika va paremiologiya, balki etnolingvistika hamda lingvokulturologiya uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Xrematonimning lingvokulturologik qiymati faqat nominativ funksiyasi bilan cheklanmaydi. U muayyan xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasini ham o'zida saqlaydi. Masalan, o'zbek madaniyatida do'ppi, atlas, adras, chopon, belbog', dasturxon, tandir, samovar, dutor, doira kabi nomlar oddiy predmet yoki buyum tushunchasidan ancha keng mazmunni anglatadi. Ularning har biri

o'zbek xalqining turmush tarzi, kiyinish madaniyati, hunarmandchiligi, mehmondo'stligi, musiqiy an'analari yoki maishiy hayoti bilan bog'liq assotsiativ ma'nolarni yuzaga chiqaradi.

Vaholanki, xrematonimlar lingvokulturologik jihatdan quyidagi axborotlarni saqlashi mumkin: xalqning moddiy madaniyati; tarixiy tajribasi; kasb-hunar an'analari; savdo-iqtisodiy munosabatlari; kiyinish madaniyati; oziq-ovqat madaniyati; musiqa va san'at an'analari; urf-odat va marosimlari; ijtimoiy munosabatlari; xalqning estetik va axloqiy qarashlari. Demak, xrematonimlar til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatuvchi muhim onomastik birlik vazifasini ham o'tay oladi.

Muhokama va natijalar. Maqollar xalqning tarixiy tajribasi va kollektiv tafakkurini ixcham shaklda ifodalovchi paremiologik birliklardir. Ularda xalqning yaxshilik va yomonlik, boylik va kambag'allik, mehnat va dangasalik, do'stlik va adovat, halollik va insofsizlik haqidagi turli-tuman qarashlari mujassamlangan. Maqollarning muhim xususiyatlaridan biri – ularda konkret predmet va hodisalarning umumlashtiruvchi ramzga aylanishidir. Shu jihatdan xrematonimlar maqol tarkibida o'zining dastlabki nominativ vazifasidan tashqari, madaniy-semantik va pragmatik funksiyani ham bajaradi. Masalan, «Dasturxon» konsepti o'zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashida shunchaki ovqat yoziladigan joy emas. U mehmondo'stlik, rizq, baraka, oila, hurmat va birlik tushunchalari bilan bog'lanadi. Shuning uchun dasturxon bilan bog'liq paremiologik birliklarda uning predmetlik ma'nosidan tashqari «baraka», «rizq», «mehmondo'stlik» kabi konseptual ma'nolar ham yuzaga chiqadi.

Xuddi shuningdek, «non» tushunchasi o'zbek paremiologik tafakkurida alohida madaniy qiymatga ega. «Non» bilan bog'liq ko'plab maqol va iboralarda u oddiy oziq-ovqat emas, balki rizq, mehnat, halollik va hayot ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Bu jihatdan quyidagi maqolni keltirish mumkin: «*Nonni katta tishlagan, mehnatni katta qiladi*» [1]. Ushbu paremiologik birlikda non konkret oziq-ovqat mahsuloti bo'lish bilan birga mehnat va rizq tushunchalarini ifodalovchi madaniy belgiga aylanadi. «Non» ning bunday konseptuallasuvi xalqning tarixiy hayot tarzi bilan bog'liq. Dehqonchilik, g'allachilik va non yopish an'analari o'zbek madaniyatida qadimdan muhim o'rin egallab kelgan. Demak, maqol tarkibidagi predmet nomi orqali xalqning xo'jalik faoliyati va qadriyatlar tizimi haqida ham ma'lumot olish mumkin.

Lingvokulturologiyada «madaniy kod» tushunchasi muayyan xalqning borliqni anglash va ifodalash usulini belgilovchi ramziy birliklar majmuini anglatadi. Xrematonimlar ana shunday kodlarning moddiy ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Maqollarda xrematonimik birliklarning qo'llanishi natijasida bir nechta madaniy kodlar yuzaga chiqadi.

1. Oziq-ovqat kodi.

O'zbek maqollarida oziq-ovqat bilan bog'liq nomlar juda faol qo'llanadi. Non, osh, suv, choy, tuz kabi birliklar xalqning kundalik hayoti bilan bog'langan. Masalan, *Non bor joyda jon bor*. Mazkur ifodada non hayot va farovonlikning ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Yana bir maqol. *Tuzini yeb, tuzlig'iga tupurma*. Ushbu maqolda «tuz» nafaqat oziq-ovqat tarkibidagi mahsulot, balki «yaxshilik», «rizq», «minnatdorlik» va «sadoqat» tushunchalarini ifodalovchi madaniy belgiga aylangan. Shunday qilib, oziq-ovqat nomlari maqol tarkibida xalqning axloqiy va ijtimoiy qarashlarini ifodalash imkonini beradi.

2. Kiyim-kechak kodi.

Kiyim nomlari ham o'zbek xalqining madaniy dunyosini ifodalovchi muhim birliklardandir. Do'ppi, chopon, atlas, adras, belbog' kabi nomlar o'zbek milliy madaniyatida nafaqat kiyim-kechakni, balki yosh, jins, ijtimoiy mavqe, marosim, hududiy xususiyat va estetik qarashlarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, do'ppi o'zbek madaniyatida milliy o'zlikning belgilaridan biri sifatida shakllangan. Uning nomi turli kontekstlarda milliylik, an'ana, erkaklik, hurmat kabi qo'shimcha assotsiativ ma'nolarni yuzaga chiqaradi. Kiyim nomlarining maqollardagi qo'llanishi insonning tashqi ko'rinishi bilan uning ichki dunyosi o'rtasidagi munosabatni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Masalan, *To'n kiyganning to'rga haqi bor*. Bu kabi mazmunlarda kiyim ijtimoiy maqom, hurmat va mavqe belgisi sifatida konseptuallasadi.

3. Hunarmandchilik kodi.

O'zbek xalqining tarixiy madaniyatida hunarmandchilik alohida o'rin tutadi. Kulolchilik, zargarlik, temirchilik, misgarlik, to'qimachilik, kashtachilik va yog'och o'ymakorligi bilan bog'liq buyumlar xalqning moddiy madaniyatini aks ettiradi. Maqollarda igna, ip, qozon, pichoq, bolta, ketmon, bel, o'roq kabi predmet nomlarining uchrashi mehnat va hunar tushunchalarini ifodalaydi. Masalan, *Qozonga yaqin*

yursang, qorasi yuqadi. Ushbu maqolda qozon konkret maishiy predmet bo'lish bilan birga insonning muayyan muhit va shaxslar bilan aloqasi uning xulq-atvoriga ta'sir qilishini ifodalovchi metaforik vositaga aylangan. Demak, predmet nomining paremiologik kontekstda ishlatilishi natijasida u axloqiy-didaktik mazmun kasb etadi.

Xrematonimlarning maqollardagi eng muhim xususiyatlaridan biri ularning ramziylashuvidir. Konkret predmet nomi maqolda muayyan abstrakt tushunchaning ramziga aylanadi. Buni quyidagi model asosida ko'rsatish mumkin:

predmet → *obraz* → *assotsiatsiya* → *madaniy konsept* → *umumlashgan ma'no*.

Masalan, *non* → *oziq-ovqat* → *rizq* → *halollik/mehnat* → *hayot qadriyati*.

Yoki

qozon → *maishiy predmet* → *oila/ro'zg'or* → *turmush* → *ijtimoiy hayot*.

do'ppi → *kiyim* → *milliylik* → *an'ana* → *milliy identitet*.

dutor → *musiqi asbobi* → *kuy* → *san'at* → *milliy madaniyat* va b.

Bu jarayonda xrematonimning nominativ ma'nosi saqlangan holda uning ustiga madaniy-semantik qatlam qo'shiladi. Shu sababli xrematonimlar maqol tarkibida «madaniy marker» vazifasini bajaradi. Ularni bilish maqolning to'liq mazmunini anglash uchun muhim bo'lishi mumkin.

Maqollar xalq mentalitetining eng ixcham va barqaror shakllaridan biridir. Ularda xalqning hayotiy tajribasi, qadriyatlari va borliqni baholash mezonlari aks etadi. Xrematonimlar esa ushbu mentalitetning predmetli asosini tashkil qiladi. Masalan, o'zbek xalqining nonga munosabati uning rizq va barakaga bo'lgan qarashlarini aks ettiradi. Dasturxon esa, mehmondo'stlik va birlik konseptlari bilan bog'lanadi. Qozon – ro'zg'or, oila va tirikchilikni ifodalashi mumkin. Chopon va do'ppi milliy kiyinish an'alarini eslatadi. Dutor va doira kabi musiqa asboblari esa, xalqning musiqiy-estetik dunyoqarashini namoyon etadi.

Zotan, xrematonimlar orqali xalq mentalitetining quyidagi jihatlari namoyon bo'ladi: *mehnatsevarlik; mehmondo'stlik; tejamkorlik; kattaga hurmat; kichikka izzat; halollik; rizqni qadrlash; hunarga hurmat; oilaparvarlik; milliy o'zlikni qadrlash*. Bu xususiyatlar xrematonimning o'zida to'liq ifodalanmasligi mumkin. Biroq maqol kontekstida ularning assosiativ va ramziy ma'nolari faollashadi.

Maqollarning asosiy vazifalaridan biri inson xatti-harakatini baholashdir. Shu sababli xrematonimlar ham, ko'pincha, ijobiy yoki salbiy bahoni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, boylik va moddiy farovonlikni ifodalovchi predmetlar ayrim maqollarda ijobiy qadriyat sifatida emas, balki insonning ochko'zligi yoki manmanligini tanqid qilish vositasi sifatida qo'llanadi. Oltin, kumush, pul, tanga kabi birliklar o'zbek tilining paremiologik qatlamida boylik tushunchasi bilan bog'lanadi. Biroq ularning bahosi kontekstga qarab o'zgaradi. Bir holatda oltin – boylik va farovonlik ramzi bo'lsa, boshqa holatda u insonning ochko'zligi va ma'naviy qadriyatlarni unutishi ramziga aylanishi mumkin. Bu xususiyat xrematonimlarning semantik jihatdan dinamik ekanini ko'rsatadi. Xrematonimning madaniy mazmuni doimo faqat uning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqmaydi. Uning baholovchi qiymati maqolning umumiy mazmuni, komponentlar o'rtasidagi munosabat va xalqning qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi.

Xrematonimlarning lingvokulturologik xususiyatlarini chuqurroq anglash uchun ularni boshqa tillardagi paremiologik birliklar bilan qiyoslash muhim. O'zbek va rus xalqlari maqollarida ayrim umumiy predmetlar uchrasa-da, ularning madaniy-semantik yuklamasi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, rus paremiologiyasida *самовар* obrazi rus milliy-maishiy madaniyatining muhim belgilaridan biridir. Samovar oddiy maishiy predmet emas, balki choy ichish, oila davrasi, mehmondorchilik va suhbat muhiti bilan bog'langan madaniy belgidir. O'zbek madaniyatida esa, dasturxon, choynak, piyola, tandir, qozon kabi predmetlar shunga yaqin madaniy funksiyani bajaradi. Bu holat turli xalqlarda o'xshash kommunikativ vazifalarni bajaruvchi, ammo turlicha predmetlar asosida shakllangan madaniy kodlar mavjudligini ko'rsatadi. Masalan:

rus madaniyatida: *самовар* → *choy* → *suhbat* → *oila/mehmondorchilik*.

o'zbek madaniyatida: *dasturxon* → *non/choy* → *mehmon* → *suhbat* → *baraka*.

Demak, xrematonimlar qiyosiy lingvokulturologik tadqiqotlarda milliy madaniyatlarning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Maqollarda qo'llangan xrematonimlarni boshqa tilga tarjima qilishda ham muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Chunki xrematonimning nominativ ma'nosini tarjima qilish uning madaniy mazmunini to'liq yetkazishni kafolatlamaydi. Masalan, o'zbek tilidagi «non» komponenti boshqa tilga «хлеб» deb

tarjima qilinishi mumkin. Biroq o'zbek madaniyatidagi «non» ning «rizq», «baraka», «halollik», «mehnat» kabi qo'shimcha assotsiativ ma'nolari oddiy lug'aviy ekvivalent orqali to'liq ifodalanmasligi mumkin.

Xuddi shunday *dasturxon* so'zini boshqa tilga faqat «*скатерть*» yoki «*tablecloth*» shaklida tarjima qilish uning o'zbek madaniyatidagi «*mehmondo'stlik*», «*baraka*», «*oila davrasi*» kabi semantik qatlamlarini yo'qotishi mumkin. Shuning uchun maqollardagi xrematonimlarni tarjima qilishda ikki darajali ekvivalentlikka e'tibor berish lozim:

nominativ ekvivalentlik;

lingvokulturologik ekvivalentlik.

Agar faqat birinchi daraja ta'minlansa, maqolning madaniy mazmuni qisman yo'qolishi mumkin.

Maqollar materiallari asosida xrematonimlarni quyidagi madaniy-semantik guruhlariga ajratish mumkin:

oziq-ovqat bilan bog'liq birliklar: *non, osh, tuz, choyrizq, baraka, mehmondo'stlik;*

uy-ro'zg'or bilan bog'liq birliklar: *qozon, tandir, dasturxon, oila, ro'zg'or, farovonlik;*

kiyim-kechak bilan bog'liq birliklar: *do'ppi, chopon, belbog', milliylik, mavqe, an'ana;*

mehnat qurollari bilan bog'liq birliklar: *ketmon, o'roq, bolta, pichoq, mehnat, hunar, tirikchilik, to'kinlik;*

musiqa asboblari bilan bog'liq birliklar: *dutor, doira, tanbursan'at, estetik qadriyat;*

moddiy boylik bilan bog'liq birliklar: *oltin, kumush, tanga, boylik, mol-dunyo, mavqe;*

savdo vositalari bilan bog'liq birliklar: *pul, tanga, tarozi, savdo, iqtisodiy munosabat;*

hunarmandchilikka oid birliklar: *igna, ip, qozon, kosakasb, mahorat, mehnat;*

marosim bilan bog'liq birliklar: *dasturxon, sovg'a, sandiq, urf-odat, marosim, oila va h.*

Xulosa. Mazkur kichik tasnif shuni ko'rsatadiki, xrematonimlarning lingvokulturologik mazmuni keng ko'lamli bo'lib, xalq hayotining deyarli barcha moddiy sohalarini qamrab oladi. Xrematonimning maqoldagi ma'nosi, ko'pincha, uning predmetlik xususiyati bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, *ignaning* kichik va nozik predmet ekanligi sabr-toqat, aniqlik yoki mayda ish tushunchalari bilan bog'lanishi mumkin. *Pichoq* esa, kesish xususiyati sababli ajratish, xavf yoki keskinlik obrazlarini yuzaga keltiradi. Demak, predmetning fizik xususiyati ham uning lingvokulturologik ramzga aylanishida muhim omildir.

Xrematonimlarning maqollardagi lingvokulturologik ahamiyatini o'rganish til, madaniyat va xalq tafakkuri o'rtasidagi uzviy aloqani ochib berish imkonini beradi. Xrematonimlar inson tomonidan yaratilgan moddiy va madaniy obyektlarning nomlari sifatida xalqning kundalik hayoti, hunarmandchiligi, kiyinish madaniyati, oziq-ovqat an'analari, savdo-iqtisodiy munosabatlari va estetik qarashlari bilan bevosita bog'langan. Maqol tarkibida esa xrematonimlarning semantik imkoniyatlari yanada kengayadi. Ular konkret predmet nomidan madaniy ramzga aylanib, xalqning tarixiy xotirasi va kollektiv tajribasini ifodalashga xizmat qiladi. Bunda xrematonimlarning nominativ, obrazli, ramziy, baholovchi va pragmatik funksiyalari birlashadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2014. – 152 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. 5 жилдли. 2-жилд. Е-М. – Т.: ЎзМЭ, 2006. – 672 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. 5 жилдли. 3-жилд. Н-Т. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – 688 б.
4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб// Ўзбек тили ва адабиёти. –№ 5. – Тошкент, 2012. – Б. 3-16.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – 380 б.
- 6.Yusupova D.Y. About Some Names Of Precious Stones// TLEP – International Journal of Multidiscipline, 2025. – Vol. 2 No. 5.

*Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch
doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: g.f.xayrulloeva@buxdu.uz*

MODALLIKNING BADIY NUTQDAGI PRAGMATIK XUSUSIYATLARI (O'TKIR HOSHIMOV ASARLARI MISOLIDA)

Annotatsiya. Maqolada O'tkir Hoshimovning «Dunyoning ishlari», «Ikki eshik orasi» va «Tushda kechgan umrlar» asarlari misolida modallikning badiiy nutqdagi pragmatik xususiyatlari semantik-pragmatik yondashuv asosida tadqiq etiladi. Uch asardan tanlangan 18 ta verifikatsiyalangan kontekst orqali epistemik, deontik, dinamik va volitiv modal ma'nolarning personaj nutqini individuallashtirish, ruhiy holatni ochish, kommunikativ bosimni kuchaytirish, narrativ perspektivani belgilash hamda muallif bahosini ifodalashdagi vazifalari aniqlanadi. Kerak, mumkin, shart, balki, ehtimol, shekilli birliklarining kontekstual polifunksionalligi, shuningdek, modal ma'noning illokutiv kuch va nutqiy vaziyat bilan aloqasi asoslanadi. Qiyosiy tahlil O'tkir Hoshimov nasrida modal vositalar asarning mavzu va konflikt tabiatiga mos ravishda turlicha funksional yuk olishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: modallik, badiiy nutq, pragmatika, epistemik modallik, deontik modallik, dinamik modallik, volitiv modallik, illokutiv kuch, narrativ perspektiva, O'tkir Hoshimov.

Аннотация. В статье на материале произведений Уткира Хашимова «Дела земные», «Меж двух дверей» и «Жизни, прожитые во сне» исследуются прагматические свойства модальности в художественной речи. На основе 18 верифицированных контекстов выявляются функции эпистемической, деонтической, динамической и волитивной модальности: индивидуализация речи персонажа, раскрытие психологического состояния, усиление коммуникативного давления, формирование нарративной перспективы и выражение авторской оценки. Обосновываются контекстуальная полифункциональность единиц *kerak*, *mumkin*, *shart*, *balki*, *ehtimol*, *shekilli* и зависимость модального значения от иллокутивной силы и речевой ситуации.

Ключевые слова: модальность, художественная речь, прагматика, эпистемическая модальность, деонтическая модальность, динамическая модальность, волитивная модальность, иллокутивная сила, нарративная перспектива.

Abstract. The article investigates the pragmatic properties of modality in literary discourse using O'tkir Hoshimov's *Dunyoning ishlari*, *Ikki eshik orasi*, and *Tushda kechgan umrlar*. Eighteen verified contexts are examined to identify how epistemic, deontic, dynamic, and volitional meanings individualize character speech, reveal psychological states, intensify communicative pressure, construct narrative perspective, and convey authorial evaluation. The contextual polyfunctionality of *kerak*, *mumkin*, *shart*, *balki*, *ehtimol*, and *shekilli* is explained in relation to illocutionary force and speech situation. The comparative analysis demonstrates that modal devices acquire different functional loads depending on the thematic and conflict structure of each work.

Keywords: modality, literary discourse, pragmatics, epistemic modality, deontic modality, dynamic modality, volitional modality, illocutionary force, narrative perspective.

Kirish. Modallik propozitsiyaning voqelikka munosabati hamda so'zlovchining ushbu propozitsiyaga bergan subyektiv bahosini birlashtiruvchi ko'p sathli kategoriya hisoblanadi. Uning mazmuni faqat grammatik mayl yoki modal so'zlar bilan chegaralanmaydi; leksik, morfologik, sintaktik, intonatsion va kontekstual vositalar ham modal munosabatni yuzaga chiqaradi. F. Palmer modallikni epistemik, deontik va dinamik sohalar kesishmasida talqin qiladi [1], J. Bybee, R. Perkins va W. Pagliuca modal ma'nolarning imkoniyat, zaruriyat, istak hamda majburiyat bilan bog'liq grammatiklashuv yo'llarini ko'rsatadi [2]. J. Nuyts epistemik bahoni so'zlovchining axborot ishonchliligiga munosabati sifatida izohlaydi [3].

Badiiy nutqda modallik yanada murakkab tus oladi, chunki unda muallif, narrator va personajlarning nuqtayi nazari o'zaro tutashadi. Modal birlik gap mazmunining mumkinligi yoki zarurligini ko'rsatish bilangina cheklanmay, qahramonning gumoni, qat'iyati, qo'rquvi, istagi, ijtimoiy

burchi va adresatga ta'sir strategiyasini ham namoyon etadi. Shu sababli bitta shakl turli kontekstlarda turli modal maydonlarga mansub bo'lishi mumkin: mumkin ehtimol, ruxsat yoki qobiliyatni; kerak esa tashqi majburiyat, ichki ehtiyoj yoki maqsadni anglatadi.

O'tkir Hoshimov nasrining dialogik tabiati, ichki monologlarning psixologik teranligi va muallif bayonining baholovchanligi modallikni pragmatik jihatdan o'rganish uchun boy material beradi. Tadqiqotning maqsadi – adibning uch asarida modal vositalarning semantik turlarini aniqlash, ularning kontekstda yuzaga keladigan illokutiv kuchini hamda personaj, muallif va kitobxon o'rtasidagi munosabatni shakllantirishdagi vazifasini ochib berish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi O'tkir Hoshimov asarlaridagi modal birliklarning alohida grammatik shakl sifatida emas, balki personaj nutqi, narrativ fokus, kommunikativ maqom va badiiy konflikt birlashtiruvchi semantik-pragmatik tizim sifatida qiyosiy tahlil qilinganida ko'rinadi. Uch asardan bir xil mezon asosida tanlangan 18 kontekst modal marker, modal tur, illokutiv mazmun va badiiy vazifa bo'yicha tasniflandi.

Asosiy qism. J. Lyons epistemik va deontik modallikning mantiqiy-semantik asoslarini farqlaydi [4]. P. Portner modal semantikani mumkin bo'lgan vaziyatlar, zaruriyat va muqobil ssenariylar bilan bog'laydi [5]. Pragmatik nuqtayi nazardan esa modal ma'no nutqiy aktning kuchi, so'zlovchining maqomi, adresat bilan masofa va kommunikativ maqsad ta'sirida aniqlanadi. O'zbek tilshunosligida modallikning semantik asoslari hamda leksik-grammatik ifoda vositalari tadqiq etilib, kontekstni tasnifning bosh mezonlaridan biri sifatida olish zarurati qayd etilgan [6].

Tadqiqot materiali sifatida «Dunyoning ishlari» ning 2015-yilgi «Yangi asr avlodi» nashri [7], «Ikki eshik orasi» ning 2016-yilgi «Yangi asr avlodi» nashri [8] va «Tushda kechgan umrlar» ning 2017-yilgi «Meriyus» nashri [9] tanlandi. Sahifa ko'rsatkichlari aynan shu nashrlarga tegishlidir. Maqolada tavsifiy, kontekstual, komponent, semantik-pragmatik va qiyosiy tahlil metodlari qo'llandi. Har bir misolda: 1) modal marker; 2) modal ma'no manbai; 3) illokutiv kuch; 4) narrativ-pragmatik vazifa aniqlashtirildi. Misollar maqsadli tanlanma asosida olingani sababli jadvaldagi sonlar korpus chastotasi emas, tahliliy tanlanma taqsimotini bildiradi.

Muhokama va natijalar. Epistemik modallik: taxmin, gumon va bilish chegaras. Epistemik modallik axborotning rostlik darajasini so'zlovchi tomonidan baholashga xizmat qiladi. O'tkir Hoshimov matnida shekilli, ehtimol, balki hamda bo'lsa kerak birliklari xulosaning dalilga emas, belgi, xotira yoki subyektiv taxminga tayanganini bildiradi. «Dunyoning ishlari» dagi «Bolaginamdan ayrilib qolaman, shekilli» [7, 104] ifodasida taxmin ona qo'rquvining nutqiy shakliga aylanadi. «Ichgani yo'q, shekilli» [7, 231] kontekstida esa, qat'iy hukmdan qochish va suhbatdosh sha'nini asrash pragmatikasi seziladi.

«Ikki eshik orasi» dagi «Balki uch hissa oshirarmiz, rais!» [8, 79] replikasi shaklan ehtimolni bildirsa-da, kontekstda kinoyali e'tiroz illokutiv kuchini oladi. «Balki hayotning ma'nisiyam shudir o'zi!» [8, 711] gapida esa epistemik marker ichki falsafiy umumlashtirishni yumshatib, narrator xulosasini mutlaq hukm sifatida emas, izlanish jarayoni sifatida taqdim etadi.

«Tushda kechgan umrlar» da «Qor yog'yapti shekilli! Yo'q, tuman tushibdi» [9, 21] ketma-ketligi dastlabki taxminning shu zahoti idrok orqali bekor qilinishini ko'rsatadi. «Sen ham o'sha bolaning holiga tushishing mumkin» [9, 111] gapida mumkin ehtimol ma'nosini ifodalab, jang muhitidagi doimiy xavfni qahramon ongiga ko'chiradi. «Balki... Balki... Ehtimol...» qatori [9, 225] esa, xotiralarning muqobil ssenariylarini uyushtirib, qahramonning muhabbat tarixini ichki savol-javob shaklida tiklaydi.

Deontik modallik: talab, majburiyat va ruxsat. Deontik modallikning manbai shaxsiy qobiliyat emas, ijtimoiy norma, lavozim, buyruq, axloqiy burch yoki vaziyat talabi hisoblanadi. «Ikki eshik orasi» dagi «Birinchii iyuldan pardo chilar ishga tushishi kerak» [8, 6] jumlasida reja va ishlab chiqarish intizomi zaruriyat manbaidir. «G'alaba uchun kurashdingmi, yengishing shart!» mazmunidagi qat'iy xulosa [8, 711] esa tashqi buyruqdan ichki axloqiy imperativga ko'chadi.

«Tushda kechgan umrlar» dagi «Bizga umumiy gap emas, aniq dalil kerak» [9, 34] replikasi tergovchining institutsional mavqeyi sabab oddiy ehtiyojni emas, adresatga qaratilgan talabni bildiradi. «Haqiqatni aniqlashimiz, eringizning qotillarini topishimiz kerak» [9, 34-35] konstruksiyasida kerak kasbiy majburiyat va suhbatni boshqarish strategiyasini birlashtiradi. Harbiy shifokorning «mutaxassisga uchrashishing shart» tavsiyasi hamda kapitanning «Bu mumkin!» javobi [9, 203] bir dialogning o'zida zaruriyat va ruxsat modalligini qarama-qarshi qo'yadi.

Dinamik modallik: qobiliyat va vaziyat imkoniyati. Dinamik modallik subyektning harakatni bajarishga qodirligi yoki vaziyatning bunga imkon berishini anglatadi. «Dunyoning ishlari» dagi «Har kim har kimga xiyonat qilishi mumkin. Faqat ona o'z bolasiga hech qachon xiyonat qilmaydi» [7, 34] jumlasida mumkin umumiy imkoniyatni bildiradi, keyingi inkor esa ona timsoliga xos axloqiy imkonsizlikni belgilaydi. «Faqat bir narsani aniq aytishim mumkin» [7, 253] ifodasida esa modal predikativ narrativ subyektning bilish va bayon qilish vakolatini chegaralaydi.

«Ikki eshik orasi» da «bir tonnalik beton plita o'z og'irligini ko'tarolmay...» [8, 7] shakli obyektning fizik imkoniyatsizligini bildiradi. «Siz ularni abadiy yashashi shartdek o'ylaysiz» [8, 14] kontekstida esa shaklan deontik bo'lgan shart birlikning irreallik -dek komponenti bilan qo'shilishi insonning nazoratidan tashqaridagi imkonsiz kutishni fosh qiladi. Shu tariqa dinamik va deontik sohalar badiiy bahoda kesishadi.

Volitiv modallik: istak, ehtiyoj va qaror. Volitiv modallik qahramonning xohishi, niyati yoki ichki ehtiyojini voqelantiradi. «Dunyoning ishlari» dagi «Dallol topmasak bo'lmaydi shekilli, o'g'lim» [7, 137] gapida bo'lmaydi zaruriyatni, shekilli esa bu zaruriyatga kelish jarayonidagi ikkilanishni ifodalaydi; natijada deontik va epistemik ma'nolar qorishadi. «Kerak edi-da. Ertalabdan beri qidiramiz» [7, 124] kontekstida kerak tashqi buyruq emas, qidirilayotgan odamga bo'lgan maqsadli ehtiyojni anglatadi.

«Ikki eshik orasi» dagi «Menga keraksan! ... juda ham keraksan!» [8, 102] replikasi kerakning deontik ma'nodan volitiv-emotsional ehtiyojga ko'chgan yorqin ko'rinishidir. «Sen menga juda ham keraksan» [8, 109] takrori qahramonning istagini kuchaytirib, adresatni ishontirishga qaratilgan ekspressiv nutqiy aktga aylanadi.

1-jadval. Verifikatsiyalangan modal kontekstlarning semantik-pragmatik tasnifi

Asar, sahifa	Qisqa kontekst	Modal tur	Pragmatik vazifa
Dunyoning ishlari, 34-b.	«...xiyonat qilishi mumkin... Ona ... xiyonat qilmaydi»	Dinamik	Umumiy imkoniyatni axloqiy imkonsizlikka qarshi qo'yish
Dunyoning ishlari, 104-b.	«Bolaginamdan ayrilib qolaman, shekilli»	Epistemik	Ona qo'rquvi va fojiaiviy taxmin
Dunyoning ishlari, 124-b.	«...gumon qilgan bo'lsa, ehtimol»	Epistemik	Narratorning xulosa uchun mas'uliyatni yumshatishi
Dunyoning ishlari, 124-b.	«Kerak edi-da. Ertalabdan beri qidiramiz.»	Volitiv/dinamik	Maqsad va ichki ehtiyoj
Dunyoning ishlari, 137-b.	«Dallol topmasak bo'lmaydi shekilli...»	Epistemik-deontik	Ikkilanishdan amaliy zaruriyatga o'tish
Dunyoning ishlari, 253-b.	«Aniq aytishim mumkin»	Dinamik-epistemik	Narrator vakolati va bilish chegarasi
Ikki eshik orasi, 6-b.	«Pardozchilar ishga tushishi kerak»	Deontik	Ish rejasi va mansab talabi
Ikki eshik orasi, 14-b.	«Abadiy yashashi shartdek»	Irreal/deontik	Imkonsiz kutishni baholash
Ikki eshik orasi, 79-b.	«Balki uch hissa oshirarmiz, rais!»	Epistemik	Kinoya va yashirin e'tiroz
Ikki eshik orasi, 102-b.	«Menga keraksan! ... juda ham keraksan!»	Volitiv	Emotsional ehtiyoj va ishontirish
Ikki eshik orasi, 109-b.	«Sen menga juda ham keraksan»	Volitiv	Istakning takror orqali kuchayishi

Asar, sahifa	Qisqa kontekst	Modal tur	Pragmatik vazifa
Ikki eshik orasi, 711-b.	«Balki hayotning ma'nisiyam shudir...»	Epistemik	Falsafiy umumlashtirishni yumshatish
Tushda kechgan umrlar, 21-b.	«Qor yog'yapti shekilli! Yo'q, tuman...»	Epistemik	Taxminning idrok orqali tuzatilishi
Tushda kechgan umrlar, 34-b.	«Aniq dalil kerak»	Deontik	Institutsional talab va suhbatni boshqarish
Tushda kechgan umrlar, 111-b.	«Sen ham ... tushishing mumkin»	Epistemik	Doimiy xavfni ongda jonlantirish
Tushda kechgan umrlar, 172-b.	«Bo'lishi mumkin emas! – Mumkin ekan-da!»	Epistemik	Inkor va dalilning keskin to'qnashuvi
Tushda kechgan umrlar, 203-b.	«Uchrashishing shart. – Bu mumkin!»	Deontik	Zaruriyat va ruxsatning dialogik juftligi
Tushda kechgan umrlar, 225-b.	«Balki... Balki... Ehtimol...»	Epistemik	Xotira variantlari va ichki izlanish

Manba: muallif tasnifi. Iqtiboslar [7]-[9] nashrlarining ko'rsatilgan sahifalaridan olindi.

Tanlangan kontekstlar qiyosi har bir asarning mavzu va konflikt tuzilishi modal vositalar funksiyasiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatdi. «Dunyoning ishlari» da modal baho ko'pincha oila, ona va xotira sferasiga bog'lanadi. Shekilli va ehtimol birliklari kuzatuvchan narratorning ehtiyotkor xulosasini, kerak esa maishiy-ma'naviy ehtiyojni bildiradi. Bu asarda modallikning yetakchi pragmatik samarasi mehr, xavotir va retrospektiv bahoni kuchaytirishdir.

«Ikki eshik orasi» da deontik zaruriyat mehnat, urush, ijtimoiy burch va rahbarlik diskursi bilan tutashadi. Shu bilan birga kerakning «Menga keraksan» tipidagi qo'llanishi ijtimoiy majburiyatdan shaxsiy-emotsional ehtiyojga keskin o'tishni ko'rsatadi. Balki esa faqat taxmin emas, kinoya, e'tiroz va falsafiy o'z-o'zini so'roq qilish vositasiga aylanadi.

«Tushda kechgan umrlar» da epistemik va deontik modallikning to'qnashuvi eng faol: tergovchi dalil va aniqlikni talab qiladi, urush qatnashchisi esa xotira, taxmin va xavf orasida haqiqatni tiklashga urinadi. Shart va mumkin institutsional ruxsat-zaruriyat munosabatini, balki, ehtimol, shekilli esa ruhiy beqarorlik va narrativ fokusning qahramon ongiga ko'chishini belgilaydi.

2-jadval. Uch asarda modallikning qiyosiy pragmatik profili

Asar	Tanlanmada yetakchi modal maydon	Asosiy markerlar	Ustuvor badiiy-pragmatik vazifa
Dunyoning ishlari	Epistemik va volitiv	shekilli, ehtimol, kerak, mumkin	Ona xavotiri, xotira, ehtiyotkor baho, ma'naviy ehtiyoj
Ikki eshik orasi	Deontik va volitiv	kerak, shartdek, balki	Ijtimoiy burch, kinoya, muhabbat va ichki imperativ
Tushda kechgan umrlar	Epistemik va deontik	balki, ehtimol, shekilli, kerak, shart, mumkin	Ruhiy ikkilanish, tergov talabi, urush xavfi, narrativ fokus

Izoh: jadval statistik korpus chastotasini emas, 18 ta maqsadli tanlangan kontekstning funksional-qiyosiy natijasini aks ettiradi.

Qiyosiy tahlilning muhim natijasi shuki, modal marker bilan modal tur o'rtasida qat'iy bir-biriga moslik mavjud emas. Kerak «aniq dalil kerak» da deontik talab, «menga keraksan» da volitiv-emotsional ehtiyoj, «qidiramiz, kerak edi» da maqsadga yo'nalgan dinamik zaruriyatni bildiradi. Mumkin esa «holiga tushishing mumkin» da epistemik ehtimol, «Bu mumkin!» da deontik ruxsat, «aytishim mumkin» da

subyekt vakolatini ifodalaydi. Demak, modal tasnif birlikning lug'aviy shakliga emas, propozitsiya subyekti, zaruriyat yoki imkoniyat manbai, so'zlovchining maqomi va illokutiv maqsadga tayangan holda amalga oshirilishi lozim.

Modal birliklar narrativ perspektivani ham belgilaydi. Shekilli, balki, ehtimolning paydo bo'lishi faktual bayondan qahramon yoki narrator ongidagi taxmin sathiga o'tishni ko'rsatadi. Kerak va shart esa ko'pincha tashqi tartib, mansab, ijtimoiy norma yoki ichki burchning qahramonga bosimini nutqda sezdiradi. Shu bois modallik O'tkir Hoshimov nasrida gap doirasidagi grammatik kategoriya bilan cheklanmay, matnning psixologik va kommunikativ tuzilishini boshqaruvchi narrativ-pragmatik mexanizm vazifasini bajaradi.

Xulosa. 1. O'tkir Hoshimov badiiy nutqida modallik leksik, grammatik va kontekstual vositalar orqali voqelanadigan ko'p sathli semantik-pragmatik kategoriyadir.

2. Epistemik modal vositalar axborotning ishonchlilik darajasini ifodalash bilan birga qahramonning qo'rquvi, gumoni, ichki izlanishi, kinoyasi va xotira ssenariylarini shakllantiradi.

3. Deontik modallik ijtimoiy norma, xizmat vazifasi, tergov talabi, harbiy ko'rsatma va ichki axloqiy burchning nutqdagi bosimini ko'rsatadi; uning illokutiv kuchi so'zlovchining maqomiga qarab tavsiya, talab yoki buyruq tusini oladi.

4. Kerak va mumkin polifunksional birliklar bo'lib, kerak deontik majburiyat, volitiv ehtiyoj va maqsadli zaruriyatni; mumkin epistemik ehtimol, deontik ruxsat va dinamik vakolat-qobiliyatni ifodalaydi.

5. Uch asarning modal profili turlicha: «Dunyoning ishlari» da xotira va ona ruhiyati, «Ikki eshik orasi» da ijtimoiy burch hamda shaxsiy istak, «Tushda kechgan umrlar» da esa tergov talabi, urush xavfi va epistemik beqarorlik yetakchi pragmatik fonni hosil qiladi.

6. Modallik personaj nutqini individuallashtirish, ruhiy konfliktini ochish, muallif va qahramon nuqtayi nazarini farqlash hamda narrativ fokusni o'zgartirishning muhim badiiy mexanizmidir.

ADABIYOTLAR:

1. Palmer F.R. Mood and Modality. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
2. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 398 p.
3. Nuyts J. Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. – Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2001. – 428 p.
4. Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – P. 787–897.
5. Portner P. Modality. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 288 p.
6. Xayrulloeva G.F. Modallikni ifodalashning semantik asoslari // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – 2024. – № 10. – B. 112–117.
7. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari: qissa va hikoyalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 336 b.
8. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi: roman. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 752 b.
9. Hoshimov O'. Tushda kechgan umrlar: roman / mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi A. Samad. – Toshkent: Meriyus, 2017. – 288 b.

*Ахадова Азиза Илес кизи,
преподаватель кафедры русского языка и
литературы Бухарского государственного
педагогического института (Узбекистан)
E-mail: azizaaxadova778@gmail.com*

ЖЕНСКАЯ ДОЛЯ КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНЦЕПТ: СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ СУДЬБЫ И ВОЛИ

Аннотация. Статья посвящена теоретическому осмыслению концепта «женская доля» в русской лингвокультуре. Актуальность исследования обусловлена необходимостью рассмотрения женской судьбы не только как социально-культурной категории, но и как фрагмента языковой картины мира, в котором взаимодействуют представления о предопределенности, жизненном пути, выборе и человеческой воле. Особое внимание уделяется семантическому соотношению лексем *доля*, *судьба*, *участь*, *рок*, *жребий*, *воля*. Показано, что понятие «женская доля» не сводится к синонимическому значению слова *судьба*: оно включает представления о социально и культурно обусловленном жизненном сценарии женщины, ее семейной роли, возможности выбора и отношении к предначертанному. Концепт рассматривается как сложная структура, объединяющая ценностные, образные и понятийные компоненты. Обосновывается положение о том, что оппозиция «рок – воля» образует один из центральных смысловых механизмов концептуализации женской судьбы.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт, женская доля, судьба, рок, воля, языковая картина мира, русская лингвокультура, семантика, культурная модель.

Annotatsiya. Maqola rus lingvomadaniyatida «ayol qismati» konseptining nazariy talqiniga bagʻishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi ayol taqdirini nafaqat ijtimoiy-madaniy kategoriya, balki oldindan belgilanganlik, hayot yoʻli, tanlov va inson irodasi haqidagi tasavvurlar oʻzaro uygʻunlashadigan lisoniy olam manzarasining muhim bir qismi sifatida koʻrib chiqish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda *doʻla*, *sudʻba*, *uchastʻ*, *rok*, *jrebiy*, *volʻa* leksemlarining semantik munosabatlariga alohida eʻtibor qaratiladi. «Ayol qismati» tushunchasi *sudʻba* soʻzining sinonimik maʼnosi bilan cheklanib qolmasligi koʻrsatiladi: mazkur konsept ayolning ijtimoiy va madaniy jihatdan shakllangan hayotiy ssenariysi, oiladagi roli, tanlov imkoniyati hamda taqdir tomonidan belgilangan holatlarga munosabati haqidagi tasavvurlarni ham oʻz ichiga oladi. Konsept qadriyat, obraz va tushuncha komponentlarini birlashtiruvchi murakkab tuzilma sifatida talqin qilinadi. «Rok – iroda» oppozitsiyasi ayol taqdirining konseptuallashuvida asosiy mazmuniy mexanizmlardan birini tashkil etishi asoslab beriladi.

Kalit soʻzlar: lingvomadaniy konsept, ayol qismati, taqdir, rok, iroda, lisoniy olam manzarasi, rus lingvomadaniyati, semantika, madaniy model.

Abstract. The article is devoted to a theoretical examination of the concept of «женская доля» (a woman's lot) in Russian linguoculture. The relevance of the study stems from the need to consider women's fate not only as a socio-cultural category but also as a fragment of the linguistic worldview in which notions of predestination, life path, choice, and human will interact. Particular attention is paid to the semantic relationships among the lexemes *doʻla* (lot), *sudʻba* (fate), *uchastʻ* (destiny), *rok* (doom), *jrebiy* (lot), and *volʻa* (will). The article demonstrates that the concept of «женская доля» cannot be reduced to the synonymous meaning of the word *sudʻba* (fate); rather, it encompasses ideas about a woman's life scenario shaped by social and cultural factors, her family role, her freedom of choice, and her attitude toward what is predetermined. The concept is examined as a complex structure that integrates evaluative, figurative, and conceptual components. The article substantiates the proposition that the opposition between «рок» (doom) and «воля» (will) constitutes one of the central semantic mechanisms underlying the conceptualization of women's fate.

Keywords: linguocultural concept, a woman's lot, fate, doom, will, linguistic worldview, Russian linguoculture, semantics, cultural model.

Введение. Проблема судьбы относится к числу тех вопросов, которые находятся на пересечении языка, культуры, философии и антропологии. Представления человека о

предопределенности жизненного пути находят отражение не только в религиозных и философских системах, но и в повседневной речи, фольклоре, паремиологии, художественной литературе. Поэтому обращение к языковой репрезентации судьбы позволяет выявить устойчивые способы осмысления человеком собственной жизни и определить ценностные координаты соответствующей культуры.

Особое место в данном семантическом пространстве занимает представление о женской доле. В русском языковом сознании сочетание *женская доля* имеет более сложную структуру, чем простое обозначение судьбы женщины. Оно исторически связано с представлениями о семейном положении, браке, материнстве, труде, зависимости от социальных обстоятельств, способности терпеть и одновременно стремлении распоряжаться собственной жизнью. В этом смысле *доля* оказывается не только обозначением жизненного удела, но и способом культурной интерпретации человеческого существования.

Основная часть. Интерес к данному вопросу определяется также тем, что понятия *судьба*, *доля*, *рок*, *воля* находятся в отношениях смыслового пересечения, но не являются полными синонимами. Их семантическая близость проявляется в общей обращенности к жизненному пути человека, тогда как различия связаны с характером причинности, степенью предопределенности и возможностью субъектного действия. Именно поэтому анализ концепта «женская доля» требует обращения не к одной лексеме, а к целому комплексу взаимосвязанных понятий.

Теоретической основой такого подхода становятся исследования Н. Д. Арутюновой, В. В. Колесова, Ю. С. Степанова, С. Г. Воркачева, а также специальные исследования концепта *судьба* и культурной семантики слова *доля*. Особую значимость имеет коллективная монография «Понятие судьбы в контексте разных культур», подготовленная под редакцией Н. Д. Арутюновой, в которой феномен судьбы рассматривается с философской, языковой, культурологической и художественной точек зрения. Само содержание сборника показывает широту проблематики: в отдельный блок включены исследования судьбы в зеркале языка, в том числе работы о предопределении и свободе, доле, случае, роке и «языке судьбы» [1, 227-259].

Цель настоящей статьи состоит в теоретическом определении содержания концепта «женская доля» и выявлении его основных смысловых связей с категориями судьбы, рока и воли. Современная лингвистика рассматривает концепт как сложное ментальное образование, в котором соединяются понятийная информация, культурные ассоциации, эмоциональные оценки и образные представления. Такой подход позволяет выйти за пределы словарного значения отдельной лексемы и исследовать те культурные смыслы, которые закреплены за ней в коллективном сознании.

В этом отношении показательна позиция С. Г. Воркачева, рассматривающего лингвокультурный концепт как единицу, посредством которой язык репрезентирует национально-культурные смыслы. Само направление его исследований связано с разграничением собственно языкового значения и культурной информации, закрепленной за соответствующей концептуальной единицей.)

Близкую методологическую установку предлагает Ю.С. Степанов. Его «Константы: словарь русской культуры» принципиально построен как словарь не отдельных слов, а основополагающих понятий русской культуры. Тем самым исследователь показывает возможность описывать культуру через устойчивые концептуальные образования, имеющие длительную историю и разнообразные формы языковой репрезентации [2].

В рамках такого подхода «женская доля» может быть интерпретирована как вторичный, культурно обусловленный концептуальный комплекс, формирующийся на пересечении нескольких более общих концептов: *судьба*, *семья*, *женщина*, *труд*, *любовь*, *материнство*, *воля*, *терпение*. В отличие от абстрактного понятия судьбы, женская доля содержит выраженный социальный компонент. Судьба вообще может относиться к любому человеку; доля женщины в традиционной культуре описывает определенный жизненный сценарий, который задается не только индивидуальными обстоятельствами, но и нормами, ожиданиями и ценностями социума.

Именно поэтому словосочетание *женская доля* обладает устойчивой оценочностью. Оно нередко актуализирует представление о трудной, ограниченной или наполненной испытаниями жизни. Однако отрицательная оценка не является единственно возможной. В семантической

структуре концепта присутствуют также идеи достоинства, жизненной стойкости, ответственности, способности сохранять семью и преодолевать обстоятельства.

Особого внимания заслуживает собственно слово *доля*. Г. Т. Зиганшина рассматривает его культурную компоненту именно в значении «судьба» и определяет это значение как один из лингвокультурных концептов русской языковой картины мира. Исследователь связывает внутреннюю форму слова с древним представлением о разделе и наделении человека определенной частью, что впоследствии получает развитие в мифологических и религиозных представлениях о судьбе, данной человеку свыше [3, 77-79].

Этимологически и семантически значимым оказывается именно образ части, которая кому-либо досталась. Если судьба может мыслиться как весь жизненный путь, то доля акцентирует его определенную часть, качество или характер. Отсюда естественно возникают сочетания *счастливая доля*, *горькая доля*, *тяжелая доля*, *женская доля*. В подобных конструкциях судьба получает оценку и эмоциональную характеристику.

Следовательно, «женская доля» представляет собой не просто обозначение жизненного пути женщины, а культурно маркированную интерпретацию этого пути.

Центральным компонентом рассматриваемого концептуального пространства является понятие *судьба*. Оно обладает чрезвычайно широкой семантикой и одновременно отличается высокой культурной значимостью. Н. Д. Арутюнова подчеркивает масштаб проблемы судьбы, рассматривая ее в связи с философскими, религиозными, быденными и художественными представлениями человека. Сборник под ее редакцией объединяет исследования, посвященные судьбе в разных культурных традициях, ее языковой репрезентации и художественному осмыслению [1].

Семантически судьба предполагает наличие определенного жизненного порядка, который в большей или меньшей степени воспринимается человеком как заданный. При этом степень заданности может быть различной. Судьба способна пониматься как неизбежность, как жизненный путь, как результат совокупности обстоятельств или как то, что еще предстоит человеку пережить.

В русском языковом сознании понятие *доля* тесно соприкасается с судьбой, однако между ними сохраняется смысловое различие. Судьба представляет жизненную траекторию в ее целостности, тогда как доля выделяет характер и качество того, что человеку досталось.

Это различие особенно отчетливо проявляется в сочетании *женская доля*. Если выражение *судьба женщины* преимущественно обозначает ее жизненный путь, то *женская доля* способна включать оценку этого пути: *тяжелая доля*, *горькая доля*, *незавидная доля*. В результате на первый план выходит не только факт предопределенности, но и вопрос о том, какой именно жизненный удел получает женщина.

Именно здесь формируется связь между семантикой судьбы и категорией оценки. Доля может быть *дана*, *выпасть*, *достаться*, *принята*, *перенесена*. Эти глагольные сочетания создают модель, в которой человек оказывается получателем определенного жизненного удела.

При этом «доля» обладает и противоположным смысловым потенциалом. Она может восприниматься как то, что необходимо изменить. Таким образом, внутри концепта уже содержится возможность перехода от пассивного принятия к активному отношению.

Обсуждение и результаты. Можно представить семантическую структуру следующим образом: судьба → жизненный путь → доля → оценка жизненного удела → отношение человека к этому уделу. Для женской доли последняя составляющая приобретает особую значимость, поскольку отношение к жизненному сценарию может быть выражено через противопоставление смирения и сопротивления, терпения и выбора, предопределенности и воли.

Следующим элементом концептуального поля выступает *рок*. В отличие от нейтральной категории судьбы, рок обычно связан с более высокой степенью неизбежности. Он обозначает не просто жизненный путь, а силу, которую невозможно или чрезвычайно трудно изменить.

В исследовании «Понятие судьбы в контексте разных культур» непосредственно выделяется языковой аспект проблемы рока. В частности, С. Л. Сахно посвящает специальную работу реконструкции «языка судьбы», а В. И. Силецкий рассматривает соотношение *доли*, *случая*

и рока. О. Ю. Богуславская анализирует семантические отношения прилагательных *роковой* и *фатальный* [1, 232-259].)

Само включение этих исследований в один тематический блок показывает, что судьба в языке не является семантически однородной категорией. В ее структуре существуют разные способы интерпретации причинности: случайность, предопределение, необходимость, человеческое решение.

Рок представляет крайний полюс этой шкалы.

Если доля – это то, что человеку досталось, а судьба – его жизненный путь.

В контексте женской доли такая семантика исторически особенно значима. Женская жизнь в традиционных обществах в значительной степени регулировалась социальными нормами: возрастом вступления в брак, семейным статусом, материнской ролью, отношениями внутри семьи, экономической зависимостью. Поэтому определенные социальные модели могли восприниматься не как результат общественного устройства, а как естественный и неизбежный порядок вещей.

Именно язык фиксирует подобное восприятие. Когда определенная жизненная ситуация описывается как *судьба*, она может быть принята как заданность. Когда же она осмысливается как *рок*, пространство альтернативы практически исчезает.

Отсюда возникает важная для анализа женской доли оппозиция:

судьба – возможность выбора;

рок – невозможность изменить;

доля – то, что досталось;

воля – способность распоряжаться собственной жизнью.

Однако было бы неправильно сводить концепт «женская доля» исключительно к фатализму. Уже наличие категории *воля* показывает, что в языковой картине мира существует другая модель человеческого поведения.

Категория воли позволяет рассмотреть женскую долю с противоположной стороны. Если *рок* обозначает внешнюю и непреодолимую необходимость, то *воля* связана с внутренней способностью человека принимать решение и осуществлять действие.

Для русской культуры понятие воли обладает особой смысловой значимостью. В. В. Колесов рассматривает волю в связи с характером и деятельностным началом личности. В структуре его работы «Русская ментальность в языке и тексте» специально выделены главы «Явленность воли: характер» и «Судьба и счастье» [4, 182-210].

При этом исследователь связывает судьбу с движением человека по жизненному пути. В главе «Судьба и счастье» судьба соотносится с тем, что человеку «суждено» с момента рождения, тогда как жизнь предполагает прохождение собственного пути и переживание свободы.

Для концепта «женская доля» эта связь является принципиальной. Женщина в языковой картине мира может выступать одновременно в двух качествах:

как объект воздействия обстоятельств;

как субъект собственной жизненной стратегии.

В первом случае активируются значения *судьбы*, *доли*, *участи*, *рока*. Во втором – *воли*, *выбора*, *решения*, *сопротивления*, *самостоятельности*.

Таким образом, понятие женской доли нельзя описывать только через пассивность. Более точным будет представление о нем как о динамической структуре, внутри которой постоянно взаимодействуют внешняя заданность и внутренняя активность.

Эту структуру можно представить следующим образом:

рок → судьба → доля → воля → выбор

При этом движение не обязательно происходит только в одном направлении. Человек может воспринимать собственную долю как роковую, может смириться с ней, а может переосмысливать ее и пытаться изменить.

Поэтому семантика женской доли оказывается тесно связана с понятием субъектности. Чем сильнее представлена воля, тем меньше пространство концепта определяется исключительно фаталистическими смыслами.

Особенность концепта «женская доля» состоит в том, что он формируется на пересечении индивидуального и социального. Судьба отдельного человека воспринимается как результат его жизненных обстоятельств; женская доля одновременно отсылает к культурно закреплённому представлению о том, какой должна быть жизнь женщины.

Именно поэтому в структуре данного концепта могут быть выделены несколько взаимосвязанных компонентов.

Первый компонент – предопределённость

Он выражается представлением о том, что жизненный путь во многом задан заранее. На языковом уровне ему соответствуют лексемы *судьба, доля, участь, рок*.

Второй компонент – социальная нормативность

Женская судьба интерпретируется через социальные роли: дочь, жена, мать, хозяйка, хранительница семьи. Поэтому женская доля оказывается связанной не только с личной биографией, но и с культурными ожиданиями.

Третий компонент – оценочность

Доля может быть *счастливой, тяжелой, горькой, несчастной, хорошей, плохой*. Следовательно, концепт содержит выраженную эмоционально-оценочную составляющую.

Четвертый компонент – терпение

В традиционном представлении значительное место занимает способность женщины переносить трудности. Однако терпение в данном случае нельзя интерпретировать исключительно как пассивность. Оно может выступать культурным способом сохранения достоинства и устойчивости личности.

Пятый компонент – воля

Именно он позволяет перейти от традиционной модели женской доли к современной интерпретации. Женщина уже не только получает определенную долю, но и способна оценивать ее, принимать решение, изменять обстоятельства и конструировать собственную жизненную траекторию.

Таким образом, концепт «женская доля» имеет двухполюсную структуру: предопределённость ↔ субъектность

На одном полюсе располагаются *рок, судьба, участь, доля*, на другом – *воля, выбор, решение, свобода*. Между ними находятся такие переходные категории, как *терпение, принятие, сопротивление, надежда*.

Современное понимание женской доли не совпадает полностью с традиционной моделью. Изменение социальных ролей женщины сопровождается изменением языковых способов осмысления ее жизненного пути. Если в традиционном сознании акцент делался на принятии судьбы, терпении и исполнении предписанной роли, то современная модель все чаще включает выбор, самостоятельность и личную ответственность.

Однако прежние культурные смыслы не исчезают. Они продолжают существовать в устойчивых выражениях, пословицах, фразеологии и художественной речи. Именно поэтому современный концепт «женская доля» следует рассматривать как многоуровневое образование, в котором сосуществуют разные исторические модели.

Можно выделить три условных типа концептуализации:

1. Фаталистический тип:

женская доля понимается как заданный свыше жизненный удел.

2. Адаптивный тип:

женщина принимает обстоятельства, но сохраняет внутреннюю способность оценивать их и приспосабливаться к ним.

3. Субъектный тип:

женщина рассматривает собственную жизнь как пространство выбора и реализации воли.

Важно подчеркнуть, что эти типы не являются жесткими историческими этапами. В современном языковом сознании они могут сосуществовать и взаимодействовать.

В результате «женская доля» становится не только обозначением традиционного положения женщины, но и пространством культурного диалога между предопределённостью и свободой.

Проведенный теоретический анализ позволяет определить концепт «женская доля» как сложное лингвокультурное образование, в котором пересекаются представления о жизненном пути, предопределенности, социальной роли женщины, оценке жизненного удела и способности личности к самостоятельному выбору.

Центральным компонентом данного концепта выступает категория доли, семантически связанная с идеей определенной части жизненного удела. Как показывает исследование Г.Т.Зиганшиной, слово *доля* в значении «судьба» обладает выраженной культурной составляющей и занимает значимое место в русской языковой картине мира [3, 77-79].

Понятие судьбы представляет более широкую категорию жизненного пути и предопределенности. Рок усиливает семантику неизбежности и практически исключает возможность изменения заданного сценария. Воля, напротив, актуализирует субъектное начало, способность человека принимать решения и воздействовать на собственную жизнь.

Вывод. В результате концептуальное пространство «женской доли» может быть представлено как взаимодействие двух смысловых полюсов:

ПРЕДОПРЕДЕЛЕННОСТЬ – СУБЪЕКТНОСТЬ

РОК – ВОЛЯ

ПРИНЯТИЕ – ВЫБОР

ДАННЫЙ УДЕЛ – СОЗДАВАЕМАЯ ЖИЗНЬ

Именно это противостояние позволяет отказаться от упрощенного понимания женской доли как исключительно тяжелой или заранее заданной судьбы. В лингвокультурном отношении она представляет собой более сложную модель, в которой исторически сформированные представления о женской роли взаимодействуют с идеей личной свободы.

Таким образом, перспективным направлением дальнейшего исследования становится изучение конкретных языковых репрезентаций концепта «женская доля» – фразеологических единиц, паремий, метафорических моделей и художественных текстов. Особенно продуктивным представляется сопоставление русской и узбекской лингвокультур, поскольку такое исследование позволит установить как универсальные компоненты женской судьбы, так и национально обусловленные способы ее концептуализации.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Понятие судьбы в контексте разных культур / отв. ред. Н. Д. Арутюнова; сост. Т. Б. Князевская. – М.: Наука, 1994. – 320 с.
2. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.
3. Зиганшина Г. Т. Культурная компонента лексического значения слова «доля» в русском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 7-1 (37). – С. 77–79.
4. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2006. – 624 с.
5. Сахно С. Л. Уроки рока: опыт реконструкции «языка судьбы» // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М.: Наука, 1994. – С. 238–246.
6. Шмелев А. Д. Метафора судьбы: предопределение или свобода? // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М.: Наука, 1994. – С. 227–231.
7. Воркачев С. Г. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования / под общ. ред. С. Г. Воркачева. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – 100 с.
8. Арутюнова Н. Д. Истина и судьба // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М.: Наука, 1994. – С. 302–316.

*Raxmatilloeva Feruza Nematilloevna,
Navoiy davlat universiteti tayanch
doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: raxmatilloevaferuza@gmail.com*

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA GASTRONOMIK BAHOLASH VA MA'NAVY INVERSIYA HODISASI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq maqollaridagi taom nomlari asosida shakllangan ijtimoiy baholash tizimi tahlil qilinadi. Gastronomik baholashning ikki qavatli tuzilishi asoslanadi. Quyi qavatda taomlarning moddiy shkalasi, yuqori qavatda esa uni boshqaruvchi axloqiy operatorlar tizimi ishlaydi. Tizimning bosh qonuniyati sifatida ma'naviy inversiya hodisasi ajratiladi hamda uning to'rt operatori (ma'naviy fazilat, beminnatlik, mahorat va halol mehnat) aniqlanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek paremiologik fondida moddiy qiymat axloqiy qiymatga izchil bo'ysundirilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gastronomik kod, taom nomi, maqol, aksiologiya, baholash tizimi, ma'naviy inversiya, oppozitsiya, axloqiy operator, lingvokulturologiya.

Аннотация. В статье анализируется система социальной оценки, сформированная на основе названий блюд в узбекских народных пословицах. Обосновывается двухуровневое строение гастрономической оценки. На нижнем уровне действует материальная шкала блюд, а на верхнем – управляющая ею система нравственных операторов. В качестве основной закономерности системы выделяется явление нравственной инверсии и определяются четыре её оператора (нравственное достоинство, отсутствие попрека, мастерство и честный труд). Результаты исследования показывают, что в узбекском паремиологическом фонде материальная ценность последовательно подчиняется нравственной.

Ключевые слова: гастрономический код, название блюда, пословица, аксиология, система оценки, нравственная инверсия, оппозиция, нравственный оператор, лингвокультурология.

Abstract. The article analyses the system of social evaluation formed on the basis of dish names in Uzbek folk proverbs. The two-level structure of gastronomic evaluation is substantiated. The material scale of dishes operates at the lower level, while the system of moral operators governing it works at the upper level. The phenomenon of moral inversion is identified as the main regularity of the system, and its four operators (moral virtue, absence of reproach, mastery and honest labour) are determined. The findings show that in the Uzbek paremiological fund material value is consistently subordinated to moral value.

Keywords: gastronomic code, dish name, proverb, axiology, evaluation system, moral inversion, opposition, moral operator, linguoculturology.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik paradigmasi til birliklarini xalqning qadriyatlar tizimi bilan bog'liqlikda o'rganishni taqozo etadi. Ushbu yo'nalish doirasida shakllangan lingvokulturologiyaning tayanch tushunchalaridan biri lingvomadaniy kod bo'lib, u madaniyatning til belgilarida muhrlangan ko'rinishini ifodalaydi [19]. Madaniy kodlar tizimida gastronomik kod alohida o'rin tutib, insonning eng universal ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgani holda, milliy jihatdan eng bo'yoqdor kodlardan biri hisoblanadi [1].

O'zbek tilshunosligida madaniy kodlarning aksariyati muayyan darajada o'rganilgan bo'lsa-da, gastronomik kod, kod turlari ro'yxatlarida barqaror qayd etilishiga qaramay, maxsus tadqiqot obyekti bo'lmagan [7]. Ayniqsa, taom nomlarining baholash vazifasi, ular orqali ijtimoiy holatlar va axloqiy fazilatlarining o'lchanishi tizimli tahlil qilinmagan.

Asosiy qism. Baholash tizimini tahlil qilishda madaniy konnotatsiya nazariyasiga tayanamiz. V.N. Teliya ta'limotiga ko'ra, konnotatsiya til birligi ma'nosining madaniy qatlamini tashkil etadi [20]; M.L. Kovshova esa uni birlikning madaniy belgilar tizimida talqin etilishi orqali ochadi [16]. V.A. Maslova etalon va stereotip tushunchalarini lingvokulturologiyaning asosiy obyektlari qatoriga kiritadi [18]. Gastronomik birliklarning maxsus tadqiqot obyekti bo'la olishi jahon tilshunosligida ham isbotlangan bo'lib, Y.V. Kapelyushnik madaniyatning kulinar kodini til obrazli vositalari semantikasida o'rgangan [15], Li Chi esa rus lingvomadaniyatining gastronomik kodini leksik-frazeologik maydon

sathida tavsiflagan [17]. O'zbek tilshunosligida lingvokulturologiyaning nazariy asoslari Sh. Usmanovning darsligida bayon etilgan [13], kodlar nazariyasi esa D. Xudoyberganova va Z. Muqimovning ishlarida xalqaro ilmiy muomalaga taqdim etilgan [14].

Tadqiqot uchun Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovning «Ma'nolar maxzani» kitobi [11] hamda T. Mirzayev va hammualliflarning «O'zbek xalq maqollari» to'plami [6] asosida shakllantirilgan maqollar korpusi xizmat qildi. Korpusda 933 birlik qayd etilgan bo'lib, ularning 393 tasi (42,1 %) taom nomi ishtirok etgan noyob maqollardir.

Baholash tizimining asosiy lisoniy quroli – oppozitsiyadir. Madaniy qarama-qarshiliklar ma'naviy kodning o'zagini tashkil etishi o'zbek tilshunosligida qayd etilgan [1]. Maqollar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek maqolchiligida ijtimoiy baholashni ifodalashda taom nomlari alohida ahamiyat kasb etadi. Eng o'tkir baho formulalari aynan gastronomik juftliklarda qurilgan. Masalan, «Nomardning palovidan, mardning yovg'on oshi yaxshi»; «Boyning palovidan kambag'alning sho'rvasi qimmatga tushadi» [11]; «Bermasning oshi pishmas, pishsa ham qozondan tushmas» [11]. Maqollarning uchalasida ham taom nomi axloqiy bahoning tashuvchisi vazifasini bajaradi.

Baholash vazifasining aynan maqol janrida to'liq ochilishi janr tabiatidan kelib chiqadi. Maqol – xalq og'zaki ijodining eng ixcham va tugal hukm chiqaruvchi janri bo'lib [9], unda har qanday obraz muqarrar ravishda baho maydoniga tortiladi. Til birliklarini mazmun va shakl birligida o'rganish talabi [5] paremiologik qatlamda alohida ahamiyat kasb etadi. Maqolda mazmun bilan shakl bir-birini taqozo etadi. Xalq maqollarining obrazli tabiati va ularning tildagi o'zni o'zbek tilshunosligida maxsus qayd etilgan [5]; maqol matnlarining ilk tizimli to'plamlari esa [10] maqollar bazasining shakllanishiga asos bo'lgan.

Gastronomik baholash oppozitsiyasi uch komponentdan tashkil topadi. Ularga ikki qarama-qarshi a'zo, ularni bog'lovchi qiyos qolipi va hukm chiqaruvchi baho vektori kiradi. A'zolar tabiatiga ko'ra maqollar uch turni beradi. Birinchi tur – taom-taom oppozitsiyalari («Pazandaning go'jasidan osh chiqar, noshudning palovidan tosh chiqar»; «Och qolib yegandan so'ng, zog'ora non ham qand bo'lar»). Ikkinchi tur – taom-notaom oppozitsiyalari («Ishlagan osh tishlar, ishlamagan tosh tishlar»; «Tor joyda osh yegandan, keng joyda musht yegan yaxshi») [11]. Uchinchi tur – taom-holat oppozitsiyalari («Ochlik osh tanlatmas») [11]. Miqdoriy jihatdan birinchi tur yetakchi, ikkinchi tur kam sonli bo'lsa-da chegara qadriyatlarini belgilashda hal qiluvchi, uchinchi tur esa tizimning ish shartlarini o'rnatadi.

Oppozitsiyalarning grammatik qoliplari ham tizimli xarakterga ega. Eng faoli – afzallik qolipi («...dan ... yaxshi/afzal»), unda ikki a'zo chiqish kelishigi orqali bevosita taqqoslanadi («Nomardning palovidan, mardning yovg'on oshi yaxshi»). Ikkinchi qolip – egalik qarama-qarshiligi, unda a'zolar egalari orqali qutblanadi («Boyning palovidan kambag'alning sho'rvasi qimmatga tushadi») [11]. Uchinchi qolip – parallel juft gaplar «Holvani hokim yer, kaltakni – yetim». To'rtinchi qolip – «ham» yuklamasi bilan tenglashtirish, u oppozitsiyani bekor qilish vositasi sifatida ishlaydi («Och qolib yegandan so'ng, zog'ora non ham qand bo'lar»). Qoliplarning mazmun turlari bo'yicha taqsimlanishi maqolchilikda baholashning har bir mazmuniy turi uchun o'z grammatik shakli ishlab chiqilganini ko'rsatadi.

Egalik qolipining ichki mexanizmi alohida e'tiborga loyiq bo'lib, unda subyekt sifati taomga ko'chiriladi. *Bermasning oshi*, *nomardning palovi*, *boyning palovi* birikmalarida taom o'z egasining axloqiy belgisini oladi va o'zicha emas, egasining «vakili» sifatida hukm qilinadi. Ana shu ko'chirish tufayli ayni bir taom turli egalar qo'lida qarama-qarshi baho olishi mumkin.

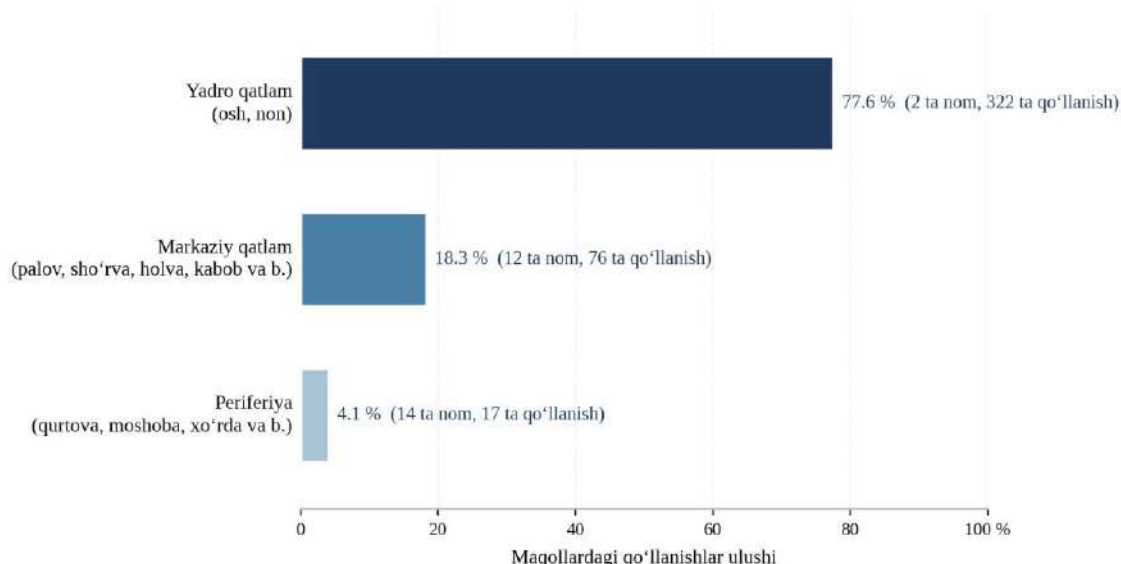
Baholash tizimining tarixiy-ijtimoiy o'qini faqirlik va to'kinlik oppozitsiyasi tashkil etadi. Faqirlik mavzusidagi maqollar izohlanar ekan, o'tmish mehnatkash xalqining kambag'allik va och-yalang'ochlikni boshidan kechirgani, buni maqollar mazmunidan bilib olish mumkinligi ta'kidlanadi [11]. Demak, faqirlik va to'kinlik juftliklari badiiy to'qima emas, ijtimoiy tajribaning til hujjatidir. *Zog'ora bilan shirmoy*, *yovg'on bilan palov* orasidagi masofa ijtimoiy masofaning gastronomik o'lchovi sifatida namoyon bo'ladi («Zog'ora tegmaganga – non»; «Yog' yoqqa tomar, moshobaga jiz ham yo'q») [11].

Baholovchi maqollarni sema asosida guruhlash usuli o'zbek maqolshunosligida sinovdan o'tgan metodikadir. Tilshunos olim B.M.Jo'rayeva maqollarni «dangasalik», «mehnatsevarlik», «baxillik» kabi semalar bo'yicha guruhlab tahlil qilar ekan, taom obrazlari aynan shu axloqiy baho semalarini ifodalash uchun xizmat qilishini ko'rsatadi [3]. Bizning tahlilimiz ham ana shu an'anaga tayanadi va har bir gastronomik juftlik zahirida muayyan axloqiy baho semasi yotadi.

Taom nomlarining baholash salohiyati ularning kundalik tajribaga yaqinligidan kelib chiqadi. K. Mahmudov o'zbek milliy taomlarini tavsiflar ekan, ularning tayyorlanish jarayoni ko'p bosqichli va mahorat talab qiladigan ish ekanini ko'rsatadi [4]. Aynan shu amaliy tajriba maqolda baho mezoniga aylanadi hamda taom pishirish jarayonining har bir bosqichi (masalliq tanlash, qozon holati, pishirish mahorati) axloqiy hukm uchun tayyor obraz beradi. Gastronomik birliklarning frazeologik qatlamda ham faol ekani lug'atlarda qayd etilgan [8]; ularning mentalitet ifodasidagi vazifasi esa maxsus tadqiqotlarda ko'rsatilgan [2].

Muhokama va natijalar. Korpusning miqdoriy tavsifi baholash tizimining tayanch birliklarini aniqlash imkonini beradi. Taom nomlari ichida osh birligi 223 maqolda, non birligi 99 maqolda qatnashadi, qolgan birliklar (palov – 15, sho'rva – 12, holva – 8, kabob – 7) sezilarli darajada kam uchraydi. Bunday keskin notekislik gastronomik kodning yadro-periferiya tuzilishiga ega ekanini ko'rsatadi. Ikki yadro birlik barcha qo'llanishlarning uchdan ikki qismidan ko'prog'ini qamrab oladi. Baholash oppozitsiyalarida ham aynan shu ikki birlik eng faol ishtirok etadi, biroq ular alohida mavqega ega.

Yadro-periferiya tuzilishini chastota tahlili orqali aniqlash gastronomik kod tadqiqotlarida sinovdan o'tgan yondashuvdir. Li Chi rus tili milliy korpusiga murojaat qilib, maydon markazidagi eng chastotali birliklarni ajratgan va aynan shu birliklar gastronomik kodning shakllanishida boshqalardan faolroq ishtirok etishini ko'rsatgan [17]. O'zbek maqollarida ham ayni qonuniyat kuzatilib, chastota ko'rsatkichi birlikning madaniy salmog'ini o'lchaydi. Quyidagi diagramma korpus birliklarining qatlamlar bo'yicha taqsimotini ko'rsatadi (1-diagramma).

1-diagramma. O'zbek gastronomik kodi birliklarining qatlamlar bo'yicha taqsimoti

Diagrammadan ko'rinadiki, yadro qatlamni ikki birlik (osh, non) tashkil etib, ular barcha qo'llanishlarning 77,6 foizini qamrab oladi; markaziy qatlamga o'n ikki birlik (18,3 %), periferiyaga esa o'n to'rt birlik (4,1 %) to'g'ri keladi. Bunday piramidal taqsimot kod tuzilishining tabiiy holatidir, ya'ni cho'qqi qancha tor bo'lsa, undagi birliklar shuncha katta madaniy yuk ko'taradi. Periferiya esa kodning zaxira quvvatini ta'minlaydi. Kam uchraydigan, biroq sof milliy birliklar (qurtova, moshoba, xo'rda) kerakli vaziyatda faollashib, kodning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Oppozitsiya a'zolarining tanlanishida qarama-qarshi qo'yilgan taomlar odatda bir guruhga mansub bo'ladi. *Palov-yovg'on* va *palov-sho'rva* juftliklarida ikkala a'zo ham asosiy taom, *zog'ora-shirmoy* juftligida ikkalasi ham non mahsuloti, *holva-qand* juftligida ikkalasi ham shirinlikdir. Bu qonuniyat oppozitsiyaning ishlash sharti bilan izohlanadi, chunki qiyos faqat umumiy asos mavjud bo'lgandagina ma'noli bo'ladi. Guruhlararo qiyoslar (osh-tosh, osh-musht) esa boshqa maqsadga, ya'ni chegara qadriyatlarini belgilashga xizmat qiladi.

Maqollar tahlili baholash tizimining bosh qonuniyatini ajratish imkonini berdi. Uni ma'naviy inversiya deb ataymiz. Bunda axloqiy omil aralashganda gastronomik tashkalaning qutblari o'rin

almashadi. Hodisaning klassik namunasi *palov-yovg'on* juftligi bo'lib, bunga «Nomardning palovidan, mardning yovg'on oshi yaxshi» maqoli misol bo'la oladi. Yuzaki qaraganda hukm mantiqqa zid ko'rinadi, chunki to'kin taomdan kamtarona taom afzal deb belgilanmoqda. Aslida juftlikda ikki shkala to'qnashadi. Bular moddiy shkala (palov, yovg'on) va ma'naviy shkala (mard, nomard); hukm ma'naviy shkalani ustun qo'yib, moddiy shkalani unga bo'ysundiradi.

Maqollar to'plami inversiyaning to'rt omilini aniq ko'rsatadi. Birinchisi ma'naviy fazilat bo'lib, yuqorida keltirilgan *palov-yovg'on* juftligi shunga namuna bo'ladi. Ikkinchi omil beminnatlikda «Boyning palovidan kambag'alning sho'rvasi qimmatga tushadi» maqolida badavlat qo'ldan nazar-minnat bilan kelgan palov o'z qimmatini yo'qotadi, beminnat sho'rva esa qadr topadi. «Ma'nolar maxzani»da maqolning ijtimoiy tajriba zamiri ochiladi, ya'ni yordam ko'rinishidagi qaramlik erkin kamtarona turmushdan og'irroq [11]. Uchinchi omil mahorat bo'lib, «Pazandaning go'jasidan osh chiqar, noshudning palovidan tosh chiqar» hukmida go'ja (quyi shkala) va palov (yuqori shkala) o'z o'rinlarini almashadi. Maqolda taomning qiymati uning nomida emas, uni yaratgan mehnat sifatida ekanligi ta'kidlaniladi. To'rtinchisi halol mehnat omili hisoblanadi. Bunda «Ishlab yegan zog'orang tanangga yog'dek yoqar» tipidagi maqollar eng quyi shkala a'zosini mehnat sharti bilan eng yuqoriga ko'taradi.

Inversiya hodisasining eng nozik ko'rinishi bitta birlik ichida kuzatiladi. Non guruhining ichki oppozitsiyasida «Mehnatning noni – mazali» va «Tilab olgan non qorin to'ydirmas» maqollari ayni bir birlik kelib chiqish manbaiga qarab ikki qutbga ajraladi, ya'ni mehnat noni to'ydiradi va mazali, tilanchilik noni to'ydirmaydi. Fizik jihatdan bir xil taomning bunday farqli baholanishi tizimning to'liq madaniy (moddiy emas) tabiatini isbotlaydi. Qorin to'yishi ham halollik tuyg'usiga bog'lab qo'yilgan.

Beshinchi omil ehtiyoj bo'lib, inversiyadan farq qiladi. U shkalani ag'darmaydi, balki butunlay tekislaydi. «Ochlik osh tanlatmas» hukmi barcha oppozitsiyalarni bekor qiladi, chunki ehtiyoj muayyan chegaradan oshganda tanlash imkoni yo'qoladi. Nol nuqtaning mavjudligi baholash tizimining insoniy chegarasini ko'rsatadi. Xalq donishmandligi baho berishdan avval qorin to'qligini shart qilib qo'yadi.

Keltirilgan dalillar baholash tizimining ikki qavatli tuzilishga ega ekanini asoslaydi. Quyi qavatda taomlarning «tabiiy» moddiy shkalasi joylashadi; yuqori qavatda esa shu shkalani boshqaruvchi axloqiy mezonlar tizimi ishlaydi. Yakuniy hukm har doim yuqori qavatda chiqariladi. Shu bois korpusda «palov yaxshi, yovg'on yomon» tipidagi sof moddiy baho uchramaydi, ya'ni har qanday gastronomik qiyos axloqiy shart bilan ta'minlangan. Qadriyat va regulativ munosabati nuqtayi nazaridan [12] bu tizim izchil ishlab, moddiy shkala regulativlar darajasida, axloqiy mezonlar esa qadriyatlar darajasida turadi.

Baholash tizimining yana bir muhim xususiyati – yadro birliklarning maxsus mavqeyidir. Osh va non birliklari oppozitsiyalarda qutb sifatida emas, o'lchov sifatida keladi. Masalan, zog'ora nonga o'lchanadi, taomlar osh nomiga ko'tariladi. Etalon bo'lgan birlik o'zi o'lchanmaydi, u o'lchaydi. Bu holat ramziylashuv iyerarxiyasiga to'la mos keladi. Timsol darajasiga yetgan birlik baholash o'yinidan chiqib, uning qoidasiga aylanadi. Non arxetipining hayot, tirikchilik va rizq-nasiba ramzi sifatidagi mazmuni so'nggi tadqiqotlarda ham qayd etilgan [7].

Tizimning oppozitsiyalar inventari o'n oltita barqaror juftlikni qamraydi. Ular quyidagilar: *palov-yovg'on*, *palov-sho'rva*, *palov-go'ja*, *palov-shavla*, *osh-tosh*, *osh-musht*, *zog'ora-qand*, *zog'ora-non*, *zog'ora-shirmoy*, *yog'-moshoba*, *holva-kaltak*, *holva-loy*, *chalpak-patir*, *umoch-ugra*, *mehnat noni-tilangan non*, *siz-biz-jiz-biz*. Inventarning barcha guruhlarini qamrab olishi baholash maydonining to'liq qoplanganini ko'rsatadi.

Baholash tizimi ijtimoiy tanqid quroli sifatida ham ishlaydi. «Yog' yoqqa tomar, moshobaga jiz ham yo'q» maqoli ne'mat oqimining notekisligini ikki taom holati orqali fosh etadi. «Holvani hokim yer, kaltakni – yetim» hukmi esa taqsimot tanqidini eng keskin nuqtaga olib chiqadi. Bu maqollarda baho endi taomlarga emas, taomlarni taqsimlovchi tuzumga beriladi. Xalq pozitsiyasi izchil bo'lib, hukm doim himoyasiz taraf nazaridan chiqariladi, boy va hokim obrazlari esa tanqid nishoni sifatida keladi.

Tizimning ijobiy dasturi ham e'tiborga molikdir. Har bir tanqidiy juftlik teskari o'qilganda xulq ko'rsatmasiga aylanadi. Nomard palovi tanqidi – mard bo'l ko'rsatmasi; minnatli palov tanqidi – beminnat ber qoidasi; tilangan non tanqidi – mehnat qil buyrug'i. Demak, baholash maydoni sof salbiy emas, u tanqid orqali ijobiy dasturni singdiradi. Ana shu ikki tomonlamalik maqol janrining tarbiyaviy mexanizmini tashkil etadi.

Baholash tizimining pragmatik qanoti ham e'tiborga molik. Bitta maqol vaziyatga qarab turli vazifa bajaradi. «Ochlik osh tanlatmas» hukmi och kishiga yupanch, nozik ta'b da'vogariga esa tanbeh

bo'lib xizmat qiladi. Maqollarning bu ko'p vazifaliligi ularning nutqdagi yashovchanligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, korpusda sof maqto'v ruhida oppozitsiyasiz gastronomik hukmlar kam uchraydi. Demak, maqol muammo bor joyda tug'iladi, me'yorida ketayotgan holat hukmga muhtoj emas. Shu bois baholash maydoni asosan chetlanishlarni (baxillik, minnat, tekinxo'rlik, adolatsizlik) nishonga oladi, me'yorning o'zi esa sukut saqlanadigan norma sifatida turadi.

Milliy o'ziga xoslik masalasida shuni qayd etish lozimki, baholash mexanizmining o'zi universalidir. Har bir madaniyat o'z taomlarini qadriyat darajasiga ko'taradi. Biroq o'zbek tizimining uch belgisi ajralib turadi. Birinchidan, inversiyaning kuchi shundaki, axloqiy omil moddiy shkalani istalgan nuqtada ag'dara oladi; ikkinchidan, me'yor markazining barqarorligi bo'lib, tizim o'rta nuqtani qadrlaydi; uchinchi, tanqid nishonlarining ijtimoiy aniqligi. Ana shu uch belgi o'zbek gastronomik baholash tizimini qiyosiy tadqiqotlar uchun qimmatli obyektga aylantiradi.

Baholash tizimida himoya qutbining mavjudligi ham e'tiborga loyiq. Himoyasiz toifaga (yetim, kambag'al) nisbatan baho yumshatiladi va g'amxo'rlik me'yori oshiriladi. Demak, tizim shafqatsiz tanqid bilan birga ijtimoiy himoya dasturini ham o'z ichiga oladi. Kuchlga qattiq, kuchsizga yumshoq bo'l deb o'rgatadi. Ana shu ikki yuz o'zbek baholash axloqining yaxlit adolat tasavvurini tashkil etadi va tizimni bir tomonlama qoralash quroliga aylanishdan saqlaydi.

Diaxron nuqtayi nazardan oppozitsiyalar ijtimoiy tarixning qatlamli hujjati sifatida o'qiladi. Masalan, *zog'ora* – *shirmoy* juftligi shkalalanish davrini, *yog'* – *moshoba* juftligi taqsimot munosabatlarini, *tilangan non* obrazi muhtojlik tajribasini muhrlagan. Bugungi o'quvchi uchun bu juftliklar tarixiy mazmunini qisman yo'qotgan bo'lsa-da, axloqiy mazmuni to'liq tirikdir, ya'ni beminatlik, halollik va adolat talablari davr o'zgarsa ham eskirmaydi. Ana shu ikki qatlam (tarixiylik va axloq) oppozitsiyalarning uzoq umrini ta'minlaydi.

Metodik jihatdan oppozitsiyalarni ajratish mezonini quyidagicha belgilandi. Juftlik deb ikki a'zosi bitta maqol matnida yoki barqaror qiyos an'anasida qarama-qarshi kelgan holatlarga olinadi, tasodifiy yonma-yonlik hisobga kirmaydi. Mezonning qat'iyligi tahlilning tekshiriluvchanligini ta'minlaydi. Har bir juftlik korpus matni bilan asoslanadi va zarur hollarda qayta ko'rikdan o'tkazilishi mumkin.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, o'zbek xalq maqollaridagi taom nomlari to'liq ishlaydigan ijtimoiy baholash tizimini tashkil etadi, bu tizimda oppozitsiyalarning uch turi va to'rt grammatik qolipi ajratiladi. Ikkinchidan, tizim ikki qavatli tuzilishga ega: moddiy shkala ustidan axloqiy mezonlar hukmronlik qiladi va yakuniy baho doim yuqori qavatda chiqariladi. Uchinchi, tizimning bosh qonuniyati sifatida ma'naviy inversiya hodisasi ajratildi va uning to'rt omili (ma'naviy fazilat, beminatlik, mahorat, halol mehnat) aniqlandi, ehtiyoj omili esa shkalani tekislovchi nol nuqta vazifasini bajaradi. To'rtinchidan, yadro birliklar (*osh*, *non*) oppozitsiyalarda qutb emas, o'lchov vazifasida keladi, bu esa ularning timsol maqomini tasdiqlaydi. Beshinchidan, baholash tizimi ijtimoiy tanqid va ijtimoiy himoya dasturlarini birga olib boradi. Tanqid nishoni sifatida kuchli tomon (*boy*, *hokim*, *nomard*), himoya obyekti sifatida esa himoyasiz toifa keladi. Oltinchidan, har bir tanqidiy juftlik teskari o'qilganda xulq ko'rsatmasiga aylanadi, bu esa maqol janrining tarbiyaviy mexanizmini tashkil etadi.

Olingan natijalar o'zbek paremiologik fondida moddiy qiymatning axloqiy qiymatga bo'ysundirilishini ko'rsatadi. Ma'naviy inversiya nazariyasi boshqa madaniy kodlar (*kiyim-kechak*, *ro'zg'or buyumlari*) doirasida ham sinovdan o'tkazilishi mumkin. Bu jihat kelgusi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Bo'riyev I. Lingvomadaniy kodlar va ularning turlari haqida // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2021. – Vol. 1, Issue 8. – B. 334–339.
2. Jumayeva Z.Sh. Frazologik birliklarning semantik va lingvokulturologik tadqiqi: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Jizzax, 2021. – 146 b.
3. Jo'rayeva B.M. O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2019. – 230 b.
4. Mahmudov K. O'zbek tansiq taomlari. – Toshkent: Mehnat, 1989. – 288 b.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // *O'zbek tili va adabiyoti*. – 2012. – № 5. – B. 3–16.

6. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.
7. Muqimova Z.R. Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o'rni (o'zbek tili barqaror birliklari misolida): Filol. fan. doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2025.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 407 b.
9. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Musiq, 2010. – 400 b.
10. Shomaqsudov Sh., Dolimov S. Qayroqi so'zlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1974. – 208 b.
11. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar maxzani. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. – 448 b.
12. Usmanov F.F. O'zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 214 b.
13. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya: darslik. – Toshkent: Universitet, 2014. – 224 b.
14. Khudayberganova D., Mukimova Z. Theory of Linguocultural Codes and Uzbek Proverbs // Anglisticum. – 2021. – Vol. 10, Issue 7. – P. 48-53.
15. Капелюшник Е.В. Кулинарный код культуры в семантике образных средств языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Томск, 2012. – 24 с.
16. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. – Москва: Либроком, 2012. – 456 с.
17. Ли Чи. Гастрономический код русской лингвокультуры: лексико-фразеологический аспект: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2022. – 232 с.
18. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
19. Савицкий В.М. Лингвокультурные коды: к обоснованию понятия // Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика. – 2016. – № 2. – С. 55-62.
20. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

*Ergashova Marjona Alisher qizi,
Buxoro davlat texnika universiteti
mustaqil izlanuvchisi (O'zbekiston)
E-mail: ergashovamarjona1407@gmail.com*

RUS VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ISTORIZMLAR NAZARIYASINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI: QIYOSIY TAHLIL

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus va o'zbek tilshunosligida istorizmlarning o'rganilish jarayoni qiyosiy jihatdan ko'rib chiqiladi. Unda tarixiy leksikaning tarkibi, eskirgan so'zlarning turlari va ularning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Rus tilshunosligida istorizmlar nazariy jihatdan erta shakllanganligi Viktor Vinogradov hamda Dmitry Shmelev tadqiqotlari asosida yoritiladi. O'zbek tilshunosligida esa bu qatlamning ilmiy o'rganilishi keyinroq boshlanganligi va tarixiy manbalar bilan bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot istorizmlarning til taraqqiyotidagi o'rni va ularning madaniy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: lingvistika, istorizm, V. V. Vinogradov, D.N. Shmelev, tilshunoslik

Аннотация. В данной статье в сравнительном аспекте рассматривается процесс изучения историзмов в русском и узбекском языкознании. Анализируются состав исторической лексики, типы устаревших слов и их семантические особенности. На основе исследований Виктора Виноградова и Дмитрия Шмелёва освещается более раннее теоретическое формирование понятия историзма в русском языкознании. В узбекском языкознании показано, что научное изучение данного пласта лексики началось позже и связано с историческими источниками. Исследование раскрывает роль историзмов в развитии языка и их культурное значение.

Ключевые слова: лингвистика, историзм, В. В. Виноградов, Д. Н. Шмелёв, языкознание

Abstract. This article examines, from a comparative perspective, the process of studying historicisms in Russian and Uzbek linguistics. It analyzes the composition of historical vocabulary, the types of obsolete words, and their semantic features. Drawing on the research of Viktor Vinogradov and Dmitry Shmelev, the article shows that the theoretical concept of historicism developed earlier in Russian linguistics. In Uzbek linguistics, by contrast, the scholarly study of this lexical layer began later and is linked to historical sources. The study reveals the role of historicisms in language development and their cultural significance.

Key words: linguistics, historicism, V. V. Vinogradov, D. N. Shmelev, language studies

Kirish. Til jamiyatning tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lib, unda ijtimoiy hayot, madaniyat va tafakkur o'z aksini topadi. Shu jihatdan leksikaning tarixiy qatlamlarini o'rganish tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ana shunday qatlamlardan biri – istorizmlar bo'lib, ular tarixiy reallik yo'qolishi natijasida faol qo'llanishdan chiqqan so'zlarni ifodalaydi. Mazkur mavzu dolzarbligi shundaki, istorizmlar nafaqat tilning o'tmishini, balki xalqning madaniy xotirasini ham aks ettiradi. Rus tilshunosligida bu tushuncha nisbatan erta shakllanib, tizimli ravishda o'rganilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida u kechroq ilmiy asoslangan.

Istorizmlar (tarixiy so'zlar) – tarixiy davr bilan birga iste'moldan chiqqan, bugungi kunda faqat tarixiy voqelikni ifodalash uchun qo'llanadigan so'zlarga istorizmlar deyiladi. Masalan, amir, xon, bek, mingboshi, qozi, yasovul, paranji, tanob kabi so'zlar hozirgi o'zbek tilida tarixiy leksika sifatida qo'llanadi [1, 98-99].

Asosiy qism. Rus tilshunosligida istorizmlar (историзмы)ni ilmiy o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan, ammo bu tushuncha alohida nazariy kategoriya sifatida asosan XX asrda shakllangan. Rus tilshunosligida istorizmlar alohida kategoriya sifatida darhol paydo bo'lmagan. Avval ular tarixiy leksika, qadimgi so'zlar, eski til unsurlari sifatida o'rganilgan.

Bu davrning asosiy xususiyatlari tilni tarixiy rivojlanishda o'rganish (qiyosiy-tarixiy metod), qadimgi yozma yodgorliklarni tahlil qilish va lug'atchilik (leksikografiya) rivoji hisoblanadi. Muhim jihati shundaki, istorizm tushunchasi hali aniq ajratilmagan, balki arxaizm bilan aralash holda o'rganilgan. XX asr boshlari ilmiy asoslash boshlanishi deb qaraladi. Buning sababi aynan mana shu davrda rus leksikasining tarixiy qatlamlari tizimli o'rganilgan, shuningdek til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik ochib berilgan. Aynan Vinogradov bu ishida leksika rivojini ijtimoiy-tarixiy jarayonlar bilan bog'laydi hamda

shu yondashuv keyinchalik istorizmlarni ajratishga asos bo'lgan. Shundan ma'lum bo'ladiki, istorizmlar nazariy jihatdan XX asr boshlarida shakllanishni boshlagan [2, 34].

XX asr rus tilshunosligining yirik namoyandaligidan biri Viktor Vladimirovich Vinogradov (1895–1969) rus adabiy tili, leksikologiya, stilistika va til tarixi masalalarini chuqur tadqiq etgan olim sifatida e'tirof etiladi. Uning ilmiy merosi rus tilshunosligining nazariy asoslarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Vinogradov tilni nafaqat grammatik tizim sifatida, balki xalqning madaniy va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi murakkab hodisa sifatida talqin qilgan [3, 5]. Viktor Vladimirovich Vinogradov 1895-yil 12-yanvarda Ryazan guberniyasining Zaraysk shahrida ruhoniylar oilasida tavallud topgan. Filologiya sohasiga qiziqishi sababli Petrograd tarix-filologiya institutida ta'lim oldi. Yoshligidan rus tili va adabiyoti tarixiga katta qiziqish bildirgan olim o'z ilmiy faoliyatini qadimgi va zamonaviy rus tilining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga bag'ishladi. Ilm-fan rivojiga qo'shgan ulkan hissasi tufayli u SSSR Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi etib saylandi hamda umrining so'nggi yillarigacha ilmiy va pedagogik faoliyat bilan shug'ullandi. V.V. Vinogradov 1969-yil 4-oktabrda Moskvada vafot etdi, ammo uning boy ilmiy merosi rus tilshunosligining eng muhim nazariy manbalaridan biri sifatida bugungi kungacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Olimning ilmiy faoliyati davomida rus adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari, so'z ma'nosining rivojlanishi, frazeologik birliklar hamda badiiy asarlar tilining o'ziga xos xususiyatlari keng o'rganildi. Ayniqsa, A.S. Pushkin, N.V. Gogol va F.M. Dostoyevskiy asarlari tili ustida olib borgan tadqiqotlari til va uslub masalalarini yangi bosqichga olib chiqdi [4, 15].

XX asr o'rtalarida istorizm tushunchasining shakllanishining yaqqol namunasi sifatida V. V. Vinogradovning «История слов» asarini olsak bo'ladi. Bu asar rus tilshunosligida katta burilish yasagan asar hisoblanadi, chunki unda 1500 dan ortiq so'zlar tarixiy tahlil qilingan. Olim rus leksikasini quyidagi qatlamlarga ajratgan: qadimgi, dialektal, professional va o'zlashma so'zlar.

Shu bilan birga u muhim ilmiy g'oyaga asos soldi: so'zlarning ma'nosi tarixiy reallik bilan bog'liqdir. Bu holat esa istorizmga olib keladi, ya'ni agar predmet yo'qolsa, so'z ham faol ishlatilmaydi [5, 12].

Muhokama va natijalar. Vinogradov rus tilshunosligida leksik-tarixiy tahlil maktabini yaratgan. U o'zining «История слов» asari orqali rus lingvistikasining semantika evolyutsiyasini va tarixiy leksik qatlamlarni chuqur tahlil qilgan. Aynan shu maktab doirasida istorizm hamda arxaizm o'rtasidagi farq aniq shakllangan [5, 12].

Yana bir rus lingvisti D.N. Shmelevning istorizmlarni o'rganishga qo'shgan hissasi ham nihoyatda katta bo'lgan. Dmitriy Nikolayevich Shmelev (1926–1993) mashhur rus tilshunosi, filologiya fanlari doktori va professor bo'lib, XX asr rus leksikologiyasi hamda semasiologiyasi rivojiga katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. U 1926-yilda Moskvada tug'ilgan. Oliy ta'limni tamomlagach, ilmiy faoliyatini Rossiya Fanlar akademiyasining Rus tili institutida davom ettirdi va keyinchalik mazkur ilmiy markazning yetakchi mutaxassislaridan biriga aylandi [6, 621]. Shmelev o'z faoliyati davomida rus tilining lug'aviy tarkibi, so'z ma'nosining taraqqiyoti, stilistika, nutq madaniyati hamda til tarixi masalalarini tadqiq etdi.

Olimning ilmiy merosida leksikologiya va semantika muammolari alohida o'rin tutadi. U so'z ma'nosining shakllanishi va o'zgarishi, leksik birliklarning funksional xususiyatlari hamda til taraqqiyotida tarixiy omillarning rolini chuqur tahlil qilgan. Ayniqsa, eskirgan leksika, arxaizmlar va istorizmlarning til tizimidagi o'rni haqidagi qarashlari rus tilshunosligida muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Shmelev istorizmlarni tarixiy voqelikning mahsuli sifatida baholab, ularning xalq tarixi, madaniyati va ijtimoiy taraqqiyotini aks ettirishdagi rolini ta'kidlagan. Olimning ilmiy ishlari keyingi davr tadqiqotchilari uchun nazariy manba vazifasini o'tab kelmoqda [7, 15]. Uning «Архаические формы в современном русском языке» (1960) va «Проблемы семантического анализа лексики» (1973) kabi asarlarida so'zlarning eskirish sabablari tahlil qilinadi, shu bilan birga leksik qatlamlar semantik asosda ajratiladi. Shmelevning ta'kidlashicha, istorizm – bu tarixiy obyekt yo'qolishi natijasida passivlashgan so'z, arxaizm esa yangi sinonim bilan almashgan eski so'zdir [7, 280].

Shmelev nazariyasi asosida bugungi kunda istorizmlar lingvokulturologiya (madaniyat bilan bog'liqlik), korpus lingvistikasi (masalan, Rus milliy korpusi) hamda semantik o'zgarishlar (kompyuter lingvistikasi) singari yo'nalishlarda o'rganiladi. Shuningdek istorizmlarga faqat «o'lik so'zlar» emas, balki tarixiy ong va madaniy xotira elementi sifatida qaraladi.

Rus tilshunosligidan farqli ravishda o'zbek tilshunosligida istorizmlar alohida ilmiy tushuncha sifatida emas, balki tarixiy matnlar tarkibida, adabiy til rivoji jarayonida hamda lug'aviy boylik sifatida mavjud bo'lgan va bu XI–XVI asrlarga to'g'ri keladi. Bu davrning asosiy manbalari sifatida Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» va Alisher Navoiy asarlarini keltirib o'tishimiz mumkin. Muhim jihati shundaki, bu davrda istorizmlarga ilmiy kategoriya sifatida emas, balki til materiali sifatida qaralgan.

O'zbek tilshunosligi tarixiy bosqichlari sifatida XI asrda Mahmud Qoshg'ariy turkiy shevalarni tizimli o'rgangan va shu bilan birga XV–XVI asrlarda Navoiy va Bobur til taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan deb aytish mumkin. Bu davrda til materiallari yig'ilgan, ammo bu sohada nazariy tahlil hali rivojlanmagan edi. Shuning uchun istorizmlar hali nazariy obyekt emas, balki tarixiy matn tarkibi bo'lgan [8, 112–115]. Turkiy xalqlar tarixiga oid ko'plab istorizmlar Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida uchraydi. Masalan, yag'i (dushman qo'shini), sü (qo'shin), tarxon (imtiyozli amaldor), yabg'u (oliy hukmdor unvoni) kabi so'zlar o'sha davr davlat boshqaruvi va harbiy tizimiga oid tushunchalarni ifodalagan. Hozirgi kunda mazkur lavozim va ijtimoiy institutlar mavjud bo'lmagani sababli ushbu birliklar istorizmlar sifatida baholanadi [9, 338–340]. Alisher Navoiy asarlarining lug'at tarkibi o'z davrining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi boy tarixiy qatlamga ega. Ushbu qatlam tarkibida istorizmlar alohida o'rin tutadi. Istorizmlar muayyan tarixiy davrga oid bo'lgan va bugungi kunda iste'moldan chiqqan narsa, hodisa, lavozim yoki munosabatlarni ifodalovchi leksik birliklar hisoblanadi. Navoiy o'z asarlarida bunday birliklardan keng foydalanib, tasvirlanayotgan voqealarning tarixiy ishonchligini ta'minlagan hamda asarlarga davr ruhini singdirgan. Masalan, shoir asarlarida uchraydigan istorizmlardan biri sipoh leksemasi o'rta asrlardagi harbiy kuch, qo'shin ma'nosini anglatadi. Temuriylar davrida davlat qudrati ko'p jihatdan harbiy salohiyat bilan bog'liq bo'lganligi sababli bu leksema badiiy matnlarda faol qo'llangan. Harbiy boshqaruv tizimini ifodalovchi sipohsolor so'zi ham Navoiy asarlarida uchraydi. Ushbu birlik qo'shin boshlig'i, lashkarboshi ma'nolarini ifodalab, o'sha davr harbiy iyerarxiyasining muhim bo'g'inini aks ettiradi. So'z anglatgan lavozim tarix sahnasidan chiqib ketganligi sababli u istorizm sifatida baholanadi [10, 114–116]. Alisher Navoiy asarlaridagi istorizmlar XV asr ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotining til orqali ifodalangan muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat badiiy matnning tarixiy koloritini kuchaytiradi, balki o'sha davrning davlat boshqaruvi, harbiy tuzilishi va iqtisodiy munosabatlari haqida qimmatli ma'lumot beradi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib o'zbek tilshunosligida leksik birliklarni nazariy o'rganish shakllana boshladi. Ayniqsa, jadidchilik davrida tilni ilmiy o'rganishga urinishlar, shuningdek, lug'atlar va grammatik asoslar yaratilishi bo'yicha katta ilmiy izlanishlar amalga oshirildi. E'tiborlisi shundaki, aynan shu davrda tarixiy leksika (shu jumladan istorizmlar) til tarixi doirasida o'rganila boshlanadi. Shuningdek ba'zi manbalarda o'zbek tilining tarixiy grammatikasi til tarixi fonetika, leksika va grammatika rivojini o'rganadi hamda tarixiy leksika til tarixining ajralmas qismi hisoblanadi, deb qaraladi. Bundan xulosa qilsa bo'ladiki, istorizmlar hali alohida fan sohasi emas, balki tarixiy leksika tarkibida o'rganilgan [11, 6].

XX asr o'rtalari o'zbek tilshunosligining asosiy shakllanish bosqichi hisoblanadi. Chunki bu davrga kelib akademik tilshunoslik rivojlangan, leksikologiya va semantika shakllangan, shu bilan birga tarixiy leksik qatlamlar ajratilgan edi. Istorizmlar aynan shu davrda arxaizmlar bilan birga ilmiy tasnif qilina boshlandi. Shu bilan birga XX asr o'rtalarida o'zbek tili leksikasi tarixiy takomili o'rganilishi boshlanadi va lug'at tarkibining tarixiy rivoji tahlil qilinadi. Bu esa istorizmlarning leksikaning tarixiy qatamlaridan biri ekanligini hamda ularning til evolyutsiyasi natijasi sifatida qaralishini anglatadi [12, 528].

Akademik A'zim Hojiyev o'zbek tilshunosligining yirik namoyandalaridan biri bo'lib, leksikologiya, leksikografiya, terminologiya va grammatika sohalarida samarali ilmiy faoliyat olib borgan. A. Hojiyev (1933–2012) filologiya fanlari doktori, professor va O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi hisoblanadi. U O'rta Osiyo davlat universitetining filologiya fakultetini tamomlagan va uzoq yillar davomida Til va adabiyot instituti hamda Tilshunoslik institutida faoliyat yuritgan. Olimning ilmiy izlanishlari leksikologiya, leksikografiya, terminologiya, morfologiya va o'zbek tili tarixiga bag'ishlangan. A. Hojiyev arxaizm va istorizmlar masalasini nazariy jihatdan yoritib, ularning leksik tizimdagi o'rnini belgilashga munosib hissa qo'shgan. Uning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» asari ushbu sohani o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida

istorizmlar tarixiy voqelik bilan bog'liq bo'lgan va zamonaviy tilda muqobili mavjud bo'lmagan so'zlar sifatida tavsiflanadi [13, 41]. A. Hojiyevning fikricha, istorizmlar arxaizmlardan farqli ravishda zamonaviy tilda sinonimik muqobiliga ega bo'lmaydi, chunki ular ifodalagan predmet yoki hodisaning o'zi tarix sahnasidan chiqib ketgan bo'ladi. Shu sababli istorizmlar xalq tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayotini o'rganishda muhim lisoniy manba hisoblanadi [13, 43].

XX asr oxiri esa nazariy aniqlik bosqichi hisoblanadi, chunki bu davrga kelib o'zbek tilshunosligida istorizm va arxaizm farqi aniqlashadi, semantik tahlil kuchayadi va stilistik funksiyalar o'rganildi. Aynan shu davrda istorizmga o'zbek tilshunosligida tarixiy reallik yo'qolishi bilan passivlashgan so'zlar deb ta'rif berila boshlanadi – masalan, amirlik lavozimlari, eski qurollar va tarixiy ijtimoiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar shular jumlasidandir. XXI asrga kelib esa istorizmlar lingvokulturologiya, matn lingvistikasi va tarjimashunoslik doirasida o'rganilmoqda. Muhimi shundaki, istorizmlar faqat «eski so'z» emas, balki milliy-madaniy xotira elementidir.

Rus tilshunosligidan farqli ravishda o'zbek tilshunosligida istorizmlar kechroq (XX asrda) mustaqil o'rganila boshlagan. Buning sababi yozma manbalar o'rganilishining kamligi, lingvistik maktabning kech shakllanishi hamda tarixiy materiallarning murakkabligi hisoblanadi. Rus va o'zbek tilshunosligida istorizmlar o'rganilishi umumiy jihatdan tarixiy leksika doirasidan boshlangan bo'lsa-da, ularning nazariy shakllanishi turli davrlarga to'g'ri keladi. Rus tilshunosligida istorizmlar XX asr boshlaridayoq mustaqil tushuncha sifatida ajratilib, Viktor Vinogradov va Dmitry Shmelev ishlari orqali ilmiy asoslangan. O'zbek tilshunosligida esa ular uzoq vaqt tarixiy matnlar tarkibida mavjud bo'lib, faqat XX asrda leksikologiya rivoji bilan alohida qatlam sifatida o'rganila boshlagan.

Ushbu nazariy farqni amaliy misollarda ham kuzatish mumkin. V. V. Vinogradov tarixiy leksikaga oid tadqiqotlarida «крепостник», «царедворец», «пехотинец» kabi so'zlarni tarixiy voqeliklarni ifodalovchi istorizmlar sifatida ko'rsatadi. Ayni paytda D. N. Shmelev tarixiy leksik birliklar sifatida «боярин», «городовой», «приказчик» kabi so'zlarning semantik xususiyatlarini tahlil qiladi. O'zbek tarixiy adabiyotining yorqin namunasi bo'lgan Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» asarida ham istorizmlarni juda ko'p kuzatish mumkin. Masalan, «bek», «mirzo», «sipoh», «lashkar» kabi tarixiy davrga oid birliklar istorizmlar sifatida qo'llanilgan. Asarning Y. Surovtsev tomonidan qilingan rus tilidagi tarjima variantida ham ko'plab misollar uchratish mumkin: «сотник», «рабыня», «палач», «властелин».

Xulosa. Istorizmlar – tarixiy reallik yo'qolishi natijasida passivlashgan so'zlar bo'lib, bugungi kunda ular tilning nafaqat leksik qatlami, balki milliy-madaniy xotira ifodasi sifatida ham qaraladi. Rus va o'zbek tilshunosligida istorizmlarni qiyosiy o'rganish ikkala tildagi tarixiy leksikaning umumiy va farqli jihatlarini ochib berish, shuningdek badiiy va tarixiy matnlarni tahlil qilishda ushbu qatlamning ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Университет, 2006. – 210 б.
2. Виноградов В. В. К истории лексики русского литературного языка // Лексикология и лексикография: Избранные труды. – М.: Наука, 1977. – 213 с.
3. Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка. – М.: Наука, 1978. – 178 с.
4. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 212 с.
5. Виноградов В. В. История слов. – М.: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1999. – 321 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 754 с.
7. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
8. To'rayeva M. O'zbek tilshunosligi tarixida Mahmud Qoshg'ariy, Navoiy va Bobur merosining o'rni // Science Research. – 2024. – 210 b.
9. Devonu lug'otit-turk. Tarj. va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960. – I tom. – 340 b.
10. Fozilov E. Alisher Navoiy asarlari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1983. – 116 b.
11. Nuriddinova R.S. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2007. – 167 b.

12. Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi (fonetika, morfologiya va leksikologiya). – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 528 b.

13. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. – 234 b.

Asadova Shahlo Akmal qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch
doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: asadova90shakhlo@gmail.com

OLAMNI ANGLASHDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O'RNI

Annotatsiya. Olamning lisoniy manzarasi deganda insonning borliqni til vositasida idrok etishi, anglash va tasvirlash usullarining majmuyi tushuniladi. Unda frazeologik birliklar (iboralar) alohida o'rin egallaydi, chunki ular xalqning tarixiy tajribasi, milliy tafakkuri, qadriyatlar va hissiy munosabatlarini ixcham hamda obrazli tarzda ifodalaydi. Zotan, tilni o'rganishda ishtirok etadigan har bir fanning tilga nisbatan o'z munosabati borligi ma'lum. Bu munosabat muayyan ijtimoiy fanning tilning qaysi aspektini o'rganishi bilan xarakterlanadi. Frazeologiya tilshunoslikning alohida sohasi sifatida nafaqat frazeologik birliklarning ma'no-mohiyatini, balki tahlil birliklariga xos psixofizik xususiyatlarni aniq formalarda tahlilga tortadi. Shu nuqtayi nazardan frazeologizmlarga olamni idrok etish usuli sifatida qarash o'rinli.

Kalit so'zlar: olamni til vositasida idrok etish, nutq, usul, frazema, ibora, frazemaga xos xususiyatlar

Аннотация. Под языковой картиной мира понимается совокупность способов, с помощью которых человек воспринимает, осмысляет и описывает действительность посредством языка. Особое место в этой системе занимают фразеологические единицы (идиомы), поскольку они в лаконичной и образной форме отражают исторический опыт народа, его национальный менталитет, ценности и эмоциональное отношение к миру. Действительно, общеизвестно, что каждая дисциплина, занимающаяся изучением языка, имеет свой особый взгляд на этот предмет. Данный подход определяется тем конкретным аспектом языка, который исследует соответствующая общественная наука. Будучи самостоятельной отраслью лингвистики, фразеология анализирует не только значение и сущность фразеологических единиц, но и присущие им психофизические характеристики, причем делает это посредством определенных форм. С этой точки зрения правомерно рассматривать фразеологизмы как способ восприятия мира.

Ключевые слова: восприятие мира через язык, речь, метод, фразему, выражение, характеристики фразем

Abstract. The linguistic worldview is understood as the set of ways in which a person perceives, conceptualizes, and describes reality through language. Phraseological units (idioms) occupy a special place in this system, as they reflect—in a concise and figurative manner – a people's historical experience, national mentality, values, and emotional attitude toward the world. Indeed, it is well known that every discipline dedicated to the study of language holds its own distinct perspective on the subject. This approach is determined by the specific aspect of language investigated by the relevant social science. As an independent branch of linguistics, phraseology analyzes not only the meaning and essence of phraseological units but also their inherent psychophysical characteristics, doing so through specific forms. From this perspective, it is valid to view phraseological units as a way of perceiving the world.

Key words: perception of the world through language, speech, method, phraseme, expression, and characteristics of phrasemes

Kirish. Nutq jarayonida shunday vaziyatlar bo'ladiki, leksikonimizda fikrlarimizni yetarli darajadagi mazmun va ifodalilikni ta'minlab beruvchi so'zlar yetishmayotgandek tuyiladi. Odatda, nutqimiz to'g'ri va mantiqiy, aniq va ta'sirchan bo'lishi uchun takrorlardan xoli bo'lishini ta'minlashga harakat qilamiz.

Buning uchun so'zlovchining so'z zaxirasi boy bo'lishi nihoyatda muhim. Aksariyat hollarda ortiqchalilikdan, takrorlardan xalos bo'lish uchun olmoshlardan, sinonimik qatorlardan foydalanish ma'qul ko'riladi. Zotan, bu hamisha ham yetarli bo'lmasligi, so'zlovchining o'zini qoniqtirmasligi mumkin. Bunday vaziyatlarda so'zlovchi o'ta samarali ifoda vositalariga murojaat qilishi kutilgan natijani berishi tayin. Darhaqiqat, kundalik nutqimizda iboralarni so'zlar bilan, so'z birikmalari bilan teng baravar

qo'llayveramiz. Jumladan, *bir og'iz* (juda oz, jindak), *bir pul* (qadr-qiymatsiz), *basharasi sovuq* (yoqimsiz, badhazm), *jon kirmoq* (yayramoq), *kalavaning uchini yo'qotmoq* (gangimoq), *ko'ngli qattiq* (rahm-shafqatsiz) kabi. Bu bilan biz bir tushunchani bir necha tushunchalar yordamida ifodalash, uni to'g'ridan to'g'ri emas, balki bilvosita obrazli nomlash imkonini beruvchi lingvistik vositalardan foydalanamiz.

Binobarin, inson borliq va uning turli-tuman voqeliklari, munosabat va tushunchalarini sezgi organlari vositasida, nutqiy muloqot orqali, his etish yoki idrokiy bilimlari natijasida angelaydiki, inson miyasi hamisha (inson o'z-o'zi bilan yakka qolganda, hatto uyqiga yotganda ham) analiz, sentiz holatida faoliyatda bo'ladi. Rumiy hazratlari yozadilar: «Inson hamisha so'zlab turadi». Demak, inson boshqalar bilan muloqotda ma'lum darajada tashqi nutqdan foydalansa, ichki nutqi doimiy ravishda «so'zlab turadi». Soha mutaxassislari ta'kidlaganidek, «Insonning sukuti ham so'zlaydi» [8]. Demak, inson hayotida nutq beqiyos ahamiyat kasb etadi, olamning lisoniy manzarasini hosil qilishda ishtirok etuvchi asosiy omil sanaladi.

Asosiy qism. Olamning lisoniy manzarasi, avvalo, tilning grammatik qatlamida namoyon bo'lib, har bir tilning o'ziga xos grammatik tuzilishi lisoniy manzaraning xilma-xil bo'lishida asos vazifasini bajaradi. Masalan, sintaktik jihatdan o'zbek tilida kesim gapning markazi ekanligi, ingliz yoki rus tili uchun gaplar ega hamda kesim bo'laklarini taqozo etishi; morfologik jihatdan o'zbek tilida holat va tovushga taqlidni ifodalovchi birliklar mustaqil so'z turkumi darajasiga ko'tarilishi; rus tilida esa, taqlidni ifodalovchi so'zlar nihoyatda kamligi (M.Saidova tadqiqotida ular sakkizta ekanligi qayd etiladi) sababli ular turkum darajasiga ko'tarila olmasligi va boshqalar. Bu turli tillarning dunyoni idrok etish usullarining farqini ochib beradi. Tilning so'z boyligi va ma'nolarni ifodalash usullari dunyoni anglash hamda uning turli jihatlarini ta'riflash imkoniyatini kengaytiradi. Chunonchi, ba'zi tillarda ranglarni ifodalash uchun ko'proq so'zlar mavjud bo'lib, bu ularning dunyoning ranglarini farqlash qobiliyatini aks ettiradi. Yoki hayvonlarga xos ovozlarning turli tillarda turlicha tadqiq etilishi xalqlarning olamni anglashdagi lisoniy qobiliyatiga asoslanadi.

Tilning metaforik qurilishi va obrazli tasvirlarning vujudga kelishi ham bizning olamni idrok etishdagi tafakkurimiz va tasavvurimizni yoritishda muhim rol o'ynaydi. Jumladan,

*Yangi tong otmoqda! Go'zal beqiyos,
Alvon shafaqlarga burkab osmonni!
Oppoq orzularim gullayver qiyg'os,
Shodligim jarangi tutsin jahonni!*

Birinchi misradagi *yangi tong otmoqda* metaforasi yangi hayot, yangi umidlarning boshlang'ich nuqtasi o'laroq tasvirlanmoqda. Unda yashashga ishtiyoq, ko'tarinkilik ifodalansa, *oppoq orzularim* metaforasida yashash zavqi, orzularga berilishni, *shodligim jarangi* ko'chimida baxtdan masrurlik hisini anglaymiz.

*...sevgilim, axir,
ufqqa cho'kmoqda qadimiy quyosh.
Sevish – og'ir,
hijron undan-da og'ir,
axir, nega kerak behuda ko'z yosh...
Gul xazon bo'ladi, yemrilar tosh ham,
So'ngiga yetadi boshlangan har ish –
Tug'ilgan – o'ladi, boshlangan – tugar... (Karim Bahriyev)*

Keltirilgan she'riy parchadagi *quyoshning ufqqa cho'kishi, o'g'ir sevish, og'ir hijron, xazon bo'lmoq* kabi metaforik birliklar orqali hayotning nihoyasiga yetishi, vaqti qazoning yaqinligi kabi tasvirlar yuzaga keltirilgan.

Yoki *oppoq tong* birligi poklikka ishora qilsa, *qop-qora chodirga o'rangan zulmat* noxushlikdan darak beradi. Zotan, bu metaforik birliklar o'quvchiga shunchaki xabar (axborot) yetkazmaydi: axborotni obrazli, o'quvchining his-tuyg'ulariga titroq, hayajon beradigan tarzda yetkazadi. Metaforalarga asoslangan obrazli birliklarda tiriklik go'zal, o'lim esa, undan-da go'zalroq ifoda etiladi.

Muhokama va natijalar. Olamning lisoniy manzarasini anglashda tilning madaniy jihatdan o'ziga xosligiga e'tibor qaratiladi [6]. Zotan, madaniyatlar xilma-xil, qadriyatlar turlicha. Til madaniyatning ajralmas qismidirki, u elatning milliy tarixi, qadriyatlari, urf-odat-u an'analari,

dunyoqarashini aks ettiradi. Ayni paytda, har qanday madaniyat, ma'naviyat, san'at, umuman, ijtimoiylik tilsiz o'z qimmatini yo'qotadi. Til madaniyatning nafaqat ajralmas qismi, balki o'sha madaniyatning o'zi hamdir. (Bilamizki, til umumiy tushuncha bo'lib, uning muayyanlashuvi lison hisoblanadi. Nutqiy qulaylik (nutqiy vaziyat taqozosiga ko'ra) butunning o'rnida qismni, qismning o'rnida butunni atash amaliyotiga yo'l beradi. Shuning uchun biz, odatda, til deganda ham lisonni atashimizni nazardan qochirmaslik kerak.) Lisoniy birliklar, jumladan, frazemalar va ularning nutqiy voqelanma(ibora)lari ham tilning boshqa tasvir vositalari kabi olamning lisoniy manzarasini anglashda asosiy birliklar sifatida xizmat qiladi.

Xususan, rus tilidagi mavjud frazemalar ham o'zbek tilidagi kabi bir xil funksiya bajaradi. Shaxs, predmet, harakat, tushuncha, muayyan voqelik, xarakter-xususiyat bilan bog'liq birliklarning obrazli ifodasi sifatida qo'llanuvchi frazemalardan nutqda ko'chimni, inson hissiyotlarini aks ettirish, satira va yumor vazifasini namoyon etish, qo'shimcha natija hosil qilish uchun foydalaniladi.

Nutqiy muloqotda frazemalarni qo'llash orqali qo'shimcha ma'lumot berish, leksema(so'z)ning muqobil variantini hosil qilish mumkin. Jumladan, o'zbek tilidagi *bir o'q bilan ikki quyonna urmoq* iborasi epchil, uddaburon degan ma'nolarni ifodalasa, rus tilida ushbu birlik *убить двух зайцев одним выстрелом* shaklida qo'llaniladi va mazmunan aynan o'zbek tilidagi variantga teng keladi. Frazema – istalgan nutqiy muloqot ko'rinishini takrorlardan, zerikishdan xalos qilishning ajoyib usuli. Zotan, frazema qo'llash nutqni jonlantiradi, ta'sirchanlikni oshiradi, ba'zan nutqqa evfemik ruh beradi. Ayniqsa, frazemalar G'arb mamlakatlarida juda mashhur. U yerda turli sabablarga ko'ra sudga tez-tez murojaat qilish odat tusiga kirgan, soha vakillari, ko'pincha, o'z so'zlariga ehtiyot bo'lishlari kerakligi sababli, ular bajonidil frazemalardan foydalanishadi. Chunki, tiboralar kerakli ma'lumotni yetkazish imkonini beradi va shu bilan birga turli ayblovlarni keltirib chiqaradigan noxush vaziyatlarning oldini oladi. Bu ularning nutqini yumshatishga yordam berishi bilan birga nutqni maqsaddan ham uzoqlashtirmaydi.

Nutqiy muloqot frazemalarini qo'llanilish xususiyatiga qarab ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

1) og'zaki va yozma nutqda doimiy qo'llaniluvchi frazemalar: *e'tibor bermoq* (diqqat bilan qarmoq), *eldan burun* (vaqtdan oldin, barvaqt), *ellik og'iz* (juda ko'p), *ko'zi ilinmoq* (mizg'imoq, uxlay boshlamoq), *ko'ngli qora* (yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan), *ko'ngli to'q* (o'ta xotirjam), *joni uzilmoq* (o'lmoq), *jon kuydirib* (tirishib, astoydil), *jonidan bezor bo'loq* (ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'lmoq) va h.k.;

2) badiiy, ilmiy yoki publisistik uslublardagina qo'llaniluvchi frazemalar: *aql-u hush kemasini g'arq qilmoq* (xayolchanlik), *iymon xirmonini kuydirmoq* (iymonsizlanmoq), *ko'zidagi tariqday kirni ko'rmoq* (suhbatdoshning yomon niyatini sezmoq), *ko'ngliga o'rnashib olmoq* (sevmok), *qonunni ro'kach qilmoq* (bahona qilmoq), *shubha ostiga tutmoq* (ishonmaslik), *kaftida o'stirmoq* (avaylamoq), *malomat yukini ko'tarmoq/ tuhmat toshlari ostida qolmoq* (nohaq ayblanmoq) va h.k.

Nutqimizda yana shunday frazemalar borki, ularni, odatda, sintaktik jihatdan shakllantirib qo'llaganimizda ham ma'nosi tinglovchi yoki o'quvchiga tushunarli bo'ladi, ya'ni ma'nosi suhbatdoshga tezda yetib boradi. Masalan, *Jonga tegdi* (zeriktirdi); *Alimsoqdan qolgan* (juda eski); *Quloq sol* (eshit); *Ishdan chiqardi* (buzdi; yaroqsiz holatga keltirdi); *Imoni komil* (juda ishonadi); *Baxti qaro* (baxtsiz); *Yuragi tosh* (rahmsiz) [5] va h. Bu kabi obrazli ifodalarni kishi tez fahmlaydi, gap nima yoki kim haqida borayotganini bilib turadi.

Nutqimizda matniy frazemalar ham mavjudki, ularning ma'nosini faqat o'zi qatnashib kelayotgan kontekst ichidagina anglash mumkin bo'ladi. Masalan, gap tegmoq (*Majlisda Xadichaxonga gap tegdi* (*gapirishga imkon berildi*), (*Majlisda Xadichaxonga gap tegdi* (*tanbeh eshitdi*); et-etidan o'tib ketmoq/jon-jonidan o'tib ketmoq (*Qishning izg'irini ayolning et-etidan o'tib ketdi* (jismiga chuqur ta'sir qildi), (*Raisning gapi ayolning jon-jonidan o'tib ketdi* (ruhiga chuqur ta'sir qildi); esi og'moq (*Zebidan keyin Qurvonbibining esi og'di* (jinni bo'lib qoldi), (*Parizodning husni halovatini ko'rgan yigitning esi og'di* (*mahliyo bo'lib qoldi*)). Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Tilshunos olim Yorqinjon Odilov to'g'ri ta'kidlaganidek: «Tilimizdagi *ko'z ochib ko'rgan, yetti pusht, hunar ko'rsatdi, ish ko'rsatdi, oq kiydi, ostona hatladi, ko'zi yondi, ichagi uzildi* kabi iboralar ham ikki qarama-qarshi ma'noni ifodalay oladi» [9].

Nomi chiqqan/ nom chiqqargan/ dong'i ketgan/ dong'i chiqqan/ dong taratgan/ nomi mashhur. Variantlilik qatorini hosil qilgan mazkur iboralar hozirgi kunda «yaxshi ishlari, fazilatlar bilan mashhur bo'lgan» va «nojo'ya qilg'i bilan yomonotliq bo'lgan» ma'nolarini bildiradi. Demak, yaxshi ishlari bilan tanilgan insonning xalq orasida nomi ko'p tilga olinishi, el orasida nomi ko'p eslanishi o'sha kishini mashhurlik shohsupasiga olib chiqadi. Masalan, *Tadbirda nomlari mashhur san'atkorlar ishtirok etishdi.; Bolamni shaharda nomi chiqqan repitetorlarda o'qitaman, deb o'ylardi Gulbahor.; Buxoroning dong'i ketgan minoralari bor.*

Ba'zi kishilar (ayrim hollarda makon, zamon) yomon ishi, nojo'ya qilg'i bilan ham el og'ziga tushishi, bo'lmag'ur ishlar qilib yuradigan kishining ismi «falonchiga o'xshab», «pistonchi ham shunaqa qilgan edi» tarzida har yerda tilga olinaveradi. Ana shu holat nomi chiqqan iborasida «bo'lmag'ur ishi, nojo'ya qilg'i bilan yomonotliq bo'lgan» ma'nosini yuzaga keltirgan. Quyidagi misollarda shu ma'noda qo'llangan: *U plenumda uchinchi sekretarlikka tavsiya qilingan, rayonda suyuqoyoqligi bilan nom chiqqargan ayolga qarshi ovoz bergan* (Said Ahmad, Umrim bayoni) *Deylik, aft-angori o'z zamonasida yoshlarga qarshi tish-tirnog'i bilan kurashib, «adabiyotning jallodi» sifatida nom chiqqargan bir oqsoqolimizga o'xshasa, loqaydgina, behafsala qo'l silkib qo'yishi esa, yana bir dovdirroq ustozimizni yodga solardi* (Erkin A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati).

Qisqasi, inson yaxshi ishi bilan ham, yomon qilg'i bilan ham el aro nomi chiqishi, og'izga tushishi mumkin ekan [9].

Ta'kidlash joizki, nutqda frazemalardan me'yordan ortiq foydalanish kishining aqliy faoliyatga nojo'ya ta'sir qilishi ham mumkin. Soha mutaxassislari bu borada bir yoki ikkita tavsiflovchi ibora yetarli deb hisoblashadi. Shuningdek, ulardan yonma-yon foydalanmaslik tavsiya etiladi. Frazema biror narsani to'g'ridan to'g'ri ifodalash o'rniga aylanma yoki bilvosita ifodalash usulidan foydalanadi. Tabiiyki, bu oddiy tushunchani tasvirlash uchun zarur bo'lgandan ko'ra ko'proq so'zlardan foydalanishni taqozo etadi. Ulardan foydalanish yozuvchilarga yanada murakkab va nozik ma'no yaratishlariga yoki o'z yozuvlarida «chuqurlik» hamda mantiqiylikni yetkazishlariga ko'maklashadi. Jumladan, ayrim obyektlarning shaxs lisoniy olamida idrok etilish holatini kuzataylik: «*Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydigan*» – frazeologik jihatdan tarkibi bir nechta so'zlardan iborat bo'lgan bu turg'un birikma «o'ta beg'am, beparvo» ma'nolarini bildiradiki, uni tushunish uchun tinglovchi (o'quvchi) «suv bosish», «to'piq» birliklarining ma'nosini to'g'ri anglashi kerak. Ayni paytda, o'zbek tilida fikrlaydigan kishining tafakkurida «*Dunyoni suv bossa, o'rdakka ne g'am*», «*O'z dardi bilan yashaydigan*», «*O'zidan boshqani ko'zi ko'rmaydigan*» kabi birliklar assotsiatsiyalanishi zarur.

«*Chuchvarani xom sanabsan*» – «xomtama bo'lma» ma'nosini bildiruvchi mazkur frazema sof ko'chma ma'noga asoslangan bo'lib, uni aslo to'g'ri ma'noda qo'llab bo'lmaydi (odatda, chuchvara (taom nomi) pishirilganda ham, xomligida ham sanalmaydi, demak, bu ibora muayyan mazmunni murakkab tavsiflovchi birliklar sirasiga kiradi.

O'zbek tilidagi *to'nini teskari kiymoq* (achchiqlanmoq), *dumi xurjunda* (chala), *anqoning urug'i* (topilishi qiyin, kamyob narsa); *arpasini xom o'rmoq* (nimadir yomonlik qilmoq); *bog'dan kelsa, tog'dan kelmoq* (suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytmoq); *puch yong'oq bilan qo'ynini to'ldirmoq* (yolg'on va'dalar bilan aldamoq); *yer tagida ilon qimirlasa bilmoq* (nihoyatda ziyrak, sezgir) kabi frazeologik birliklar ham muayyan mazmunni murakkab tavsiflovchi birliklar qatorini davom ettiradi.

Frazema obyektning o'ziga xos xususiyatlarini uzoq eslab qolishga yordam beradi. Muayyan hodisa, tushuncha, narsa, harakat, munosabat kabilarni obrazli tarzda ifodalab, ularning ayrim o'ziga xos xususiyatlarini bo'rttirib, tasvirlanayotgan birlik mohiyatini aniqlashni osonlashtiradi [7]. Yozuvchi obyekt yoki hodisa nomini ongimizda hayotning yorqin manzarasini yaratuvchi muhim belgilarning tavsifi bilan almashtirib frazemadan foydalanadi. Masalan, *Mingboshining boshiga ne qora kunlar kelmadi! Yaxshi advokatlar tomonidan bitilgan g'alati arizalar qanday tergovchilarni keltirmadi! Qanday zo'r to'ralar chaqirib so'ramadilar! Hokim necha martalab g'azab bilan chaqirtirmadi! Unday vaqtlarda mingboshi Miryoqubning ta'limi bilan hamma savollarga «bilmayman», deb javob berar yoki biror ayb-isnod qilinsa, tonib tura berardi. Rasmiy so'roqlar bu xilda borganda, orqadan Miryoqub g'ayrirasmiy yo'llar bilan so'roq berar, bir-ikki kun shaharda qolib, qishloqqa qaytganida, mingboshining ustidan har qanday og'ir tog' ham ag'anagan bo'lardi* (Cho'lpon. «Kecha va kunduz»).

Ijodkor «mingboshi qiynaldi» o'rnida frazemali jumladan foydalanishni afzal biladi: «Mingboshining boshiga ne qora kunlar kelmadi!» yoki ham qo'li, oyog'i, ham boshi bo'lgan Miryoqub qaytganda «...mingboshining ustidan har qanday og'ir tog' ham ag'anagan bo'lardi». Tabiiyki, frazemali jumla kitobxon (o'quvchi)ga kuchli ta'sir ko'rsatadi va tasvirlangan voqelikning kitobxon (o'quvchi) xotirasida uzoq saqlanib qolishini ta'minlaydi.

Ko'chma ifoda tushuncha yoki hodisaning ma'nosini saqlab, boshqa narsa haqida gapiradi. Bu o'rinda yuqorida muayyan mazmunni murakkab tavsiflovchi birliklar qatoriga kiritilgan frazemalar nazarda tutiladi, ya'ni ibora ifodalagan ma'noga uning tarkibidagi birorta ham leksik birlik ishora qqilmaydi. Masalan, *po'sti go'shtiga kirmoq* (juda yaqin bo'lmoq), *terisiga somon tiqmoq* (ayamaslik), *sichqonning ini ming tanga bo'lmoq* (besaranjom bo'lmoq); *terisiga sig'maslik* (nihoyatda xursandlik); *qo'ltig'iga suv purkamoq* (xushomad qilmoq); *boshi osmonda* (xursand); *burni ko'tarilgan* (kekkaygan) kabi frazeologik birliklar va h.k.

Tilda frazemalardan unumli foydalanish ekspressivlikning kuchayishi, nutqning jonli, hissiyotli bo'lishini ta'minlab beruvchi omil hisoblanadi. Masalan, oddiy nutqda qo'llanuvchi «Bola juda erkato'y» jumlasini ushbu tilda majoziylik va hissiylikni ta'minlash maqsadida «Bolagining sirkasi suv ko'tarmaydi» tasviriy ifodasi orqali tasvirlansa, mazmun yanada chuqurlashadi. Obyekt, hodisa, xarakter, xususiyat yoki holatga xos ma'lum sifatni ham ta'kidlab ko'rsatish uchun iboralardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, «aravani quruq olib qochadigan» iborasi «ko'p yolg'on ishlatadigan odam» tavsifiga nisbatan ma'no jihatidan kuchliroq. Frazemaning mohiyati obyekt, hodisa, xarakter, xususiyat, holat yoki munosabat ifodasini obrazlilik, hissiy-ta'siriy bo'yoqda berishda ko'rinadi. Iboralar nutqimizga shu qadar singib ketganki, ba'zan ishlatayotgan birligimizning ibora ekanligi yodimizga ham kelmaydi. Chunki nutqimizda qo'llagan frazeologik birliklar ma'nosi suhbatdosh yoki o'quvchiga so'zdan-da tezroq yetib boradi. Zotan, u yoki bu muallif tomonidan ishlatiladigan iboralarning ma'nosini yaxshi anglaymiz. Muayyan asar muallifi, ko'pincha, yangi, o'z frazemalarini yaratadi va ushbu xususiyatni ta'kidlash chizig'i bo'ylab quradi. Azal-azaldan ijodkorlar frazemalarga tez-tez murojaat qilganlarki, ular buni eng ta'sirchan ifoda usullaridan sarmahsuli deb hisoblashgan [4; 6]. Tarixiy frazemalar ham obyekt, hodisa, xarakter, xususiyat, holat yoki munosabat ifodalashda tarixiy voqelik hamda diniy qarashlarga asoslangan holda ishlatilganligini kuzatamiz. Jumladan, *Qur'on nuri bilan ziynatlangan qalb* (imyonli kishi), *imyonli but* (diyonatli), *O'ziga ayon/xudo biladi/taqdirdan qochib qutilib bo'lmaydi/ taqdirida bitilgan/ taqdirida bor, taqdirida borini ko'rmoq/ taqdiriga tan bermoq/taqdirni tan olmoq, taqdirda bitilgani/ peshonasida bori* va h.

Satira va yumor yaratishda iboralardan foydalanish o'ziga xos ifoda uslubi sanaladi. Masalan, Cho'lponning «Kecha va kunduz» asarida Razzoq so'fining tasviri achchiq kulgi ostida shunday chiziladi: «Bu odam, jadidnamo bir hamshahrining deganidek, «Ko'rgazmaga qo'yilaturgan antiqa maxluqlardan edi». Cho'lpon «odamlilik siyog'i yo'q» ifodasini «Ko'rgazmaga qo'yilaturgan antiqa maxluq» tarzida qo'llashi tilning uslubiy jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Zotan, keltirilgan misol nutqqa tasvir, emotsionallik bag'ishlashda, ma'noga satirik va yumoristik ruh bag'ishlashda frazeologik birliklarning o'zni beqiyosligini dalillaydi. Frazeologik birliklar tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytirib, boy va ko'pqirrali matnlar yaratish imkonini beradi.

Frazeologik birliklar uslubni boyitishga, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladiki, bunda, ayniqsa, badiiy, so'zlashuv, publitsistik uslublarga alohida ruh bag'ishlash, ta'sirchanlikni yuqori nuqtaga ko'tarish maqsadida iboralardan foydalanish nutqning jozibadorligini oshiradi. Ba'zan nutqiy aniqlikka erishish ham frazeologik birliklardan mahorat bilan foydalanishga bog'liq bo'ladi. Hatto diplomatik munosabatlarda ham frazeologik birliklardan unumli foydalanish mumkin, bu nutqqa xushmuomalalik va bilvosita tilga urg'u berish mazmunini namoyon etadi. Yozuvchilar jonli tasvirlar yaratish, yaratilgan voqelikka shubha-gumonlarni qo'shish yoki o'ziga xos his-tuyg'ularni yetkazish uchun frazeologik birliklardan foydalanishadi.

Xulosa. Demak, frazeologik birliklarning asosiy o'zni quyidagilarda ko'rinadi:

1) milliy-madaniy xususiyatni aks ettiradi: Har bir xalqning o'ziga xos urf-odati, turmush tarzi va dunyoqarashi iboralarda namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi «do'ppisini osmonga otmoq» iborasi kuchli quvonch holatini milliy-madaniy obraz (do'ppi) orqali ifodalaydi. «Do'ppi» o'zbek xalqining milliy kiyim-kechaklari bilan bog'liq madaniy tasavvurni ham yuzaga chiqaradi. Demak,

bunday iborani faqat «juda xursand bo'lmq» tarzida izohlash uning milliy-obrazli mazmunining bir qismini yoritish hisoblanadi;

2) borliqni obrazli idrok etishni ko'rsatadi: Frazelogizmlar oddiy tushunchani obraz asosida ifodalaydi. Zero, frazeologizmlar insonning borliqni qanday idrok etishi va konseptuallashtirishini ko'rsatishda ham muhim. Inson atrofidagi voqea-hodisalarni faqat nomlabgina qolmay, ularga munosabat ham bildiradi. Masalan, qo'rquv, quvonch, g'azab, hayrat, befarqlik, mehnatsevarlik yoki dangasalik kabi tushunchalar turli iboralar orqali obrazli tarzda ifodalanadi. Natijada frazeologik birliklar xalq ongida shakllangan muayyan konseptlar, ya'ni asosiy tushuncha va tasavvurlarni ifodalovchi vositaga aylanadi. Jumladan, «yuragi orqasiga tortmoq», «sichqonning inini ming tanga qilmoq», «ko'ksiga shamol tegmoq», «do'ppisi yarimta» kabi iboralar qo'rquv, jahl, quvonch, o'ksiklik ma'nolarini bevosita emas, balki obrazli tarzda tasvirlaydi;

3) xalqning baholash munosabatini aks ettiradi: Iboralar orqali inson, voqea yoki hodisaga ijobiy, salbiy yoki neytral munosabat bildiradi. Bunda baholash va emotsional-ekspressivlik imkoniyatining kuchliligi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, «og'zi qulog'ida» iborasi insonning shunchaki xursand ekanini emas, balki uning quvonchi tashqi holatida yaqqol namoyon bo'layotganini obrazli ifodalaydi. Demak, badiiy asarlarda, publitsistik nutqda va kundalik muloqotda frazeologik birliklardan keng foydalanish kishining baholash munosabatini aniq ko'rsatib beradi. Iboralar nutqqa jonlilik, ta'sirchanlik va milliy ruh bag'ishlaydi;

4) hissiy-ekspressiv vazifa bajaradi: Frazelogik birliklar nutqni ta'sirchan, jonli va emotsional qiladi. Bu borada, ayniqsa, olamning lisoniy manzarasini o'rganishda qiyosiy frazeologiya ham katta ahamiyatga ega. Turli xalqlarning iboralari qiyoslanganda ularning umumiy va o'ziga xos jihatlari namoyon bo'ladi. Masalan, barcha xalqlarda insonning ko'zi, yuragi, boshi, qo'li kabi tana a'zolari ishtirokidagi iboralar uchraydi. Biroq bu a'zolarga bog'langan obrazlar va ularning ma'nolari har bir xalq tilida turlicha bo'lishi tabiiy, albatta. Ammo ularni birlashtirib turuvchi jihat iboralarning barcha tillarda ham hissiy-ekspressiv vazifa bajarishi hisoblanadi. Bu esa, xalqlarning olamni idrok etishidagi umumiy insoniy va milliy xususiyatlarni aniqlashga yordam beradi.

Shuningdek, frazema ma'lum bir ma'no ifodasi uchun zarur bo'lganidan ko'ra ko'proq ekspressivlikni ta'minlashga xizmat qiladi;

5) tarixiy va etnomadaniy ma'lumotlarni saqlaydi: Ayrim iboralarning kelib chiqishi xalqning qadimgi hayoti, kasb-kori, urf-odati va tarixiy voqealari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Frazelogik birliklar til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni ham yaqqol namoyon qiladi. Tilshunoslikda bunday birliklarni o'rganishda lingvokulturologik yondashuv muhim o'rin tutadi. Chunki frazeologizmning ma'nosini to'liq anglash uchun ba'zan uning ortida turgan madaniy obraz, tarixiy ma'lumot yoki milliy an'anani bilish talab etiladi. Shuning uchun frazeologizmlar nafaqat tilning leksik boyligi, balki xalqning madaniy kodi sifatida ham qaraladi;

6) kognitiv ahamiyatga ega: Frazelogizmlar insonning olamni qanday kategoriyalarga ajratishi, qanday hodisalarni muhim deb bilishi va ular o'rtasidagi munosabatlarni qanday tasavvur qilishini ko'rsatadi. Bundan tashqari, frazeologik birliklar inson obrazini yaratishda ham katta imkoniyatga ega. Insonning xarakteri, xulq-atvori, ruhiy holati va boshqa kishilarga munosabati ko'plab iboralar orqali ifodalanadi. Masalan, «qo'li ochiq» iborasi saxiylikni, «qo'li kalta» iborasi esa, imkoniyatning cheklanganligini anglatadi. Bunday birliklar insonni bevosita tavsiflamasdan, uning muayyan xususiyatini obrazli tarzda ochib beradi.

Demak, frazeologik birliklar olamning lisoniy manzarasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular orqali til egalarining nafaqat fikri, balki milliy tafakkuri, mentaliteti, qadriyatlari va borliqqa munosabati ham namoyon bo'ladi. Zotan, frazeologizmlarni tadqiq etish muayyan xalqning tilini o'rganish bilan birga, uning milliy dunyoqarashi va madaniy olamini anglash imkonini ham beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлиқнинг ифодаланиши. –Т.: Фан, 1983. – 258 б.
2. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.– 488 б.
3. Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол.фан. док. дисс. автореф. – Т.: ТАИ,1999. – 32 б.

4. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. –T.: O'qituvchi, 1993.– 332 b.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 408 б.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2021. – 555 b.
7. Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол. фан. номзоди дисс. – Самарқанд, 2010. – 142 б.
8. Yuldasheva D.N., Asadova Sh.A. O'zbek tilida frazeologik graduonimiya. Monografiya. – Germaniya: Globe Edit international Publishing Group, 2021. – 85 p.
9. <https://sputniknews.uz/20230915/iboralar-38860833.html>

*Murtazoyev Otabek Nusrat o'g'li,
Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: o.n.murtazoyev@buxdu.uz*

YOZUVCHI LISONIY SHAXSIDA INTERTEKSTUALLIKNING AHAMIYATI VA IFODALANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yozuvchi lisoniy shaxsida intertekstuallikning ifodalanishi lingvistik va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi. Intertekstuallik badiiy matnda boshqa matnlarning bevosita yoki bilvosita ishtiroki, muallifning individual uslubi, madaniy xotirasi va kognitiv-pragmatik faoliyatini namoyon etuvchi vosita sifatida yoritiladi. Tadqiqotda eksplitsit va implitsit iqtiboslar, alluziya, reminissensiya, pretsedent matn hamda matn ustunligi kabi hodisalarning o'zaro munosabati ochib beriladi. Alluziyaning o'quvchi bilim darajasi va dunyoqarashi bilan bog'liqligi, uning matn osti ma'nolarini shakllantirishdagi o'rni ko'rsatiladi. Shuningdek, intertekstuallik yozuvchi lisoniy shaxsining individual-stilistik xususiyatlarini yuzaga chiqarishi va badiiy matn mazmunini kengaytirishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Yozuvchi lisoniy shaxsi, intertekstuallik, badiiy matn, alluziya, reminissensiya, pretsedent matn, matn ustunligi, lingvokulturologiya, kognitiv-pragmatik yondashuv.

Аннотация. В данной статье анализируется лингвистическая и лингвокультурологическая репрезентация интертекстуальности в языковой личности писателя. Интертекстуальность выделяется как способ прямого или косвенного присутствия других текстов в художественном тексте, отражающий индивидуальный стиль автора, культурную память и когнитивно-прагматическую деятельность. Исследование раскрывает взаимосвязь между явными и неявными цитатами, аллюзиями, реминисценциями, прецедентными текстами и феноменом доминирования текста. Показана связь аллюзии с уровнем знаний и мировоззрением читателя и ее роль в формировании подтекста текста. Это также основано на том факте, что интертекстуальность раскрывает индивидуально-стилистические особенности языковой личности писателя и расширяет содержание художественного текста.

Ключевые слова: Языковая личность писателя, интертекстуальность, художественный текст, аллюзия, реминисценция, прецедентный текст, доминирование текста, лингвокультурология, когнитивно-прагматический подход.

Abstract. This article analyzes the linguistic and linguoculturological representation of intertextuality in the linguistic personality of the writer. Intertextuality is highlighted as a means of direct or indirect presence of other texts in a literary text, reflecting the author's individual style, cultural memory, and cognitive-pragmatic activity. The study reveals the relationship between explicit and implicit citations, allusions, reminiscences, precedent texts, and the phenomenon of text dominance. The connection of allusion with the level of knowledge and worldview of the reader, and its role in forming the subtext of the text, is shown. It is also based on the fact that intertextuality reveals the individual-stylistic features of the writer's linguistic personality and expands the content of the artistic text.

Keywords: Writer's linguistic identity, intertextuality, literary text, allusion, reminiscence, precedent text, text dominance, linguoculturology, cognitive-pragmatic approach.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikning chorrahasida shakllangan antropotsentrik paraddigma markazida lisoniy shaxs hamda uning diskursiv faoliyati turadi. Badiiy diskursni tadqiq etishda yozuvchi lisoniy shaxsi markaziy obyekt sifatida namoyon bo'lib, uning individual-stilistik o'ziga xosligi, olamni idrok etish va aks ettirish darajasi bevosita intertekstual munosabatlar orqali shakllanadi. Intertekstuallik hodisasi badiiy matnda shunchaki o'zga matnlardan iqtibos keltirish emas, balki muallifning madaniyatlararo muloqotga kirishishi, xotira va tezaurusini namoyon etishning oliy darajadagi kognitiv-pragmatik vositasidir.

Intertekst hodisasi matnlarning o'zaro «aloqasini» va ularning aniq tematik birligini taxmin qiladi. Muallifning intertekstualligini qarz olish yoki plagiat, deb atash mumkin emas chunki bu atama aslida ko'ringanidan ancha kengroq. Intertekstualizm deganda kommunikativ, semiotik madaniy muhitda ikki yoki undan ortiq matnlarning o'zaro ta'siri tushuniladi, uning yakuniy maqsadi asl matnga iqtiboslar,

ma'lumotnomalar, kiritishdir. Shunday qilib, allyuziya va intertekst o'rtasida umumiy bo'lgan ko'p narsalar mavjud bo'lib, ular taqdim etilgan hodisalarning muxtor, mustaqil asosda nutqda mavjudligini va ularning bitta matn doirasida birgalikda ishlashini isbotlaydi. Ishora va matnni bir-biridan ajratib turadigan xususiyati ularni tushunish usulidir.

Asosiy qism. Allyuziya o'quvchi zarur bilim va keng dunyoqarashga ega bo'lgan taqdidagina tan olinadigan, yashirin ishora sifatida qabul qilinadi va tushuniladi. Shuningdek, u aniq va juda tushunarli bo'lishi mumkin, masalan: 1. «Bir yonoqqa urish – ikkinchisini burish». 2. «Katta toshqin». 3. «Zevsning sovg'alari». 4. «Keldim, ko'rdim, zabt etdim». 5. «Men» qo'llarimni yuving «Aniq allyuziya – bu osonlikcha tushunilishi mumkin bo'lgan haqiqat, maqol yoki ibora. Bunday talmeh, majoziy ta'rifning funksiyalarini saqlab, matndagi asosiy narsani ta'kidlashga moyil bo'lgan allyuziv epitetlarga o'xshaydi. Epitet tasvirlangan tushunchani idrok etish funksiyalarini saqlab qoladi. Boshqa tomondan, allyuziya u yoki bu tasvirlangan hodisani idrok etishda muhim rol o'ynaydigan kichik atribut elementlari (so'zlar yoki iboralar) haqida qayg'urmaydi. O. Xakslining «Sariq xrom» romanida muallif allyuziyadan foydalanadi. «Bobil devori», aslida, «Bobil devori» iborasida allyuziv epitet orqali ifodalangan tasvirning assotsiativligi, ya'ni Qadimgi Dunyoning buyuk madaniy markazi bo'lgan afsonaviy Bobilning mavjudligiga ishora. «Rang uchun gulzor bor edi; u hovuzning bir tomonida yotar, undan ulkan Bobil devorlari bilan ajralib turar edi» [4].

Ingliz reklama diskursida intertekstuallik shunchaki bezakdor uslubiy vosita emas; u puxta hisoblangan pragmatik quroldir. Umumiy madaniy xotira va til modellarga murojaat qilish orqali reklama beruvchilar passiv kuzatuvchilarni ma'no yaratish jarayonining faol ishtirokchilariga aylantiradilar, bu esa ta'sirchanlik darajasini va brendga bo'lgan sadoqatni oshiradi.

O'zbek reklamalarida intertekstual manba sifatida ko'pincha folklor, maqollar, klassik adabiyot hamda mashhur kino-filmlar xizmat qiladi. O'zbek reklama diskursida intertekstual birliklar asosan milliy-madaniy kontekst, xalq og'zaki ijodi (maqollar, matallar), mumtoz va zamonaviy adabiyot hamda mashhur o'zbek kinofilmlaridagi dialoglarga tayanadi.

Muhokama va natijalar. Yozuvchi lisoniy shaxsi – bu badiiy asar yaratuvchisining o'ziga xos til dunyosi, dunyoqarashi, uslubi va individual nutqiy xususiyatlarining matnda aks etishidir. Ushbu lisoniy shaxsning eng muhim ko'rinishlaridan biri intertekstuallik (matnlaro aloqadorlik) hodisasidir. Intertekstuallik – bu muallif matnida boshqa matnlarning (badiiy asarlar, mifologiya, diniy manbalar, tarixiy manbalar va hokazo) bevosita yoki bilvosita (iqtibos, alluziya, reminissensiya, parodiya, epigraf ko'rinishida) ishtirok etishidir [3]. Yozuvchi lisoniy shaxsida intertekstuallik quyidagi asosiy lingvistik va badiiy vositalar orqali ifodalanadi:

Eksplitsit (ochiq) va implitsit (yashirin) iqtiboslar: Muallif o'zga matndan parchani aynan yoki o'zgartirilgan (transformatik) holda matnga olib kiradi. Transformativlashgan iqtiboslar yozuvchining individual uslubi va ironik/kinoyaviy munosabatini ko'rsatadi.

Alluziya va reminissensiyalar: tarixiy, adabiy va madaniy manbalarga bilvosita ishora qilish usuli. Ular kitobxonning kognitiv xotirasini faollashtiradi va matn osti ma'nolarini (podtekst) kengaytiradi. Postmodernizm o'nalishining rivojlanishi adabiyot hamda tilshunoslikka alluziya va intertekstual hodisalarni tub tushunchalar sifatida olib kirdi. Ushbu lingvistik hodisalarni har tomonlama, chuqur tadqiq etish mutaxassislarga tilning ko'plab munozarali masalalarini va lingvistik gipotezalarni atroflicha tahlil qilish imkonini beradi. Intertekstuallik nazariyasining takomillashuvi esa matnlarning mazmun-mohiyati va ularning ichki tuzilishini turli xil ilmiy prizmalar orqali o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Allyuziya, intertekstual kabi, matnlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni bog'lab turuvchi asosiy vositadir. Bu kabi lingvistik tushunchalar kitobxondan muayyan bilim darajasini, chuqur intellektual salohiyat hamda keng dunyoqarashni talab qilishi bilan ajralib turadi. Ular oddiy foniylar bilimlardan farqlanib, umumiy xabardorlik chegarasidan chetga chiqadigan atrofli va batafsilroq ma'lumotlarni qamrab oladi. Mualliflar o'z asarlarida aniq ijtimoiy, tarixiy yoki maishiy voqelikka havola berish orqali matnli allyuziyani shakllantiradilar va u matnda ochiq (aniq) yoki yashirin (pinhona) ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin.

Madaniy tilshunoslik nuqtai nazaridan shuni aytishimiz mumkinki, intertekst matnning ustuvorligi va allyuziyasini birgalikda taqqoslash va tahlil qilishi mumkin. Madaniy tilshunoslik tilning dinamik, dolzarb va rivojlanayotgan, ko'rib chiqilayotgan tushunchalar uchun xos bo'lgan hodisalarni o'rganadi: «allyuziya», «intertekst», «matnning ustunligi». Bu yerda bilishning asosiy tarkibiy qismi

«bilish», ya'ni atrofda haqiqatni bilish va aks ettirish usuli va uni o'quvchining ongida yanada o'zgartirishi. Lingvokulturologik tahlil jarayonida «mediatsiya» tushunchasi, ya'ni allyuziya va u bilan bog'liq bo'lgan matnni tushinishda keskinlik darajasi kiritildi. O'quvchiga yaxshi ma'lum bo'lgan matn haqida so'z yuritilsa, vositachilik unchalik muhim rol o'ynamaydi [6].

Aynan intertekst asosida matnli «ustunlik» paydo bo'ldi, uning asosini presedent matn toifalari va matnning ustunligi nazariyasi tashkil etadi. Masalan, buyuk asarning nomi «Jinoyat va jazo», F.M. Dostoevskiy, zamonaviy xabarlarda boshqacha talqin qilinadi: «Ko'paytirish va jazolash»; «Jinoyatchilik va qamchilash» va boshqalar. Bunday publitsistik allyuziya jurnalistlar tomonidan o'z o'quvchilari e'tiborini jalb qilish uchun ishlatiladi. Dunyoga mashhur asarga ishora qiziqishni uyg'otadi va yoritilayotgan tadbir atrofida muallif uchun zarur bo'lgan jalb etuvchi muhitni yaratadi. Ushbu obyektlar nafaqat bir-biri bilan aloqa qiladi, balki o'quvchida ham matndagi o'zaro bog'liq voqealar tabiati haqida tasavvur uyg'otadi. Bunday aloqaning tuzilishi tarixiy, ijtimoiy, ilmiy yoki falsafiy bo'lishi mumkin. Intertekst, xuddi allyuziya singari, asl matn bilan va ishora qilingan yoki havola qilingan matnlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, qahramonning ismi metafora shaklini oladi. Shunday qilib, allyuziya va intertekst stilistik va lingvistik nutqning o'xshash tushunchalari. «Ishora» tushunchasidan «intertekst» tushunchasi tug'iladi va allyuziya asl matnda olib boradigan ma'noga muvofiq rivojlanadi [7].

Xulosa. Yozuvchi lisoniy shaxsida intertekstuallikning namoyon bo'lishi shunchaki adabiy usul yoki matnlararo bog'liqlik emas, balki muallifning intellektual salohiyati, madaniylik darajasi va dunyoqarashini ko'rsatuvchi muhim lingvokulturologik ko'rsatkichdir. Yozuvchi o'z asariga pretsedent matnlar, allyuziyalar va turli doiradagi iqtiboslarni olib kirish orqali kitobxon bilan pinhona yoki ochiq muloqotga kirishadi. Natijada, intertekstuallik yozuvchi lisoniy shaxsining o'ziga xos idrok etish xususiyatlarini va uning lingvistik xotirasini ochib beradi. U kitobxondan ham shunchaki oddiy mutolaani emas, balki chuqur intellektual tayyorgarlik va muallif g'oyasini to'liq anglash uchun yetarli bo'lgan foniylilik (fond) bilimlarni talab etadi. Shu tariqa, badiiy matnda intertekstual birliklarning qo'llanishi asarning ma'no qatlamlarini boyitib, uni umuminsoniy va milliy madaniyatlararo muloqotning faol maydoniga aylantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Kristeva J. Semeiotikè: Recherches pour une sémanalyse. – Paris: Seuil, 1969. – 396 p.
2. Hebel U.J. Intertextuality, Allusion, and Quotation: An International Bibliography of Critical Studies. – New York: Greenwood Press, 1989. – 188 p.
3. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – Москва: Прогресс, 2000. – 37-45 с.
4. Аникина Е.М. Интертекстуальность в медиадискурсе (на материале англо-американской прессы): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Уфа, 2007. – 235 с.
5. Караулов Ю.Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. – М., 1986. – С. 105-126.
6. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Ментальные действия. – М.: Наука, 1989. – 238 б.
7. Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи (Ўзбек тили материаллари асосида). – Тошкент: Фан, 2013. – 142 б.

*Usmonova Shahnoza Alisher qizi,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
2-bosqich magistranti (O'zbekiston)
E-mail: shahnozausmonova07072002@gmail.com*

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA OT VA SIFAT TURKUMIDAN TASHQARIDAGI POLIFUNKSIONAL BIRLIKLARNI MODELASHTIRISH KONSEPSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida ot va sifat turkumidan tashqaridagi polifunksional birliklarni (yordamchi so'zlar, modal so'zlar, yuklamalar, ravishlar) lingvistik modelashtirish konsepsiyasi tahlil qilingan. Zamonaviy kompyuter tilshunosligi va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarida matndagi ma'noviy-vazifaviy noaniqliklarni bartaraf etish zarurati asoslangan. Polifunksionallik hodisasi polisemiya va omonimiyadan farqli o'laroq, kognitiv-funksional bog'liqlik asosida tahlil qilingan; «ko'z», «yoz», «keyin» kabi so'zlar misolida qiyosiy jadval keltirilgan. Tilshunos olimlarning nazariy qarashlariga tayanib, ushbu hodisani matematik-lingvistik modellar yordamida ifodalash imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. Maqola natijalari mashina tarjimai, avtomatik morfologik tahlil va milliy korpus yaratish jarayonlari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: polifunksional birlik, modelashtirish, polisemiya, omonimiya, kognitiv invariant, tabiiy tilni qayta ishlash, milliy korpus, disambiguatsiya, transpozitsiya, funksional grammatika, korpus lingvistikasi.

Аннотация. В статье анализируется концепция лингвистического моделирования полифункциональных единиц, выходящих за пределы категорий существительного и прилагательного, в узбекском языкознании. Обоснована необходимость устранения смысловых и функциональных неоднозначностей в системах компьютерной лингвистики и обработки естественного языка. Явление полифункциональности рассматривается в отличие от полисемии и омонимии на основе когнитивно-функциональной связи; приведена сопоставительная таблица на примерах слов «кўз», «ёз», «кейин». Опираясь на теоретические взгляды учёных, показаны возможности выражения данного явления с помощью математико-лингвистических моделей. Результаты статьи имеют практическое значение для машинного перевода, автоматического морфологического анализа и формирования национального корпуса.

Ключевые слова: полифункциональная единица, моделирование, полисемия, омонимия, когнитивный инвариант, обработка естественного языка, национальный корпус, дизамбигуация, транспозиция, функциональная грамматика, корпусная лингвистика.

Abstract. This article analyzes the concept of linguistic modeling of polyfunctional units lying outside the categories of noun and adjective in Uzbek linguistics. It substantiates the need to resolve semantic and functional ambiguities within computational linguistics and natural language processing systems. The phenomenon of polyfunctionality is examined in contrast to polysemy and homonymy through cognitive-functional connections, illustrated by a comparative table using the words «ko'z» (eye), «yoz (summer/write), and «keyin» (then/after). Drawing on the theoretical views other scholars, the article demonstrates how this phenomenon can be expressed through mathematical-linguistic models. The findings hold practical significance for machine translation, automatic morphological analysis, and the development of a national language corpus.

Keywords: polyfunctional unit, linguistic modeling, polysemy, homonymy, cognitive invariant, natural language processing, national corpus, disambiguation, transposition, functional grammar, corpus linguistics.

Kirish. O'zbek tilida ot va sifat turkumlaridan tashqarida qolgan, ammo nutqiy jarayonda bir necha vazifani baravar bajaruvchi polifunksional birliklarni (yordamchi so'zlar, modal so'zlar, yuklamalar, ravishlar) lingvistik jihatdan modelashtirish masalasi zamonaviy o'zbek tilshunosligining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kompyuter tilshunosligi va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarining rivojlanishi matndagi ma'noviy va vazifaviy noaniqliklarni (disambiguatsiya) aniq algoritmlar asosida hal etishni taqozo etmoqda, biroq o'zbek tili milliy korpusi va morfologik tahlil

dasturlarida ushbu birliklarning polifunksionalligini formal modellashirish masalasi hozircha yetarli ilmiy yechimini topmagan.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilida ot va sifat turkumidan tashqaridagi polifunksional birliklarni modellashirish konsepsiyasini nazariy jihatdan asoslash, polifunksionallik hodisasini polisemiya va omonimiyadan farqlovchi belgilarni aniqlash hamda «ko'z», «yoz», «keyin» kabi so'zlar misolida uning amaliy ko'rinishini ko'rsatib berishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: polifunksionallik, polisemiya va omonimiya hodisalarining o'zaro farqini qiyosiy tahlil qilish; kognitiv invariant tushunchasi asosida polifunksional birliklarning semantik-sintaktik tabiatini yoritish; mavzuga oid ilmiy manbalar va olimlarning nazariy qarashlarini tahlil qilish; olingan natijalarning mashina tarjimai, milliy korpus va lingvodidaktika sohalarida qo'llanilish imkoniyatlarini ko'rsatish. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Asosiy qism. O'zbek tilida ot va sifat turkumlaridan tashqaridagi polifunksional birliklarni modellashirish bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Xususan, ot va sifat turkumlari o'zining aniq nominativ xususiyatlari bilan til tizimida barqaror o'ringa ega bo'lsa-da, tilimizda ushbu turkumlardan tashqarida bo'lgan, ammo nutqiy jarayonda bir necha vazifani baravar bajaradigan polifunksional birliklar (ot, sifat, yordamchi so'zlar, modal so'zlar, yuklamalar yoki ayrim ravishdosh shakllari)ning modellashirish masalasi o'zining ilmiy yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biridir.

Zamonaviy kompyuter tilshunosligi va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP – Natural Language Processing) tizimlari oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – matndagi ma'noviy va vazifaviy noaniqliklarni (disambiguatsiya) bartaraf etish hisoblanadi. O'zbek tili milliy korpusini shakllantirish va avtomatik morfologik tahlil dasturlarini yaratishda ot va sifat guruhidan tashqarida bo'lgan yordamchi so'z turkumlari, modal birliklar, yuklamalar va ko'makchi fe'llar tizimidagi polifunksionallikni (ko'p vazifalilikni) formal modellashirish masalasi hamon mukammal yechimini kutmoqda.

Modellashirish konsepsiyasi – bu so'z shakllarining gap ichidagi semantika sintaktik tabiati va funksional ko'chishlarini matematik-lingvistik filtrlar yordamida algoritmizatsiya qilish tizimidir.

O'zbek tilida ot va sifat turkumlaridan tashqaridagi polifunksionallikni modellashirishning ahamiyati nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki raqamli texnologiyalar asrida tilimizning amaliy nufuzini oshirishda ham beqiyosdir. Ushbu mavzuning dolzarbligi va ahamiyatini quyidagi yo'nalishlarda yoritish mumkin:

Ushbu fundamental yondashuvlarning birinchisi mashina tarjimai va avtomatik tahrir tizimlarining sifatini tubdan oshirish bilan bog'liqdir. Hozirgi kunda global tarjima platformalari o'zbek tilidagi polifunksional so'zlarni o'girishda ko'plab mantiqiy xatolarga yo'l qo'ymoqda, chunki tizim ko'p hollarda OT so'zini barcha matnlarda faqatgina hayvon ma'nosidagi ot sifatida qabul qiladi. Agar mukammal modellashirish orqali kompyuter dasturi kimningdir oti(ismi) kabi birikmalarda ushbu birlikning ko'chma ma'noli sifat ekanligini anglab yetsa, kompyuter tarjimai sifati inson tafakkuri darajasiga yaqinlashadi. Ikkinchi tomondan, tabiiy tilni qayta ishlash hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishda ham bu yondashuv hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt matn mazmunini shunchaki mexanik o'qib ketmasdan, undagi har bir so'zning sintaktik vazifasini matematik tahlil qilishi lozim, zero ot va sifatlardan tashqaridagi turkumlar o'rtasidagi o'zgaruvchan chegaralarni to'g'ri modellashirish kompyuterga matnning ichki mantig'ini chuqurroq anglash imkonini beradi hamda aqlli qidiruv tizimlari bilan virtual chat-botlarning savollarga aniqroq javob berishini ta'minlaydi.

Muhokama va natijalar. Quyida keltirilgan jadval shuni ko'rsatadiki, qiyosiy tahlil, polifunksionallik hodisasi polisemiya va omonimiyadan o'zining grammatik tabiatiga ko'ra, konversiyadan esa semantik strukturasi bilan farqlanadi.

T/R	Nomi	Ma'no	Grammatik turkum	Sintaktik vazifa
1.	Polisemiya	O'zaro bog'liq (semantik aloqa bor)	O'zgarmaydi (bitta turkum doirasida)	O'zgarmaydi
2.	Omonimiya	Mutlaqo bog'liq emas (tasodifiy o'xshashlik)	O'zgarishi mumkin (leksik grammatik omonimlar)	O'zgarishi mumkin
3.	Polifunksionallik	Ma'no mazmuni	Sinfiy ko'chish	Ko'p funksiyalilik

		saqlanadi (kontekstual moslashadi)	(transpozitsiya)sodir bo'ladi	(vazifa o'zgaradi)
--	--	------------------------------------	-------------------------------	--------------------

Yuqoridagi jadvalga ko'ra polisemiya o'zaro bog'liqlik mavjud, polifunksionlikda bo'lsa, ma'no mazmun saqlanadi va kontekstga ko'ra moslashadi, so'z turkumlarida ham boshqa funktsiyaga o'tadi.

Mazkur tadqiqotdagi ilmiy yangilik aynan shu: Ot va sifat kabi turg'un turkumlardan tashqaridagi (sifat, ravish, fe'l, yordamchilar, olmoshlar, yuklamalar, taqlidiy so'zlar) polifunksional birliklarning mana shu kognitiv-funksional bog'liqligini matematik/lingvistik modellar (qoliplar) yordamida ko'rsatib berishdan iborat. [Гулямова Ш. Ўзбек тили семантик анализаторининг лингвистик асослари: Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. – Фарғона, 2022. – Б. 52.]

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, polifunksionallikni modellashtirish shunchaki nazariy lingvistik qidiruv emas, balki o'zbek tili raqamli korpuslarining intellektual salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan texnik zaruratdir. Taklif etilayotgan metodologiya leksik semantika, funksional grammatika va algoritmik modellashtirish sintezi asosida qurilgan bo'lib, u tilimizdagi harakatchan chegaralarni tizimlashtirishga xizmat qiladi. O.S. Axmanova ta'kidlaganidek, bir lisoniy birlikning ko'p funktsionaliligi tilning boyligidan dalolat bo'lsa-da, uni raqamlashtirish uchun o'zbek tili xususiyatlariga to'la mos keladigan, yuqori aniqlikdagi teglangan (annotated) korpuslarni yaratish va mavjud tizimli muammolarni bartaraf etish kelajakdagi tadqiqotlarning eng dolzarb vazifasi bo'lib qolaveradi. O'zbek tilida ot va sifat turkumlardan tashqaridagi polifunksionallikni modellashtirish masalasiga doir tadqiqotlarimizni yakunlar ekanmiz, ushbu jarayonning nafaqat nazariy ahamiyati, balki amaliy tilshunoslik uchun fundamental poydevor ekanligi namoyon bo'ladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, so'zlarning turkumlararo ko'chishi tilning shunchaki passiv hodisasi emas, balki nutqiy ehtiyojlarga moslashuvchi o'ta dinamik mexanizmdir.

ADABIYOTLAR:

1. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 160 b.
2. Гулямова Ш. Ўзбек тили семантик анализаторининг лингвистик асослари: Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. – Фарғона, 2022. – 281 б.].
3. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
4. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965. – 136 б.
5. Фролов И.Т. Гносеологические проблемы моделирования. – М.: Наука, 1961. – 248 б.
6. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965. – 124 б.
7. Штофф В.А. Моделирование и философия. – М.: Наука, 1966. – 346 б.

RETRO

SADRIDDIN AYNIYNING «DOXUNDA» ROMANIDAGI HAYOTIY FIKRLAR

1. Go'r kuysa kuysin-u, qozon qaynasin.
2. Ichidan chirigan daraxtday, tashqaridan uriladigan bir zarb bilan yiqilib ketar... (256-bet)
3. Yodgorning ko'ziga jon talvasasida safsata sotayotgan odamday emas, balki temir qafasga qamab qo'yilgan bir sherga o'xshab ko'rinardi. (237-bet)
4. Sar (bosh) beraman, ammo sir bermayman. (238-bet).
5. O'lma, eshagim, arpa pishadi deganday, mening qo'ynimni puch yong'oq bilan to'ldirayotir. (148)
6. Bir sherning o'ligi yuz bo'rini to'yg'izadi (148-bet)
7. Mulki xudo tang nest, poyi faqir lang nest. (Xudoning Mulki tor emas, kambag'alning oyog'I oqsoq emas.) (152-bet)
8. Odamshavandalik bilan gadoylik qilish. (166-bet)
9. Uzunni qo'y, qisqani kes. (168 -bet)
10. Daraxtning ildizi suvda ekan, undan meva umid qilish mumkin (169-bet)
11. Yer qattiq, osmon uzoq. (171-bet).
12. Odam guldin nozik va toshdan qattiq. (179-bet)
13. Bolta kelguncha kunda dam oladi. (181-bet)

Манба: Садриддин Айний. Саккиз томлик. 2 том. Дохунда романи. – Тошкент, 1964.

(Sahifa filologiya fanlari nomzodi, dotsent Hilola Safarova tomonidan tayyorlandi)

**Беназир устозимиздан тухфа
(Давоми. Боши 2024 йил, 2-сонда)**

ЛУХРОСП ПОДШОҲЛИГИ

Чу Луҳросп биншаст бар тахти дод,
Ба шоҳаншаҳй тоҷ бар сар ниҳод.
... чунин гуфт каз довари доду пок,
Пур уммед бошеду бо тарсу бок.

Бу подшоҳ майдонларда оташкадалар қурдирди. Унинг икки ўғли бор эди: Гуштосп ва Зарир.

Ки Гуштопро сар пур аз бод буд,
Ва-з он кор Луҳросп ношод буд.

Гуштосп бир куни даврада отасига бундай деди: сенга худо ва бобом Кайхисрав тахту тожни бердилар, мен ҳам улғайдим, менга кучда Рустамдан бошқа ҳеч киши тенглашолмайди. Менга ҳам тож ва тахтни бериш вақти келмадими? Отаси унга: сен ҳали ёшсан, қизишма ва шошилма, деди:

Чавон ҳануз ин баландй маҷӯй,
Суҳанро бисанчу ба андоза гӯй.

Гуштосп отаси даврасидан чиқди, унга 300 аскар итоат қилар эди. Уларни чақириб: бу юртдан кетамиз, менга Ҳинд ҳукмдори хат ёзиб, агар бизнинг томонга келсанг, мен сенинг итоатингда бўламан, деган, деб айтди.

Бундай хабар топган шоҳ Луҳросп ўғли Зарирни чақириб: минг кишидан иборат қўшинни олиб Ҳиндистонга бор, деди.

Гуштосп ўз одамлари билан Кобулга келди, баҳор фасли эди. Бундаги чаманзор ва ўрмонга ов қилиш учун борди. Узоқдан отлиқлар кўринди, бу Зарир ва қўшини эди. У яқин келгач, ака-укалар кучоқлашиб кўришдилар. Суҳбат давомида Гуштосп: отам менга тахтни берса бўлар эди, деди. Бу хабар отасига етгач, отаси ҳам қўшин билан Кобулга етиб келди. Ўғли билан учрашиб, тинчлик билан муаммони бирёқлик қилмоқчи бўлди.

Гуштосп Эрондан Рум мамлакати томон йўл олди. Бу аҳволда Луҳросп хафа бўлди. Катталарни йиғиб маслаҳат қилдилар. Катталар: ўғлинг Гуштосп кучли шаҳзода, унга фақат Рустам бас кела олади, яхшиси, вилоятларингдан бирининг ҳокимлигини унга топширсанг бўлади, – дейишди.

Гуштосп Рум мамлакати Қайсарига меҳмон бўлди, унинг бўйга етган қизи уни яхши кўриб, унга турмушга чиқди. Рум Қайсари одамлари яқиндаги ўрмонда туядай келадиган шоғол борлигини, уни даф қилиш кераклигини айтишди. Гуштоспга йирик от, қилич ва гурзи топиб беришди. Қайсар унга: агар шу туя-деври даф қилсанг, мамлакатим подшоҳлигини сенга бераман, деди.

Гуштосп отда ўрмонга кириб, аждарҳони учратди. Аждарҳо Гуштосп отининг қорини ёрди, пиёда бўлган Гуштосп ханжарини чиқариб, аждарҳони бошидан белигача тилиб, уни ҳалок қилди. Буни эшитган Қайсар ва унинг саркардалари қувондилар. Гуштосп ўрмон олдидаги майдондан уйга қайтди, Хотини Катоюн саволларига жавоб берди. Хотини уни май билан зиёфат қилди:

Катоюн май овард ҳам чун гулоб,
Ҳамехўрд бо шўй то гоҳи хоб.

Гуштосп тушида тахт-тожни кўрди. Уйғониб хотини Катоюнга: кел Эронга борайлик, тахт-тожни кўрайлик, деди.

Рум қайсари авлодидан Аҳран деган паҳлавон Қайсарнинг кичик қизига талабгор бўлиб келди. Қайсар истаги билан у тоғ бошидаги аждарҳони енгиб, шоҳнинг иккинчи қизини олди.

Ҳалигача Гуштоспнинг қайси авлоддан эканлигини ва ўрмонда туяга ўхшаган шоғолни ўлдирганини Хешўй деган Рум паҳлавони Қайсарга айтмаган экан. Катта қизи унга турмушга чиққанидан бери Гуштосп ва Катоюнга шаҳар ташқарисида ўрин беришган экан. Энди, иккинчи куёв ҳам мардлик кўрсатганидан кейин, меҳмон бўлиб Қайсар олдида келган Гуштоспнинг пинҳон

ишлари Қайсарга маълум бўлди. Қайсар унга қимматли тошлардан ҳадя қилиб, уни ҳалигача тақдирламаганидан узр сўради.

Рум чегарасида Хазар подшоси Илёс ҳукм сураб эди. Рум подшоси (Қайсар) Хазар подшосига хат ёзиб: менга бож тўлашинг керак, деди. У эса хатга жавоб ёзиб, битта баҳодир билан керилма, мен от сурсам аҳволинг ёмон бўлади, – деди. Иккала томон от суришди. Гуштосп Илёсни енгиб, отдан найза билан уриб туширди ва уни Рум Қайсари олдида олиб келди. Бу ғалабадан румликлар хурсанд бўлишди. Рум Қайсари Хазар шоҳига элчи юбориб, у орқали нома берди. Номада: агар Хазар шоҳи бизга бож берса, тинчлик сақланади, деб ёзилган эди. Элчи келиб, Луҳроспга учрашди ва хатни берди. Луҳросп хатни ўқиб хафа бўлди, элчини чақириб: у ўрмонларингда туядай шоғолни енган ким бўлди, кимга ўхшайди, деб сўради. Элчи: сенинг ўғлинг Зарирга ўхшайди, – деди. Луҳросп хат ёзиб, элчига берди ва: биз урушга тайёرمиз, деди. Бироқ иккинчи ўғли Зарирни чақириб, Румдаги у шуҳрати таралган паҳлавон аканг Гуштосп бўлса керак, сен тахту тожни олиб бориб унга топшир, Эронга қайт, бутун Эрон подшоҳлигини ҳам отам сенга топширди, дегин, – деди. Зарир шундай қилди:

Чунин гуфт ки Эрон саросар турост,
Сари тахт бо тоҷи кишвар турост.

Гуштосп хурсанд бўлиб Эронга қайтди, хотини ва отаси уни қучоқ билан кутиб олишди.

ГУШТОСП ПОДШОҲЛИГИ БИР ЮЗУ ЙИГИРМА ЙИЛ ЭДИ. ФИРДАВСИЙНИНГ ДАҚИҚИЙНИ ТУШИДА КЎРИШИ

Фирдавсий Дақиқийни тушида кўради. Дақиқий унга ёзишда давом этишини васият қилади. Дақиқий Гуштосп подшоҳлиги ҳақида минг байт атрофида шеър-достон ёзиб, уни охирига етказолмай ўлдирилган эди. Фирдавсий Дақиқийнинг ёзиб қолдирган байтларни келтиради.

Дақиқийнинг сўзи. Луҳросп тож ва тахтни ўғли Гуштоспга топширгач, Балх шаҳрига келиб, ибодатхонага кириб /хилватга чекиниб / тоат-ибодат билан машғул бўлади. У вақтда араблар ҳозир /дейди Фирдавсий / Маккани қандай муқаддас шаҳар деб билсалар, Балхни шундай шаҳар деб ҳисоблашар эди:

Чу Гуштосп дод Луҳросп тахт,
Фуруд омад аз тахту барбаст рахт.
Ба Балх гузин шуд барон навбахор,
Ки яздонпарастон бадон рўзгор
Мар-он чойро доштанди чунон,
Ки мар Маккаро тозиён ни замон.
Ба-дон хона шуд шоҳи яздонпараст,
Фуруд омад аз чойгоҳи нишаст.
Бубаст он дари офаринхонаро,
Намонд андарў хешу бегонаро.

Гуштосп отаси ўрнини эғаллаб, шоҳлик даврини сурди. Унинг Румдан олиб келган хотини Катоюнни Нохид деб атайдиган бўлишди. У икки фарзанд туғди, бирисининг Исфандиёр, иккинчисини Пашўтан деб атадилар. Бу вақтда Туронда Аржосп деган киши ҳукмрон бўлиб, у Эронга бож тўлар эди.

Йиллар ўтди, Гуштосп саройи олдида бир дарахт ўсди. Унинг номи Зардихиш ёки Зардихушт эди: Дақиқий ривоятига кўра зардуштлиқ дини Гуштосп даврида нур сочувчи бир дарахт сифатида пайдо бўлди. Йиллар ўтиб бу сарв дарахти ўсиб юқорига қирқ, атрофга қирқ тана ўстирди. Унинг шу таналаридан икки айвон қурилди, бариси зардан. Унга Жамшид, Фаридун ва бошқа аждодларнинг суратлари чизилди. Атрофига шоҳ темир қаср қурдириб, тахтини ҳам шу қасрга қўйди. Бу дарахт Кашмирда экилган /ўтказилган / эди. Гуштосп барча подшоҳларга, вилоят ҳокимларига хатлар юбориб, эски динни қўйиб, Кашмир сарви динига киришни, келиб, дуо олишни маслаҳат берди. Йиллар ўтди. Зардушт Пири Эрон шоҳи Гуштоспга: бизнинг динимизда Чин ҳокони ва туркларга бож тўлаш йўқ, деди. Гуштосп унинг гапига кириб: бундан кейин биз уларга бож тўламаймиз, деди. Буни эшитган дев Аржосп /Турон ва Чин хони / олдида бориб: энди сенга Эрон шоҳи Гуштосп бож тўламайдиган бўлди, деди.

Аржосп Аҳриман дев гапини эшитгач, одамларини йиғиб бундай деди: Эронда бир жодугар пайдо бўлибди, у ўзини пайғамбар деб эълон қилиб: мен жаннатда Худони кўрдим, у мени сизларга юборди, Турон хоқонига бож тўламанглар. Энди қўшин йиғиб борамиз, у жодугарни йўқотиб, бурунги динни жорий қиламиз, дебди.

Аржосп /Турон шоҳи / нома ёздириб, икки кекса билан уни Эрон шоҳи Гуштоспга юборди. Мазмуни: сен Каёнийлар хонадонининг атоқли подшоҳи, эшитишимга қараганда, ота-боболаринг динидан воз кечиб, бир жодугар гапига кириб, унинг динини қабул қилибсан, қандайдир дарахт ўтказиб унга имон келтирибсан, бу ишинг яхши эмас. Сен менинг гапимга кирсанг, мен сенга кўп от, бойлик ва қимматбаҳо нарсалар юбораман. Маслаҳатим шуки, у дарахтни кесиб ташла, шохаларини синдир, ота-боболар динига қайт. Гапимга кирмасанг, Турон ва Чин қўшинлари билан бориб, юртингни ер билан яксон қиламан...

Икки кекса бу хатни келтириб, Гуштоспга беришди. Шоҳ сарой аъёнларини чақириб, уларни мактуб мазмунидан хабардор қилди ва: қандай жавоб қиламиз, деди. Йиғинда Зардушт дининг пири Жомосп ҳам бор эди. Шоҳнинг иниси ва мамлакат лашкарбошиси Зарир хатга жавоб ёзишни унга топширишни сўради ва жавоб ёзди: Турон ҳукмрони, номаъқул қилибсан, биз сендан кўркмаймиз, агар уруш қилмоқчи бўлсанг, биз ҳам уруш билан жавоб берамиз, бориб Туронни вайрон қиламиз. Сен Тур авлодидан бўлсанг, биз Эраж авлодиданмиз.

Ниҳоят, жавоб хатини олган Аржосп қўшин тўплаб, саркардаларига берди ва улар Эронга кирдилар:

Даровард лашкар ба Эронзамин,

Ҳама хираву дил пур оганда кин

Гуштосп ўзига яқин турган мўбад Жомоспни чақириб, бўлажак жанг фолини сўради. Жомосп қаттиқ уруш бўлишини, укаси Зарирнинг ҳам ҳалок бўлажagini олдиндан айтди... Ҳақиқатан ҳам қаттиқ жанг бўлиб, ҳар иккала томондан ҳам кўп паҳлавонлар, саркардалар ҳалок бўлди. Урушга Зарир кириб, душманнинг кўп номдор лашкарбоши ва паҳлавонларини ўлдирди. Аржосп ўз қўшинига мурожаат қилиб, ким мардлик қилиб Зарирни енгса, мен ўшанга қизимни бераман, деди. Ҳеч ким овоз бермади. Ниҳоят, уч марта қўшинга қараб: ким майдонга чиқиб Зарирни ўлдирса, тахту-тожимни бераман, деди. Турклардан бир паҳлавон чиқиб: мен жонимни қурбон қилиб бўлса-да, шу топширикни бажаришни бўйнимга оламан, деди. Унга заҳарланган жўпин (қисқа найза) ни бердилар. У Зарирга юзма-юз бормади, балки, билдирмай, атрофини айланиб бориб заҳарли ханжарни отди, ханжар Зарир орқасидан кириб, кўкрагидан чикди, у отдан йиқилди. Турк паҳлавони Зарир оти ва кулоҳини олиб турк подшоси Аржосп ва қўшин олдига олиб келди...

Икки томондан кўп киши қирилди. Ниҳоят, Гуштосп ва унинг ўғли Исфандиёр ва Зарирнинг ўғли Бастур жангга кириб, кўп усул (корнома)лар кўрсатишди. Аржосп ўз қаршисида даҳшатли кучлар турганлигига ишонч ҳосил қилди.

Исфандиёр ҳужум қилиб борар экан, Турон аскарлари ундан урушни тўхтатишини сўрадилар, итоат қилмоқчи бўлдилар. Исфандиёр ўз қўшинига урушни, ўлдириш ва асир олишни тўхтатинг, деб фармон берди. Ҳар иккала томон ўлганларини кўмиш ва ярадорларни олиб муолажа қилиш билан шуғулландилар.

Отаси тахту тожни ўғли Исфандиёрга топширди. Исфандиёр барча вилоятларга (Ҳинд ва Румга) номалар ва «Занд-Авесто» китобини юбориб, уларни ҳам шу динга киритди, мўбад сифатида Жомоспни таниттирди. Исфандиёрнинг бир паҳлавони бор эди – исми Гуразм, у нимадандир норози ва Исфандиёрга нисбатан гина (кинали) сақлаб юрган эди. Ниманидир ундан сир сақлар эди. Исфандиёрнинг тўрт ўғли бўлиб, уларнинг исмлари: Баҳман, Меҳрнўш, Дилафрўз ва Нўшозар эди. Подшоҳ Гуштосп (Балхдан бўлса керак) мўбад Жомосп орқали ўғли Исфандиёрга хат юбориб, тезлик билан етиб кел, деди. Исфандиёр Жомоспдан хабарни билгач, қўшинини Баҳманга топшириб (Эрондан) отаси олдига жўнади. Отаси олдида келганда отаси уни гумон билан айблаб, зиндонбонни чақириб, қўл-оёқларига банд солиб қамаб қўйишни буюрди. Ўғли: мен Сизга қарши бирор иш қилганим йўқ, қайси гуноҳим учун мени банд қилаётирсиз, деб сўради. Жавоб бермай, уни филга боғлаб, далага олиб боришди ва тўрт темирдан устун ясаб ўшанга боғлаб қўйишди.

Подшоҳ Гуштосп Сийистонга бориб унда ҳам «Занд-Авесто» китобини одамларга билдириб, уларга бу динни тарғиб қилмоқчи бошлади. Унда икки йил қолиб кетди, Рустам билан айш-ишрат қилиб кунини ўтказди. Бу хабар Чин хоқони Аржоспга етди. Унга: Балхда фақат ибодат қилувчи Луҳросп ва 700 га яқин аскар қолган, Эрон пойтахти бу ердан узок, Гуштосп эса Навзарда Рустам билан айш-ишратда банд, –деган хабар етди. У паҳлавонлардан бирини яширин юбориб, аҳволни билди ва тарқоқ қўшинларини йиғди...

Қуйидаги байт Дақиқий сўзлари бўлади:

Ба-дӯ боз хонданд лашкарашро,

Гузида саворини кишварашро.

Фирдавсий Дақиқий ишини давом эттирмоқчи эканлигини билдиради:

Кунун разми Аржоспро нав куном,

Ба таъи равон боғ бе хӯ кунам.

Аржосп Кўҳрам деган катта ўғли ва саркардасини чақириб, қўшинни тартибга солишни буюрди: Балхга бориб, барча кишиларини тўғдан ўтказасан, ўзинг билан мингта аскар ол. Гуштоспни бандда кўрсанг бошини кес. Мен Халлухга бориб, тарқоқ қўшинни йиғаман ва тезда сенга етаман.

Балх ибодатхонасида бўлган Луҳросп худога ялиниб: мени ўзинг асра, деб ибодат қилди. Отланиб, гурзини олиб, душманга қарши курашди. Мингта яқин бозордаги одамлар унга кўмаклашди. Луҳросп гурзи билан кўп кишини ўлдирди, одамлар бу Исфандиёр бўлса керак, деб ўйлар эдилар, ҳолбуки, у кекса ибодатгор Луҳросп эди. Бироқ кексалик ва қизитаётган кўёш уни чарчатди, душманлар уриб отдан туширдилар ва баданини қилич билан пора-пора қилдилар.

Кўҳрам кишилари ўлган жангчиларни ёш отлиқ бўлса керак, деб ўйлар эди. Бошини олиб, қизил юзи ва оқ соқолини кўргач, унинг Луҳросп, Гуштоспнинг отаси, тахту тождан воз кечиб ибодат билан банд бўлган чол эканлигини билдирдилар. Балхга кириб, оташкадани вайрон қилишди, саксонга яқин оташпарастларни қилич дамидан ўтказишди.

Гуштоспнинг ҳушёр ва одобли хотини бор эди:

Зане буд Гуштоспро хушманд,

Хирадманду в-аз бад забонаш бабанд.

У отхонадан бир отни олиб унга ўтириб, икки кеча-кундузда етиш мумкин бўлган Сийистонга Гуштосп ёнига етиб борди ва унга: нега бундай ўтириб қолдинг, Балхни турклар босиб олиб, қонга ботирдилар, – деди. Гуштосп унга: ғам ема, катта қўшин билан бориб, бутун Чинни ишғол қиламан, деди. Хотини:

Шаҳаншоҳ Луҳроспро пешни Балх,

Бикуштанду шуд Балхро рӯз талх.

Ҳамон духтаронро бибурданд асир,

Чунин кори душвор осон магир.

Бу гаплардан кейин Гуштосп талафотнинг оғирлигини англаб, Эрон вилоятларининг ҳокимларига мактублар йўллаб, катта қўшин йиғиб, Сийистондан Балхга йўл олди. Икки қўшин ўртасида қаттиқ жанглар бўлди.

Гуштосп турклар қўшинидан қочиб, бир тоққа етди. У тоғ атрофидаги йўлни билар эди, бироқ турк хоқони Аржосп билмас эди. Шунда анча жанг бўлди. Гуштосп Жомоспга бундай деди: сен айтчи, бизни нима қутмоқда? Нима қилишимиз керак? Жомосп унга: сенинг ўғлинг Исфандиёр гуноҳсиз бандда қолиб кетмоқда. У бўлса эди, сени душмандан асраб қолар эди. Гуштосп унга: тўғри айтасан, мен тухматчи, ҳасадчининг гапига учиб, ўғлимга жабр қилдим, кейин пушаймон бўлсам-да, унга эътибор бермадим. Сендан илтимос: отни ол, унинг ёнига бориб узримни айт, тожу-тахтимни унга беришга тайёрлигимни билдир, зудлик билан уни озод қилиб олиб кел, деди.

Жомосп туркча отни олиб, белини ҳам туркча боғлаб, икки учли қулоҳ кийиб йўлга тушди. Йўлда учратган одамлар билан ҳам турк тилида сўзлаб, ўзини турклардан деб кўрсатиб, Исфандиёр олдига етди.

Жомосп Исфандиёр олдига етгач, ҳамма хабарларни унга етказди. Унинг гапларини эшитиб, юрагини юмшатди. Темирчиларни чақириб Гуштосп қўли, оёғи ва бўйнидаги занжирларни кеса бошладилар. Темирчилар ишни тез бажара олмадилар. Гуштосп қўл-оёқларини

ҳаракатга келтириб ўз кучи билан занжирларини узиб ташлаб, ўзи ҳушдан кетди. Ҳушига келгач, уни ҳаммомга олиб бордилар, ундан чиққач, ҳарбий кийимларни кийдирдилар.

Исфандиёр Жомосп билан яраланган иниси шахзода Фаршидвард олдиға келди, унга: сени ким ярадор қилди, мен ўшандан ҳам сенинг, ҳам бобом Лухроспнинг ҳам қасосини олмоқчиман: отамға кина сақлайман, бузилган оташкадалар, қасрлар ва хонадонларнинг обод қиламан, менга Яздон ёрдам берса бўлгани, деди. Иниси Фаршидвард унга: мен нариги саройға кетяпман, отамиз сени устунларға боғлаб қўймаганида, Аржосп келиб бунчалик хунрезлик қилолмас эди, умринг узоқ бўлсин, деб ҳаётдан кўз юмди.

Бародарашро мурда бар зин ниҳод,
Дили пур зи кина лаби пур зи бод.

Исфандиёр инисини от билан тоғ тепасига олиб чиқиб, бир дарахт остиға дафн қилди:

Барор ҳафт ҳафтони чанг аз танаш,
Кафан кард дастору пироханаш.

У тоғдан отаси яшириниб турган тоққа келди. Отаси йиғлаб ўғлидан узр сўради, ичи қора Гуразм кутқусига ишониб, ўғлини бандға гирифтор қилганини эътироф қилди, энди тожу-тахтимни сенға топшираман, - деди. Ўғли эса: менинг тожу-тахтим душманға қарши жанг қилиб қасос олиш ва мамлакатни босқинчилардан озод қилиш, деди.

Исфандиёрнинг банддан озод бўлиб отаси олдиға боргани ва Эрон лашкарларининг уни қувонч билан қарши олганликларини эшитган душман томон-Аржосп хафа бўлди ва шундай эътироф қилди:

Зи туркон касе нест ҳамтой,
Ки гирад ба разм андарун чой.

Аржосп сипоҳини олиб орқаға қайтмоқчи бўлди. Бироқ унинг кўшинида Гургсор деган жангчи бор эди. У келиб Аржоспға: сен битта паҳлавонни деб чекинасанми, бу шаънимизға уят бўлади-ку, мен Исфандиёрға қарши чиқаман, жанг қиламиз, - деди. Аржосп бу гапдан хурсанд бўлиб, унга: офарин, кўшинни сенға топшираман, ғалаба қилсак мамлакатимизнинг ярмини (Чинни) сенға бераман, деди.

Ҳар икки кўшин жангға киришиб кўп одамни ўлдиришди. Исфандиёр майманада 160, майсарада 165 кишини ўлдириб, укалари, бобоси ва бошқа паҳлавонларнинг қасосини олди. Гургсорни каманд билан асирға олиб ўз шоҳи олдиға олиб келди, буни ўлдирмасдан бандға сақланганлар, деди. Бу аҳволни кўриб Аржосп орқаға қайтди.

Исфандиёр ғалаба билан отаси олдиға келди. Қиличдаги қонларни сут билан ювишди. Отаси айтдики, энди асирликка олиб кетилган сингилларингни ҳам кутқариш керак, кейин мен сенға тахти-тожни топшириб, ўзим ибодатхонаға бораман. Ўғли унга сиз бор экансиз, ўғилнинг вазифаси отаға хизмат қилмоқ, деди. Шундай кейин Исфандиёр 12 минг аскарни олиб, Туронға бормоқчи бўлди.

Исфандиёр сингилларини Аржосп аскарлигидан халос қилиш учун кўшинини Балхға олиб келди, турклар паҳлавони Гургсорни ҳам асирликдан ўз олдиға олиб келиб: бизға ёрдам берсанг, туркларнинг шаҳарларини ҳокимлигини сенға бераман, - деди ва ундан Рўйин Даж (Жез Кўрғон) нинг йўлларини сўради. (Рўйин .. жез.. мис, руҳ ва қалай қотишмаси; даж ёки диз.. кўрғон). Гургсор кўрғоннинг уч йўли борлигини Исфандиёрға айтиб берди.

Исфандиёр Жез Кўрғонига етиш учун етти тўсиқни (хафтхонни) енгиб ўтиши керак эди. Ҳар бир тўсиқда нималар борлигини асир Гургсордан сўраб турди ва уларни бир –бир енгди. Улар қуйидаги даҳшатли тўсиқлар эди: 1. Кучли шоғол. 2. Ёиртқич шер. 3. Ўтли аждарҳо. 4. Ғул – жодугар кампир. 5. Симурғ. 6. Сувсиз иссиқ қум саҳроси. 7. Кечиш кийин бўлган дарё. Исфандиёр ҳар бир тўсиқни енгилдан олдин Яздонға илиниб, мадад беришни сўрар эди. У ва жангчилари чексиз мардлик, матонат, ақл топоғонлик ва қахрамонлик кўрсатишди. Ниҳоят, Жез Кўрғонға етиб олишди. Еттинчи тўсиқни енгилдан олдин асир Гургсор Исфандиёрни сўқиб унга ҳақорат сўзлари айтгани учун Исфандиёр буйруғи билан унинг калласи чоғиб ташланди. Исфандиёр аскарлари билан илгарилаб кетди. Улар билан Жез Кўрғонға кириш режасини тузди: туялар қарвони ясаб, сандиқларнинг бир қисмиға дурру-жавохир, бошқа қисмиға паҳлавон жангчиларни яширди. Йигирмадан ортиқ қиличбоғ ва ханжарбозларни савдогарлар либосига ўраб киритди. Уларнинг бошлиғи Аржоспға учрашиб, гавҳар ва олтинлардан совғалар берди, қолган туялар ва сандиқларни

киритиб, хужрага тушириб, савдони бошлаб юборишди. «Савдогарлар» ўзини турли номда танитади. Шулардан бири савдо қила бошлаганда Исфандиёрнинг асирга тушган икки синглиси келиб савдогарлардан Эрондаги аҳволни, Гуштосп ва Исфандиёр ҳақидаги хабарларни билмоқчи бўлишади. Унинг овозини эшитиб турган «савдогар» Исфандиёр гилам орқасига яширинади, сингилларига жавоб бераётганда унинг товушини таниб қолишади. Шунда Исфандиёр уларга: эҳтиёт бўлинглар, биз урушгани келганимиз йўқ, 2-3 кун ҳеч кимга билдирманглар, дейди. Улар юпун кийинган, сув ташиш каби хизматларни бажариб юрган эканлар. «Савдогар бошлиғи» Аржосп олдида бориб: биз жуда қийинчилик билан кела атрофидаги хандақ сувларидан ўтдик. Эсон-омон ўтиб олсак, зиёфат берамиз деган эдик, боргоҳингиздаги катта айвонни берсангиз, зиёфат дастурхонини ёзсак, дейди. Аржосп рози бўлади. Зиёфатга тайёргарлик кўриб, томда олов ёқдилар. Кечаси унинг олови кўринди, кундузи тутуни осмонни қоплади. Оловни кўрган дилидаги Эрон лашкарлари Пашўтан раҳбарлигида ҳужумга ўтишди. Хабар Аржоспга етганида у саркардаларига бутун қўшинни темир қалъадан ташқарига, Исфандиёр қўшнига қарши жангга чақиришни буюрди.

Кечаси бўлганда, Исфандиёр ўша савдогарлик чопонида ҳаракат қилиб, сандиқлардан озуқалар, чопонлар, май чиқарди, йиқилганларга уч қадахдан бериб маст қилди. Исфандиёр Жез Кўрғон ичидаги ўз одамларини уч қисмга бўлди. Бир қисми сарой ўртасида, иккинчи қисми сарой дарвозаси олдида, учинчи қисми зиёфат бўлган жойда. Иккала синглиси ҳам яхши кийиниб, Исфандиёр айтган жойга кутиб туришди. Исфандиёр маст Аржосп хонасига кирганда у уйғонди, орада жанг бўлди, Исфандиёр аржосп калласини кесиб: бу Луҳросп қасосини олиш бўлади, - деди. Ундан кейин ҳам каттиқ жанглар бўлиб, турклар саркардаси Кўхрам ва бошқалар ҳам ҳалок бўлдилар. Жез Кўрғон ёндирилди...

Исфандиёр ғалаба билан отаси олдида қайтди, ғалаба шарафига зиёфат ва майхўрликлар бўлди.

Зи булбул шунидан яке дoston,
Ки бархонд аз гуфтаи бoston.
Ки чу маст боз омад Исфандиёр
Дижам гашта аз хонаи шахриёр.

Исфандиёр онасини ўз уйига олиб кириб, унга отасидан шикоят қилди: отам агар Луҳросп ва укаларининг қасосини Аржоспдан олсанг, улар асирлигидан сингилларингни озод қилсанг, сенга тож-тахтни бераман, деган эди. Мен унинг айтганларини бажо келтирдим, аммо у ваъдасини устидан чиқмади. Онаси унга деди: отангда тож бор, бошқа ҳаммаси (қўшин, мамлакатдорлик ва ш.к. лар) сенинг ихтиёрингда-ку, яна сенга нима керак, у дунёдан ўтса, ҳаммаси сеники бўлади, сабр қилиш керак. Яна шуни ҳам қўшиш керакки, бундан олдинги бобда, Исфандиёр ғалаба билан қайтгач, отаси Гуштосп унга энди тожу-тахтни бериб ўзим узлатга чекинаман деганида ўғли Исфандиёр унга йўқ отажон, сизга тахтда бўлинг, мен хизматингизда бўлай, отага ҳурмат фарзанднинг бурчидир, деган эди.

Онасининг жавобини эшитган Исфандиёр хотинлар билан маслаҳатлашиш хато деганлар ҳақ экан, дейди.

Ки пеши занон рос ҳаргиз мағўй,
Чу гўи сухан боз ёби ба кўй.

Исфандиёр уч кун ичкилик ва гўзаллар билан айш-ишратга фарқ бўлди. Учинчи кун отаси Гуштоспга ўғлининг нияти маълум бўлди. У мўбад (зардушт дини руҳонийси) Жомоспни чақириб, зичга қараб фол очишни сўради. Мўбад фол очганда, ғамгин кайфиятда бўлади. Бу ҳол шохни ташвишга солди. Гуштосп саркардалари ва амалдорларни чақириб, улар олдида Исфандиёрни турғизиб, фикрини сўрайди. Исфандиёр кўпчилик олдида бутун ўтмишни сўзлабберади: отасининг тухматчи гапига ишониб Исфандиёрни банди қилганлиги, бошига оғир кун тушиб, Аржосп қўшинларини қочиб боққа яширгани, отаси унинг олдида Жомоспни юборгани ва Жез Кўрғонга бориш йўлида етти тўсиқни енганлигини, Аржоспни ўлдириб сингилларини банддан халос қилганлигини, отаси бир неча марта тахт-тожни сенга бераман деб ваъда берганлиги, энди паҳлавонлар: тахт-тож кани, деб унинг устидан кулаётганларини гапириб берди. Отаси унга бундай дейди:

Агар тахт хоҳи зи ман бо кулоҳ
Раҳи Сийистон гиру бар каш сипоҳ.
Чу он чо раси дасти Рустам бубанд,
Биёраш ба бозу фиғанда каманд.

Исфандиёр отасининг бу гапига жавобан: у Эрон тахту-тожини кучли жангларида ҳимоя қилган, каёнийларга анча хизмат қилганларга қарши бориш инсофдан эмаслигини, тахт-тож керак эмаслигини айтиб, отаси ҳузуридан кетади.

Онаси Катоюн набирасидан отаси ва бобоси ўрталаридаги баҳсни эшитиб, Исфандиёр энди Рустамга қарши жангга борар экан, деб бувиси Катоюнга айтганлигини Исфандиёрга айтди ва бундай ишни қилмаслик керак, деди. Исфандиёр мен ҳам сиздай ўйлайман, бироқ отам шоҳ Гуштосп шундай буюрса, қандай қилиб бажармай, дейди. Онаси: ўғлим, Рустамни боғлаб келтириш ўзи бўлмайди, ўзинг ва олиб борадиган авлодимиз ҳалок бўлишларингиз мумкин, Сийистондан бошқа жойлар бор-ку, ўша вилоятни забт этиш шартми, дейди.

Тонг отгач, Исфандиёр қарвонга бош бўлиб йўлга чиқди. Йўлда бир жойга келганларида олдларидан икки йўл чиқди: бириси гумбазли йўлга олиб борадиган йўл, иккинчиси Сийистонга олиб борадиган йўл. Қарвон бошидаги туя шунда таппа ётиб олди. Исфандиёр бунинг фоли ёмонлигини англади ва туянинг бошини кесинглар, деди. Шундай қилишди.

Исфандиёр ўғли Баҳманга: Хисрав авлоди эканлигини кўрсатадиган қимматбаҳо кийимларни кий, бошинга гавҳар тақ. Рустам олдига бориб, унга менинг номимдан салом айтасан ва ўргатган гапларимни унга етказасан. Баҳман Рустам олдига келди ва айтди: ўтган замонда анча хизмат қилиб, кўп мукофотлар олгансан. Бироқ Луҳросп тахтга чиққанида ва Гуштосп тож кийганида уларни бориб қутламадинг, ақалли хат ҳам ёзмадинг:

Азон гуфтам бо ту эй паҳлавон,
Ки ў аз ту озурда дорад равон.
Нарафти бадон номвар боргоҳ,
Накарда барон номдорон нигоҳ.
Чу бастаи туро назди шоҳ оварам,
Ба ду бар фаровон гуноҳ оварем.

Шу отасининг гапларини келиб Рустамга етказиши керак эди. От суриб, Ҳирманд дарёсидан ўтиб келаверди. Таҳамтан Зол (Рустамнинг отаси) йўл устида эди. Уни кўриб Баҳман танимади ва унга: Эй деҳқон, Рустам қаерда, мен Исфандиёрнинг ўғлиман, деди. Зол унга: сен Луҳросп авлоди бўлсанг керак, Рустам нахриж овида, сен шошилма, отдан туш, дамингни ол, одамларинг ҳам дам олишсин, май ичишсин, Рустам ҳам келиб қолар, деди. Баҳман унга: отам май ичишни буюрмаган, одам юбориб тезроқ Рустамни чақиртириб бер, деди.

Баҳман нахрижлар ов қилинадиган ўрмонга бориб, кўрдик, бир паҳлавон дарахтни узиб олиб, нахрижни ов қилади. Бу Рустам бўлса керак, деб ўйлади. Бунчалик салобатли паҳлавонни ҳалигача кўрмаган эди. Бунга отам Исфандиёрнинг кучи етармикан, деган фикрни бошидан ўтказди. Рустам уни кўриб кўнглидан бу Гуштосп бўлса керак, деб ўтказди. Баҳман: менинг сенга айтадиган гапларим бор, деди. Рустам унга: аввал тановул қилиб олайлик, кейин қанча гапинг бўлса, гаплашиб оламиз, деди. Рустам нахриж (кийик) гўштини ея бошлади, Баҳман унчалик рағбат билдирмади. Рустам унга: сен кам нарса ер экансан, қандай қилиб хафтон тўсиқларини парчалаб ўтдинг, деди. Баҳман унга: кам есам ҳам яхши жанг қиламан, – деди. Тановул (хўрок)дан кейин отларга ўтиришиб йўлга тушишди. Баҳман Исфандиёрдан салом етказди. Суҳбатларида анча гап бўлди. Рустам деди: мен ҳаммавақт подшоҳларни ҳурмат қилдим ва хизмат қилдим:

Надидаст кас бант бар пойи ман,
Набигрифт пили чаён чойи ман.

Отанга бориб айт, келса подшоҳ олдига бирга борамиз, аскарларга хазинадан тортиқлар берамиз. Ақл билан тотув яшашимиз керак. Баҳман келиб отасига Рустам сўзларини айтди. Бироқ отаси ўғлини койиди: сен болалик қилибсан, саркаш билан дуруст муомала қилолмабсан, деди.

Исфандиёр Ҳирманд дарёси бўйига келди, Рустам ҳам шу дарё қирғоғига келиб, лутфи хуш билан Исфандиёрга ҳурмат билдирди. Иккаласи ҳам эҳтиром оҳангида гаплашди. Рустам Исфандиёрга: сен менинг уйимга меҳмон бўлиб, тузимни ичсанг жуда хурсанд бўлардим, деди.

Бироқ Исфандиёр: агар мен ундай қилсам, подшоҳ отам Гуштоспнинг буйруғимни бажармаган бўламан ва унинг ғазабига гирифтор бўламан, яхшиси сен ўз оёғинга кишан сол, мен сени шоҳ олдида олиб борай, - дейди. Рустам унга: бу менинг шаънимга иснод бўлади, дейди:

Набинад маро зинда бо банд кас,
Ки равшан равонам баринасту бас.

Исфандиёр қайтиб, бу гапни отаси гувоҳ қилиб юборган саркарда Пашўтанга айтади. Бу киши бориб Рустам жавобини Гуштоспга етказди.

Рустам ҳам отаси Зол олдида келиб масалани унга тушунтиради. Зол ўғлига: бу таклиф чакки бўлибди, оқибати ёмон бўлади. Сен кўп хизмат қилгансан, ёшинг ҳам катта, ақлинг ҳам шоҳниқидан ўткирроқ деди:

Бузурги-ву аз шоҳ донотарй,
Ба марди-ву гурдй тавонотарй.

Рустам ўз айвонига қайтиб тушлик қилди, кейин оти Рахшни эгарлашни буюрди:

Бифармуд то Рахшро зин кунанд,
Ҳамон зин ба ороиши Чин кунанд.
Шавам боз гўям ба Исфандиёр,
Кучо кор моро гарифтаст хор.

Рустам отига миниб, гурзини кўтариб дарё бўйига келди. Унга Исфандиёр билан мунозарага киришди. Исфандиёр Рустамнинг отаси Золни Симурғ тоққа олиб бориб ҳаром-ҳариш гўштлар билан боқиб ўстирганини таъна оҳангида эслатди. Рустам бобоси Сом пок авлоддан бўлганини ва қилган хизматларини айтди. Исфандиёр ҳам ўз асл-насаби каёнийлардан эканлигини мақтаниб гапирди ва жангларда кўрсатган қахрамонликларини эслатди. Икки паҳлавоннинг бири-бирига қилган гиналари (гила-гузори) охирида суҳбат ғазаб ва таъна оҳангига кўтарилди. Исфандиёр Рустамга деди:

Салехат ҳамма чангро соз кун,
Азитпас мапаёмо бо ман сухун.
Пагоҳ ой дар чанги ман чорасоз,
Макун зин сипас кор бар худ дароз.
Ту фардо бибини бар овардгоҳ,
Ки гетй шавад пеши чашмат сиёҳ.
... Бағду гуфт Рустам ки эй шерхўй,
Туро гар чунин омадаст орзуй.
Туро бар таги Рахш меҳмон кунам,
Саратро ба гўпол дармон кунам.

Рустам ва Исфандиёр яккама-якка курашга чикдилар. Гурзи, қилич ишга тушди, ниҳоят ўқ-ёйдан отишдилар. Исфандиёр ёйдан ўқ отишда жуда уста эди, унинг отган ўқ-ёйлари нишонга тегмасдан қолмас эди. Рустамнинг оти Рахшга бир неча ўқ тегди, Рустамнинг жавшанидан (совут) ҳам бир неча ўқ ўтиб, уни беҳол қилди. Рустам Рахшдан тушди, Рахш айвонга томон борди. Рустам баландликка чиқди. Буни кўрган Исфандиёр: мен сенинг катта паҳлавонлигинг биламан, агар кўлингни боғлаб келсанг, подшоҳ (Гуштосп) олдида олиб бораман, деди. Рустам унга: бугун кеч бўлди, бориб яраларни боғлайлик, эртагача жангни давом қилдирамиз, деди. Бу орада Рустамнинг отбоқари нега Рустам келмади, деб Эрон кўшинлари томонига бориб, унга яқин жангчиси билан Эрон аскарларига қарши жанг қилди, бу жангда Исфандиёрнинг икки ўғли ўлди.

Рустам ўз айвонига қайтгач, уни отаси Зол кўрди ва бунинг муолажасини Симурғдан сўраш керак, деди. Симурғ патини тутатдилар. Симурғ ёрдамга келиб тумшуғи билан от баданидан олтига ва Рустам баданидан ҳам шунча ўқни териб олиб, қанотлари билан силади, яралар тузалди. Симурғ Рустамга: сен нега Исфандиёр билан жангга кирдинг, уни рўйинтан (жезтан) дейдилар. Уни енгилш йўлини мен сенга ўргатаман, деди. Рустам Зол ва Симурғ дарё бўйига боришди. Симурғ бир газни сакратувчини Рустамга кўрсатди: шундан кесиб оласан, ўқ ясаб Исфандиёр кўзини чоғлаб отасан, шу йўл билан уни енгилш мумкин, деди ва учиб кетди.

Эртаси эрталаб яна булар жанг майдонига чикдилар. Исфандиёр ўз таклифини такрор қилди. Рустам эса: сен мени хўрлашни қўй, кел, мен хазинани очиб сенга қимматбаҳо тошлардан

берай, юзлаб куллар берай, қўл-оёғимни боғлайман шоҳ олдиға олиб бор, у нимани бюурса, ўлдирадими, бошқа иш қиладими, у қилсин, – деди.

Исфандиёр яна дўқ-дабдаба билан Рустамни таҳқир этди, уни сағзий (сағз қабиласининг одами) деб камситди ва жангга даъват қилди. Рустам Симурғ ўргатган газдан ясалган ўқни камонига қўйиб, осмонга қараб худога ёлворди, менда гуноҳ йўқ, эрта қиёматда мени гуноҳкор ҳисобламаслигини ўтиниб сўрайман, деб, Исфандиёр кўзини чоғлаб отди. Ўқ бориб унинг кўзига тегди. Жаҳон унга қоронғу бўлди:

Бизад тир бар чашми Исфандиёр,
Сияҳ шуд чаҳон пеши он номдор.
Ҳам овард болои сарви саҳй,
Аз ў дур шуд донишу фарраҳй,
Нигун шуд сар шаҳри яздонпараст.
Бияфтод чотти камонаш зи даст.

Исфандиёр кўзидан ўқни суғуриб олди, ундан анча қон окди. Ўғли Баҳман яқинроқ келиб аҳволдан хабар топди ва саркарда Пашитунга айтди, икковлари Исфандиёр олдиға келиб кийимларини йиртиб, унинг кўзини боғладилар. Рустам яраланган Исфандиёр олдиға келиб йиғлади: шунча жангларда бўлиб Исфандиёрдай отда устувор ўтирадиган паҳлавонни кўрмаган эдим, деди. Исфандиёр Рустамга мурожаат қилиб деди: энди мен ўламан, Рустам, сендан илтимосим шуки, менинг ўғлим Баҳманни тарбия қил ва Эрон тахтига ўтказ. Рустам бу таклифни жону-дили билан қабул қилди. Исфандиёр саркарда Пашўтанга айтди: бориб шоҳ отам Гуштоспга айт, энди тахтиға бемалол ҳукмронлик қилсин...

Ки: бар ман зи Гуштосп омад ситам.
Ҳам он гаҳ бирафт аз танат чони пок,
Тани хаста афганда бар тира хок.
Бигуфт ину барзад яке тез дам.

Исфандиёр ҳасрат билан жон берди. Рустам қаттиқ қайғуриб, саркарда Пашўтан олдиға келиб ўз тўнини пора-пора қилди... Фирдавсий Исфандиёрнинг дафн маросимини ниҳоят даражада катта маҳорат билан тасвир қилади. Шу дафн маросимида саркарда Пашўтан Гуштосп олдиға келиб, унга таъзим қилмай, шундай таънали сўзларни айтди:

Писарро ба хун доди аз баҳри тахт,
Ки маҳ тахт бинод чашмат ма бахт.

Сен ўғлингни тахт денгизи учун қонга бердинг, тахтни кўрганингда кўзларинг хурсанд бўлмайди. Пашўтан мўбад (пир) Жомосп олдиға келиб унга ҳам ўтли сўзлар айтди:

Бигуфт ину рух сўйи Чомосп кард,
Ки эй шуми бадкешу бадзод март,
Зи гетй надони сухан чуз дурўғ.
Ба қаччи гирифти зи ҳар қас фурўғ.
Миёни қаён душманй афганй,
Ҳаме ин бадон он бадин барзанй.
....Бузурге ба гуфтори ту кушта шуд,
Ки рўзи бузургон ҳама гашта шуд.
Ту омўхти шоҳро роҳи қач,
Аё пири бироҳу кўтоҳу қач.
Ту гуфти ки хуши ял Исфандиёр
Бувад бар қафи Рустам номдор....

Рустам Исфандиёр васиятиға ва унга берган ваъдасиға биноан Исфандиёр ўғли Баҳманни Зобулистонда сақлади, унга базм ва расм (уруш) қоидаларини астойдил ўргатди. Орадан кина кўтарилди. Мўбад Жомосп Гуштосп олдиға келиб: набирангга хат ёзиб, уни чақир ва олдинга сақла, деб маслаҳат берди. Хат ёзилди. Рустам хатни ўқиб, Баҳманни яхши кийинтириб, от ва аслаҳалари билан икки манзил кузатиб, бобоси Гуштосп олдиға юборди. Бобоси уни кўриб қувонди.

КУТЛОБ**QUTLUG' 80 YOSHGA QUDRATLI ILM KARVONI BILAN**

Haqiqiy olim – sermeva daraxtga o'xshaydi. Chunki sermeva daraxtning insonlarga ko'p foydasi tegadi. Filologiya fanlari rivojiga 60 yildan ziyod beminnat xizmat qilgan, Olimlikning sarmashaqqat yo'llarini matonat bilan bosib o'tayotgan, uni odamiylik fazilatlarini bilan bezab kelayotgan benazir olim, filologiya fanlari doktori, professor, ko'plab shogirdlarning sevimli ustoz, odamoxun, kamtar inson Ibodulla Kamolovich Mirzayev sermeva daraxtga o'xshaydi. Uning mazmunli hayoti, umr va ilm yo'llari bugun o'sib kelayotgan yosh avlodga har jihatdan namuna bo'larlidir.

Professor Mirzayev Ibodulla Kamolovich 1946-yilda Surxondaryo viloyatining Jarqo'rg'on (hozirgi Qumqo'rg'on) tumaniga qarashli Yangiqishloqda tug'ilgan, 1962-yilda Jarqo'rg'on tuman «Surxon» davlat xo'jaligidagi 3-son o'rta maktabni, 1967-yilda SamDU chet tillar fakultetini, 1974-yilda Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) davlat universiteti roman filologiyasi kafedrasi aspiranturasini, 1989-yilda shu universitetning turkiy filologiya kafedrasi doktoranturasini tamomlagan, 1975-yilda Leningrad davlat universitetida O'zbekiston fan arbobi, mashhur tilshunos, shoir-tarjimon, professor S.N.Ivanov va dotsent N.N.Teterevnikovalar rahbarligida nomzodlik, 1992-yilda O'zFA Tilshunoslik institutida professor S.N.Ivanov ilmiy rahbarligida doktorlik dissertatsiyalarini yoqlagan.

Professor Ibodulla Kamolovich Mirzayev o'zbek tilshunosligi, tarjimashunoslik va lingvopoetika yo'nalishlarining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan *iste'dodli olimdir*.

Olim 700 dan ortiq ilmiy ish, jumladan, monografiya, darslik va o'quv qo'llanmalar muallifidir. Shuningdek, u o'zining ko'p yillik ilmiy-pedagogik faoliyati davomida 90 dan ortiq magistr, 12 ta fan doktori (DSc), 24 nafar falsafa doktori va ilmiy kadrlar tayyorlashga katta hissa qo'shgan mahoratli *ustoz*, «*Tahliliy o'qish*» innovatsion ta'lim metodi hamda qator ilmiy-akademik loyihalar, jumladan, «Ilmiy tarjima» laboratoriyasi, «Til, ta'lim, tarjima», «Alisher Navoiy» singari xalqaro elektron jurnallar asoschisi hisoblanadi. **Shu bilan birga, ustoz «Ayniy vorislari» xalqaro elektron jurnali tahririyati a'zosi sifatida ham samarali ishlamoqdalar.**

Ustozning navoiyshunoslik hamda tarjimashunoslik sohalaridagi nazariy izlanishlari, jahon ilmi va adabiyotining noyob durdonalarini, xususan, professor Y.E.Bertelsning «Navoiy va Jomiy», «Nizomiy va Fuzuliy» (2000 b.); professor Ferdenand do' Sossyurning «Umumiy tilshunoslik kursi» (260 b.); professor V.G.Gakning «Fransuz tili nazariy grammatikasi» (900 b.); «Fransuz va rus tillarining qiyosiy tipologiyasi» (299 b.); 40 dan ortiq rus va jahon tilshunoslarining eng dolzarb mavzularda yozilgan maqolalarini; rus, fransuz, ingliz, qozoq adiblarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilishdagi xizmatlari ham alohida e'tirofga munosib.

Professor I.K.Mirzayev o'zbek, fransuz, rus, ingliz, tojik tillarini yaxshi biladigan poliglot filolog, Xalqaro Turon FAning akademigi, I darajali «Mehnat faxriysi» va «Ma'rifat fidoyisi» unvonlari sohibidir.

O'zbekiston ilm-faniga munosib ulush qo'shib kelayotgan, o'z umrini uning ravnaqiga bag'ishlagan, respublikamiz va undan tashqari hududlarda tanilgan, bir necha til egasi, poliglot olim, beqiyos tilshunos, adabiyotshunos, tarjimashunos Ibodulla Kamolovich Mirzayev muborak **80 yoshni** qarshilamoqdalar. Biz bu ulug' ayyom bilan Ustozni samimiy tabriklaymiz. Ustozning serfayz oila, el xizmatiga kamarbasta farzandlar va shirin-shakar nevaralar davrasi, iste'dodli shogirdlar, ilmga chanqoq talabalar, chin do'stlar qurshovidagi ilm-ma'rifat nuriga chulg'angan umr karvonlari bardavom bo'lsin, deymiz.

«Ayniy vorislari» xalqaro elektron jurnali tahririyati

MUBORAK 70 YOSH SARHISOBI

G'ayrat Nekovich Murodov tarixiy roman poetikasi va strukturalizm bo'yicha fundamental tadqiqotlar yaratgan, qariyb 50 yildan ziyod pedagogik faoliyat yuritib, ko'plab yuqori malakali kadrlar tayyorlashga munosib ulush qo'shgan, qator ilmiy darajali shogirdlar yetishtirgan taniqli adabiyotshunos olim, mohir pedagog, bag'rikeng ustozdir.

G'ayrat Murodov 1956-yilda G'ijduvon tumanida tug'ilgan. U Buxoro davlat pedagogika instituti o'zbek filologiyasi fakultetini imtiyozli diplom bilan tugallagan. 1977-yildan hozirga qadar Buxoro davlat universitetida o'qituvchilikdan professorlikkacha bo'lgan sharaflari yo'lni bosib o'tdi. Hozirda BuxDU o'zbek tili va adabiyoti kafedrasini professori, filologiya fanlari doktori sifatida talabalarga saboq berib kelmoqda. Adabiyotshunos olim romanchilik, struktural poetika, semiotika sohalari bo'yicha tajribali mutaxassis. Bu sohalardagi ishlari Kanada, Turkiya, Rossiya, Germaniya, Ozarbayjon, Qozog'istonda nashr etiladigan nufuzli jurnal va ilmiy to'plamlarda e'lon qilingan.

G'.Murodov 1988-yilda professor E.A. Karimov rahbarligida «Tarixiy shaxs va badiiy to'qima» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 2018-yilda akademik B.A. Nazarov ilmiy maslahatchiligida «Tarixiy romanning mushtaraklik va o'ziga xosliklar uyg'unligi muammolari» mavzusidagi doktorlik tadqiqotini himoya qilgan. «Amir Temur abadiyati» (1994), «Moziy va badiiy adabiyot» (1994), «Tarixiy jarayonning badiiy talqini», «Tarixiy roman: genezisi, keyingi taraqqiyoti» (2005), «Tarixiy romanda syujet muammosi» (2008), «Miqyos va qiyos» (2009), «Elparvar ijodkor» (2009), «Yorug'lik odami» (2016), «Hayrat va samimiyat kuychisi», «Qalbim – dunyodagi eng dilbar kitob», «Shoir qalbi navolari» (2017), «Badiiy matnda belgi munosabatlari» (2019, hammualliflikda) monografiya va risolalari chop etilgan. 2012-yili uning «Dunyo kemasi», 2026 yilda «Ishq daftari» she'riy to'plamlari nashr etilgan. Olim xalqaro «Research Focus» ilmiy jurnali tahririyati a'zosi. BuxDU huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi 03/04.06.2021. Fil.72.09 raqamli Ilmiy kengash raisi va DSc. 03/04.06.2021. Fil.72.03 raqamli Ilmiy kengash a'zosi hamda Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 raqamli Ilmiy kengash a'zosi sifatida faoliyat ko'rsatgan. 2002-2011 yillarda «Buxoro universiteti» gazetasida bosh muharrir lavozimida ishlagan.

G'.Murodov – mahoratli muharrir hamdir. Bu yo'nalishda olim o'ttizdan ortiq buxorolik yosh ijodkorlarning she'riy kitoblarini chop etishda ishtirok etgan, professor T. Qorayevning «Tanlangan asarlari» ikkinchi jildini hamda fizik va lirik Mustaqim Rofiyning «Ko'ngilga yo'l» she'riy majmuasini nashrga tayyorlagan. Taniqli turkman shoirlari Maxtumquli, Zaliliyning salmoqli to'plamlariga so'zboshi yozgan.

G'.Murodov universitet talaba va magistrantlariga «Jahon adabiyoti tarixi», «Jahon adabiyoti muammolari», «Strukturalizm va semiotika» fanlaridan ma'ruza o'qib, seminar va amaliy mashg'ulotlarni o'tib kelayotir. Uning darslari mazmundorligi, intellektual saviyasi, qiziqarliligi bilan ajralib turadi. Universitet, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari talabalari uchun 3 ta testlar to'plami, 2 ta namunaviy dastur nashr ettirgan. Vazirlik grifi asosida «Xalq amaliy bezak san'ati va badiiy adabiyot»

(2021), «Zamonaviy o'zbek adabiyoti va adabiy jarayon (tarixiy roman misolida) » (2022), «Adabiyotshunoslik nazariyasi. Epik tur janrlari» (2022) o'quv qo'llanmalari, shuningdek, «Tarixiy roman taraqqiyoti» (2017), «Tarixiy roman» (2019) o'quv-metodik qo'llanmalari chop etilgan.

G'.Murodov – O'zbekiston Jurnalistlar uyushmasi (1982), O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi (2020) a'zosi. Samarali pedagogik faoliyati uchun «O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 35 yilligi» va «Buxoro davlat universiteti 95 yilligi» esdalik nishonlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar hamda Ta'lim vazirligining Faxriy yorliqlari bilan taqdirlangan.

Hozirga qadar u ikki nafar fan doktori (DSc) va olti nafar filologiya bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) tayyorlagan.

Muhtaram ustoz mustaqillikning 35 yilligi munosabati bilan ta'sis etilgan ko'krak nishoni hamda 1-oktabr – «Ustoz va murabbiylar kuni» munosabati bilan «Oliy ta'lim a'lochisi» ko'krak nishoni bilan taqdirlandilar.

Mohir pedagog, ko'plab shogirdlarning ustози, taniqli adabiyotshunos G'ayrat Murodov qutlug' 70 yoshga to'ldilar. Shu munosabat bilan ustozni samimiy qutlaymiz. Ustozga Yaratgandan yashash va yaratish zavqi, uzoq umr, kuch-quvvat, ijodiy parvozlar tilaymiz!

«Ayniy vorislari» xalqaro elektron jurnali tahririyati

ILM NURI VA ODAMIYLIK BILAN BEZANGAN UMR

Nazarova Saida Axmedjanovna 1966-yil 7-oktabrda Buxoro shahrida ishchi-xizmatchi oilasida tug'ilgan. S.A.Nazarova 1973-1983-yillarda Buxoro shahridagi 17-son o'rta umumta'lim maktabida tahsil olgan va uni oltin medal bilan tamomlagan. 1983-yilda Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zMU)ning o'zbek filologiyasi fakultetiga qabul qilingan. 1988-yilda mazkur fakultetni imtiyozli diplom bilan tugatgan.

U o'z mehnat faoliyatini 1988-yilda Buxoro davlat pedagogika instituti (hozirgi BuxDU)ning o'zbek tilshunosligi kafedrasida assistent-o'qituvchi lavozimida boshlagan. 1997-yil 24-oktabrda O'zRFA Tilshunoslik instituti qoshidagi DK 015.31.01 raqamli Ixtisoslashgan kengash yig'ilishida 10.02.02 – Milliy tillar (o'zbek tili) ixtisosligi bo'yicha filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun professor H.G'.Ne'matov rahbarligida bajarilgan «Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan.

S.A.Nazarova 1999-2002-yillarda BuxDU o'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi; 2002-2005-yillarda kafedra doktoranti; 2006-2007-yillarda BuxDU Ilmiy kengashining kotibi; 2007-2008-yillarda filologiya fakultetining o'quv ishlari bo'yicha dekan muovini; 2011-2014-yillarda mazkur fakultetning ilmiy ishlar bo'yicha dekan muovini; 2008-yildan 2023-yilning 1-oktabrigacha kafedra dotsenti lavozimlarida faoliyat yuritgan. 2009-yil 26-noyabrda dotsent unvoni berilgan. U 2023-yildan kafedra professori lavozimida mehnat faoliyatini davom ettirmoqda. 2024-yil 30-noyabrda professor unvoniga sazovor bo'lgan.

S.A.Nazarova – o'z sohasi bo'yicha yetuk mutaxassislardan biri. Olima yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirishga, mamlakatimizda o'zbek tili milliy grammatikasi, sintaktik qurilishi, tilshunoslik nazariyasi masalalari, o'zbek tili substansial sintaksisi, pragmatik lingvistikasi, sotsiopragmatikasi, gender lingvistikasi sohalarini o'rganish va rivojlantirishga munosib hissa qo'shib kelmoqda. Hozirgi vaqtda olimaning «Hozirgi o'zbek tili (Sintaksis)» darsligi va shu nomdagi o'quv qo'llanmasi respublika oliy ta'lim muassasalarining filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi talabalari uchun tavsiya etiladigan asosiy adabiyotlar sirasidan o'rin olgan. Uning «Hozirgi o'zbek tili (Sintaksis)», «O'zbek tili sintaksisi» darsliklari, «Hozirgi o'zbek tili (Sintaksis)», «Nazariy tilshunoslik amaliyoti» nomli o'quv qo'llanmalari hamda «Sistem tilshunoslik asoslari», «So'z birikmasini o'rganish», «Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalar» modulini o'qitish» kabi o'quv-usuliy qo'llanmalari ta'lim jarayonida keng qo'llanilmoqda.

Olima o'z izdoshlari bilan o'zbek substansial tilshunosligining rivojlanishiga samarali hissa qo'shib kelmoqda. Uning rahbarligida ikki nafar tadqiqotchi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qilgan. Mohir pedagog talabalarni turli tanlovlar, loyihalar, olimpiadalarga tayyorlashda va ishtirok etishida ko'maklashib, ijobiy natijalarga erishgan.

Saida Nazarova o'quv jarayoni, ilmiy-tadqiqot faoliyati va tashkiliy-uslubiy ishlarni samarali bajarish va boshqarishda katta tajribaga ega. U kasbiy mahoratini muttasil oshirib boradi, o'z ustida

ishlashga va bo'lg'usi filologlarning intellektual salohiyatini yuksaltirishga alohida e'tibor qaratadi. Uning «So'zlarning birikish omillari va usullari» (2013), «So'z birikmasi sintaksisi substansial talqinda» (2015), «O'tli birikmalarning badiiy nutqda voqelanishi» (2021), «Ismli birikmalar» (2021) nomli monografiyalari va «O'tli birikmalar lisoniy imkoniyat voqeligi sifatida» (2016), «Fe'lli birikmalarning lisoniy imkoniyatlari» (2017) nomli risolalarida so'z birikmalarining lisoniy va nutqiy imkoniyatlari ochib berilgan.

Ahamiyatli jihati, olimaning tadqiqotlari o'zbek tilshunosligida substansial lingvistikaning ravnaq topishi, ayniqsa, Buxoro tilshunoslik maktabida substansial sintaktik yo'nalishni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Saida Nazarova 10.00.01 – O'zbek tili ixtisosligida «O'zbek tilida so'z birikmalarining lisoniy qurilishi va nutqiy voqelanishi» mavzusidagi filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasini 2026-yil 20-avgustda BuxDU huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.Fil.08.07 raqamli Ilmiy kengash yig'ilishida muvaffaqiyatli himoya qildi. Hozirgi vaqtda o'zbek tili substansial sintaksisi hamda zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlarida ilmiy tadqiqotlarini davom ettirmoqda. Ilmiy izlanishlari natijasida 4 ta monografiya, 2 ta risola, 3 ta darslik, 2 ta o'quv qo'llanma, 6 ta o'quv-usuliy qo'llanma, yuzdan ortiq ilmiy maqola va tezislarni nashr etilgan. Shuningdek, S.A.Nazarova BuxDU huzuridagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajalar beruvchi PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09 raqamli Ilmiy kengash a'zosi sifatida faoliyat ko'rsatgan. BuxDU huzuridagi DSc.03/04.06.2021.Fil.72.09 raqamli Ilmiy kengash qoshidagi Ilmiy seminarining a'zosi sifatida samarali faoliyat olib borgan. Shu bilan birga, u «Ayniy vorislari» xalqaro elektron jurnalining tahririyati a'zosi sifatida ham samarali ish olib bormoqda.

Saida Nazarova umr bahorlarining 60 dovoni oldida turibdilar. Shu munosabat bilan aziz ustoz, chin do'st, nigohi tiyrak olim, munis ayol, mehri ummon ona kabi ko'plab insoniy rubbalarga sazovor bo'lgan ulug' qalb sohibasini samimiy qutlaymiz. Yashash va yaratishning zavqli onlarini dilga dildosh insonlar bilan birga o'tkazish saodatini tilaymiz!

«Ayniy vorislari» xalqaro elektron jurnali tahririyati

FILOLOGIYA ILMIDAGI YANGI QADAMLAR

Hamroyeva Nafisa Nizomiddinovna – Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi dotsenti. Olima filologiya fanlari doktori, professor Toirova Guli Ibragimovna ilmiy rahbarligida 10.00.01 – O‘zbek tili ixtisosligi bo‘yicha «Fatik muloqotning ijtimoiy-madaniy va kognopragmatik tadqiqi (salomlashish, minnatdorchilik, xayrlashish misolida)» mavzusidagi filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2026-yil 10-iyuldagi 387/1-sonli qarori bilan unga filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi berildi.

Iqtidorli olima va ilmiy rahbarni ushbu yutuq bilan samimiy tabriklaymiz. Uning keyingi ilmiy-pedagogik faoliyatiga yuksak parvozlar tilaymiz.

Nazarova Dildora Ilxomovna – Buxoro davlat tibbiyot instituti o‘zbek tili va adabiyoti, rus tili, ingliz tili kafedrasi dotsenti. Olima filologiya fanlari doktori, professor Quvvatova Dilrabo Habibovna ilmiy maslahatchiligida 10.00.14 – XX asr o‘zbek adabiyoti va hozirgi adabiy jarayon ixtisosligi bo‘yicha «Yangi o‘zbek she‘riyatida vazn va mumtoz janrlarining takomil xususiyatlari» mavzusidagi doktorlik (DSc) dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2026-yil 24 sentabrdadagi 390/4-sonli qarori bilan unga filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi berildi.

Iqtidorli olima va ilmiy maslahatchini ushbu yutuq bilan samimiy tabriklaymiz. Uning keyingi ilmiy-pedagogik faoliyatiga yuksak parvozlar tilaymiz.

Axmadova Dilnura Ashraf qizi – BuxDU professori, filologiya fanlari doktori (DSc) Mehriniso Abuzalova ilmiy rahbarligida 10.00.01 – O‘zbek tili ixtisosligida filologiya fanlari bo‘yicha «O‘zbek tilida kasallik nomlari leksik qatlami» mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini Buxoro davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.Fil.08.07 raqamli Ilmiy kengashda (2026-yil 2-iyun) muvaffaqiyatli himoya qildi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2026-yil 26-avgustdagi 388/1-son qaroriga muvofiq filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi.

Yosh olima va ilmiy rahbarni bu yutuq bilan qutlaymiz. Ularning keyingi ishlarida yuksak parvozlar tilaymiz.

To‘xtayeva Dilafruz Ashurovna – Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası o‘qituvchisi. U filologiya fanlari doktori (DSc), professor Bibish Jo‘rayeva ilmiy rahbarligida 10.00.01 – O‘zbek tili ixtisosligi bo‘yicha «O‘zbek tilida darajalanishning yondosh hodisalarga munosabati (O‘zbek xalq maqollari misolida)» mavzusidagi falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini Buxoro davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.Fil.08.07 raqamli Ilmiy kengashda (2026-yil 24-mart) muvaffaqiyatli himoya qildi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2026-yil 8-maydagi 385/1-son qaroriga muvofiq filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi.

Yosh olima va ilmiy rahbarni bu yutuq bilan qutlaymiz. Ularning keyingi ishlarida yuksak parvozlar tilaymiz!

Norquchqorov Sherali Shavkatzoda – Buxoro davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi. U filologiya fanlari doktori, professor Jumaqul Hamroyev ilmiy rahbarligida 10.00.05 – Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti (tojik tili va tojik adabiyoti) ixtisosligi bo‘yicha «Fors-tojik she‘riyatida vazn va qofiyaning o‘rganilish muammolari (Sayid Muzaffaraliyning «Shajarat ul-aruz» asari misolida)» mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2026-yil 26-avgustdagi 388/1-sonli qarori bilan unga filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasi berildi.

Iqtidorli olim va ilmiy rahbarni ushbu yutuq bilan samimiy tabriklaymiz. Ularning keyingi ilmiy-pedagogik faoliyatiga yuksak parvozlar tilaymiz!

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
SADRIDDIN AYNIIY HAYOTI VA IJODIGA DOIR TADQIQOTLAR			
1.	<i>Muxammedova Xulkar Eliboyevna</i>	Sadriddin Ayniy va Apton Sinkliya ijodida ijtimoiy realizm	6
FOLKLORSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI			
2.	<i>Axmedova Shoira Nematovna</i>	Одил Ёкубовнинг адабий-танқидий қарашлари ҳусусида	10
3.	<i>Чориев Таваккал Равшанович,</i>	Талқини рамзӣ-мачозӣ ва лингвопоэтикии концептҳои «гул» ва «булбул» дар идиостили Чомӣ ва Навоӣ	15
4.	<i>O'rayeva Darmon Saidaxmedovna, Bafoyeva Maftuna Botir qizi</i>	O'zbek xalq lirik qo'shiqlari matnlarida raqam ramzlari	25
5.	<i>Safarova Hilola Oxunjonovna, Quvvatova Dilrabo Xabibovna</i>	Jo'ra Fozilning «Tiramoh armonlari» romanida ijtimoiy vogelik ifodasi	30
6.	<i>Davronova Shohsanam G'aybulloyevna, Qalandarova Gulzira G'ayrat qizi</i>	Erkin Samandarning «Jaloliddin Manguberdi» romanida Jaloliddin Manguberdi obrazi	34
7.	<i>Муртазаева Феруза Рашитовна</i>	Проблема репрезентации домашнего насилия в литературе ххi века: на материале романа американской писательницы Колин Гувер «Всё закончится на нас»	39
8.	<i>Istamova Shoxida Maxsudovna</i>	«Tutash olamlar» romanida tarixiy-sakral makonning xronotopik funksiyalari	43
9.	<i>Турсунова Насиба Хамроевна</i>	Ирим айтимларининг тасниф қилиш мезонлари	48
10.	<i>Axmedova Sarvinoz Hikmatovna, Habibova Dilsora Muzaffar qizi</i>	Ingliz va o'zbek adabiyotida «uy» va «begonalik» konseptlarining qiyosiy talqini	55
11.	<i>Primova Ro'zigul Abduqodirovna</i>	Mustaqillik davri o'zbek nasrida urush mavzusi	60
12.	<i>Narzulloyeva Nilufar Sayfulloyevna</i>	Qon va suyakning ranglar bilan bog'lanishi	64
13.	<i>Usmonova Mohidil Laziz qizi</i>	Noqis adabiy merosi manbalari	69
TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK MUAMMOLARI			
14.	<i>Albina Haas, Ruziev Yarash Bozorovich</i>	Lisoniy shaxs shakllanishida ona tilining roli: Leo Vaysgerber konsepsiyasining antropotsentrik talqini	74
15.	<i>Yuldasheva Dilorom Nigmatovna, To'xsanova Dinora Xudoyberdi qizi</i>	Ba'zi frazeologik birliklarning lingvoma'naviy xususiyatlari («Kecha va kunduz» asari misolida)	80
16.	<i>Sharipova Maftunaxon Jamshid qizi</i>	O'zbek paremiologiyasida «it» konsepti: obraz, metafora va baho	87
17.	<i>Raximova Shaxnoza Pulatovna</i>	Ingliz-o'zbek badiiy tarjimasida sun'iy intellekt va tarjimonlik amaliyotining transmadaniy-kontrastiv tadqiqi	91
18.	<i>Sa'dullayeva Mohira Sobirovna</i>	O'g'uz shevalarida madaniy konseptlarni tasniflash va modellashtirishning nazariy asoslari	96

19.	<i>Bozorbekov Ahmadbek Sohibjon o'g'li</i>	Zamonaviy o'zbek logistika terminologiyasining shakllanish va transformatsiya xususiyatlari	101
20.	<i>Yusupova Dildora Yunus qizi</i>	Maqol tarkibidagi xrematonimlarning lingvomadaniy ahamiyati	107
21.	<i>Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi</i>	Modallikning badiiy nutqdagi pragmatik xususiyatlari (O'tkir Hoshimov asarlari misolida)	111
22.	<i>Ахадова Азиза Илес кизи</i>	Женская доля как лингвокультурный концепт: соотношение понятий судьбы и воли	116
23.	<i>Raxmatilloeva Feruza Nematilloevna</i>	O'zbek xalq maqollarida gastronomik baholash va ma'naviy inversiya hodisasi	122
24.	<i>Ergashova Marjona Alisher qizi</i>	Rus va o'zbek tilshunosligida istorizmlar nazariyasining shakllanish bosqichlari: qiyosiy tahlil	128
25.	<i>Asadova Shahlo Akmal qizi</i>	Olamni anglashda frazeologik birliklarning o'rni	133
26.	<i>Murtazoyev Otabek Nusrat o'g'li</i>	Yozuvchi lisoniy shaxsida intertekstuallikning ahamiyati va ifodalanishi	140
27.	<i>Usmonova Shahnoza Alisher qizi</i>	O'zbek tilshunosligida ot va sifat turkumidan tashqaridagi polifunksional birliklarni modellashtirish konsepsiyasi	143
	RETRO	Sadriddin Ayniyning «Doxunda» romanidagi hayotiy fikrlar	146
		Беназир устозимиздан тухфа (Давоми. Боши 2024 йил, 2-сонда)	147
	QUTLOV	Qutlug' 80 yoshga qudratli ilm karvoni bilan	156
		Muborak 70 yosh sarhisobi	158
		Ilm nuri va odamiylik bilan bezangan umr	160
	FILOLOGIYA ILMIDAGI YANGI QADAMLAR	Ilmiy darajalar va unvon muborak!	162